

לובומל

פרקי יידיש מתורגמים לעברית

מתוך: ספר יזכור לקהילת לובומל

הפרקים המתורגמים בספר זה נכתבו בידיש ונדפסו בתוך:
ספר יזכור לקהילת לובומל, תל אביב [1974]

פורמט דיגיטלי

2014

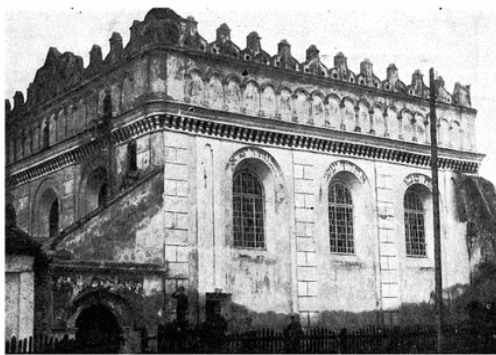
תרגום ועריכה: אסתר וינשלבויס

בשער: כיכר השוק (החלק המזרחי)

ספר יזכור

לקהילת

לובומל

לזכר הנספים בני קהילות ווהלין

הקדמה

חלפו למעלה משבעים שנה מאז אותו יום מר ונמהר, שבו הובלו בני עיירתנו אל הבורות שנאלצו לחפור בעצמם. זה היה בעיצומו של חג סוכות 1942, ליתר דיוק, בהושענא רבה תש"ג.

מעיירה שמנתה כ-3,500 יהודים, שרדו מתוך ייסורים קשים כ-50 יהודים.

בשנת 1974 ראה אור ספר הזיכרון ליהודי לובומל, מפעל חשוב מאין כמוהו, השופך אור על חיי קהילה עתיקת יומין בעלת תרבות מפוארת, חיים יהודיים ורבנים ידועים. בספר מתוארים גם עוז הרוח ואומץ הלב שהתגלו בימי המלחמה המחרדים.

הפרקים על קהילת לובומל מכילים מספר רב של מאמרים הכתובים בשפת היידיש, שפה רווחת באותם ימים, חלק מתרבותם של יהודי מזרח אירופה.

כאשר פנתה אליי אסתר וינשלבויס, בת ליוצאי ווהלין, מיזמתה ובהתנדבות מלאה, והציעה לתרגם את המאמרים מיידיש לעברית – התרגשתי מאוד.

אנחנו, בני הדור השני, שמענו מהורינו משהו על התלאות והמכאובים שהיו מנת חלקם. אני מקווה כי הפרקים המתורגמים ישמשו לילדינו ולנכדינו מקור להבנת התחושות, הסבל, הכאב והייסורים שעברו על משפחותינו בתקופת השואה.

תודה מעומק הלב לאסתר על היזמה ועל ההשקעה, על שעות של עבודה בלא לאות, והכול בהתנדבות.

אני תקווה שהתרגום ישמש נדבך נוסף למצבת הזיכרון של קהילת לובומל.

שרה בראונשטיין (בתם של מרים-ליובה וזאנוול קנר)

ועד יוצאי לובומל בישראל, ספטמבר 2014

דברי המתרגמת

ארבעה עשורים חלפו מאז ראה אור "ספר יזכור לקהילת לובומל". בימים אלה מציינים בני הקהילה שבעים ושתיים שנה לחורבן לובומל. בקובץ שלפניכם מתורגמים המאמרים מספר הזיכרון שנכתבו ביידיש, ישמשו המאמרים אבן קטנה להניח על מצבת הזיכרון לקהילה.

אני בת ליוצאי ווהלין (קוריץ, לוצק). פעמיים נסעתי לאוקראינה. בשנת 2010 נטלתי חלק במסע השנתי של ארגון יוצאי קוריץ בישראל לאוקראינה. מסע זה, והחותם שהותיר בי, הוליך אותי למסע מסוג אחר, מסע בספרי הזיכרון של קהילות בווהלין. ראשיתו ספר קוריץ, בתקווה למצוא בדל מידע על משפחת אבי, והמשכו ספרי זיכרון נוספים, במטרה לסייע לאחרים, שאינם דוברים יידיש, למצוא, אולי, מה שאני לא מצאתי, ולהחיות לרגע של קריאה עולם שחבר.

זו תרומתי הצנועה לשימור זכר הנרצחים – בהם מרבית בני המשפחה של הוריי – בפוגרומים ובשואה הגדולה במאה ה-20.

קובץ זה הוא שמיני בסדרה זו של תרגומים. קדמו לו תרגומים מספרי הזיכרון של קהילות: קוריץ, לודמיר, מלינוב-מרוויץ\טרוביץ, סארני\רוקיטנה, לודביפול, דומברוביצה, קרמניץ.

*

המאמרים המתורגמים נערכו בסדר הופעתם ב"ספר יזכור לקהילת לובומל", בציון שם הפרק והעמודים. התצלומים בתרגום, הם מתוך ספר הזיכרון, לפי הקשרם למאמרים.

ההערות בקובץ מובאות בגוף התרגום.

הערות בסוגריים עגולים ( ) הן מן המקור, של הכותבים או של המערכת. הערות בסוגריים מרובעים [ ] הן שלי; הבאתי בהן הבהרות וביאורים קצרים, תיקונים קלים וגם סימני שאלה וקריאה אחדים.

א' ו'

תשרי, תשע"ה

ברל כהן קורות היהודים בלובומל

היישוב העירוני בכלל

העיירה לובומל, הקרויה גם ליבֶוּנָה, שלא הייתה מוכרת מאוד במאות השנים האחרונות בקרב קהילות יהודים ברוסיה-פולין, נמנית עם היישובים היהודים העתיקים ביותר במזרח אירופה.

אירע לקהילה היהודית של לובומל, כפי שאנו למדים מן ההיסטוריה, מה שאירע לקהילות יהודיות אחרות ברוסיה-פולין: מיישוב יהודי שתפס מקום ניכר במפה היהודית, חוותה, בתקופות האחרונות של תולדותיה, שפל גדול. לא נדיר הוא שקהילות יהודיות במזרח אירופה היו במשך שנים עיר ואם בישראל, ועם הזמן ירדו מגדולתן, ולהפך, יישובים קטנים וחסרי חשיבות, צמחו בבת אחת והפכו מרכזי תרבות יהודיים חשובים.

אמת, לובומל מעולם לא הייתה עיר ואם בישראל, לכך חסרו לה שתי תכונות מרכזיות: מצבה הגאוגרפי לא העניק לה סיכוי גדול להפוך למרכז כללי חשוב, שימשוך אליו יהודים רבים להתיישב בו; לא הייתה בה ישיבה גדולה שתהפוך אותה למרכז תורה אטרקטיבי. אך בתקופות הזוהר שלה, כפי שניתן לראות מרבניה ומתפקידים בוועד ארבע ארצות, תפסה בכל זאת מקום בולט בין קהילות יהודיות בוואלין.

לובומל, לא זו בלבד שהייתה קהילה יהודית עתיקה אלא אף יישוב עירוני עתיק ברוסיה-פולין בכלל.

בראשית המחצית השנייה של המאה ה-14, נזכרת לובומל בהסכם בין הדוכס הגדול אלגירד ובין קזימיר הגדול. לפי ההסכם עברה לובומל בחכירה לידי דוכס ביילסק, יז'י נחיימונטוביץ', בשנת 1366. אם בעת ההיא שימשה העיירה אובייקט מסחרי או מתנה, ברור כי התהוות היישוב החלה זמן רב קודם לכן. לובומל לא הייתה בידי הדוכס זמן ממושך. בשנת 1377, בתקופתו של לודוויג מהונגריה, עברה לובומל שוב, עם כל אזור חלם, לידי מלכות פולין.

בשנת 1392, בילה המלך ולדיסלב יגילו זמן-מה בלובומל. העיירה נשאה חן בעיניו והוא החליט לבנות בה כנסייה, העומדת שם עד עצם היום הזה. יש סברה כי הוא גם המקור לשם העיירה. שעה שבילה במקום

אמר כנראה: "לובו מיל" (נעים ואהוב) או "לובו טו מיל" (נעים לי כאן), וכך היה הביטוי לשמה הרשמי של העיירה.

גבעה בעיירה קרויה: גבעת יגילו, ובסמוך לה כנסייה. בקרב הנוצרים באזור נפוצה אגדה כי היא קשורה בגבעה ששימשה מבצרו של יגילו.

ב-1569 הייתה לובומל חלק מאחוזות הכתר. זיגמונט השלישי מסר אותה, מתנת חתונה לבתו, לוויבודה [שר המחוז] של קייב, ויחובסקי, שהיה גם הטמן הקוזקים.

בעשרות השנים האחרונות של המאה ה-18, עברה לובומל לרשות יורשי הדוכס ברניצקי. הבעלים החדשים הכניסו סדר רב בניהול העסקים בעיירה ובכפרי הסביבה. בשנת 1782 בנו בני ברניצקי את משכנם בלובומל, ארמון עם גן רחב ידיים. הם השתדלו, לשפר את רווחת תושבי ליבוונה. לובומל התפתחה יפה ועד מחצית המאה ה-19 הפכה העיירה למרכז תוסס בסביבה הרחבה והרחוקה. בשנת 1782 הייתה הכנסתם של בני ברניצקי 26,470 זלוטי [זהובים], סכום עצום במושגי הימים ההם.

במחצית השנייה של המאה ה-19, שוב באה על העיירה תקופת שפל כלכלי. בשנת 1820 בקירוב, עברו האחוזות באזור לרשות ממשלת רוסיה וחולקו לפקידי ממשל שונים שהצטיינו בניהולן. הדבר השפיע לרעה על המצב הכלכלי של לובומל.

בניית תחנה בקרבת לובומל, לרכבת הבאה מנאדווישלאנסק, הפיחה מעט רוח חיים בכלכלה בעיירה, אך היא לא שבה עוד לימי העבר הטובים.

חלק לא מבוטל בהתדרדרות הכלכלית של לובומל היה לשרפות התכופות בעיירה. בעבר היו מרבית בתי העיירה בנויים עץ ולרבים מהם גגות קש. אש קטנה התלקחה תכופות לשרפה גדולה והמיטה חורבן.

בדיוק כשם שבתחום הכלכלי חלקה לובומל את גורל ווהלין כולה, כך גם בתחום הפוליטי. שכנותיה: מצפון ליטא, אז ממשל מזרח-אירופי גדול, בדרום ובמזרח רוסיה, במערב פולין. ווהלין מצאה עצמה תכופות תחת לחץ פוליטי-צבאי של מדינות אלה ולא אחת עברה מיד ליד.

חוסר היציבות התדיר והשינויים בהשתייכות הפוליטית-טריטוריאלית של ווהלין, השפיעו מאוד על החיים הכלכליים באזור, עתים לטובה ועתים לרעה. ככל שמצבה הגאוגרפי של עיירה היה גרוע יותר כך סבלה יותר משינויים כאלה, כפי שקרה לעיירה לובומל.

ליטא, בחלק מן המאות 14-15 ובעשורים הראשונים של המאה ה-16, הייתה כוח פוליטי-צבאי דומיננטי במקומות ההם, ותקופה ממושכת שלטה במרבית ווהלין. לא מעט מלחמות בין ליטא לפולין ולדוכסויות הרוסיות התנהלו בגלל ווהלין. ליטא השתרעה עד לים השחור ושנים ארוכות היה כל אזור קייב תחת שלטונה.

לאחר קרבות ממושכים בין ליטא לפולין נחתם בשנת 1366 הסכם שלום בין הדוכס הליטאי לוברט ובין המלך הפולני קזימיר הגדול. על פי הסכם זה קיבל קזימיר את בלז, חלם, לודמיר ושטחים ממערב לנהר טוריה: הורודלה, טוריסק (טריסק), רטנה, קמין קושירסקי, וולוצ'ין, בכברת ארץ זו נמצאה גם לובומל. לוברט היה דוכס ווהלין או ולדימיר [לודמיר] ואדון אזור חלם.

אך הסכמי שלום אינם נצחיים. עם הזמן, כאשר חש אחד הצדדים כי הוא חזק, הריהו מקווה להחזיר לעצמו מה שנאלץ לתת במשא ומתן, ושוב יוצא למלחמה כדי לזכות בשטחים האבודים, כך היה ודאי במאות השנים הקודמות. למרות הסכם השלום לוברט-קזימיר בשנת 1336, היו לימים לא מעט קרבות בין ליטא לפולין סביב ובגלל ווהלין, במיוחד על המקומות שגבלו בשתי המדינות, לובומל שכנה לא רחוק מגבולות ליטא-פולין.

איננו יודעים על כל הקרבות ועל הסכמי השלום שהופרו, אך ידוע הסכם השלום של זיגמונט, בנו של קסטוטיס, הארכי-דוכס של ליטא, אשר ב-1432.10.15 מסר לפולין חלק מיישובי הגבול של ווהלין, בהם לובומל. לא חלף זמן רב ושוב פרצו קרבות בין שתי המדינות. כבר בשנת 1440, שנים אחדות לאחר הסכם קסטוטיס, התלקחה מלחמה בין פולין לבין ליטא. הדוכס הליטאי סנגושקו ניסה לקחת בכוח חלק מן הערים, בהן לובומל, הדבר לא עלה בידו (פ' פרידמן, בתוך: ספר רטנה, 1954).

פעולות מלחמתיות בין ליטא ובין פולין, בתוך ווהלין ומסביב לה, פסקו בראשית המחצית השנייה של המאה ה-16. ארכי-דוכסות ליטא כבר הייתה אותה שעה בשפל ובתהליך התפרקות.

ב-1569 נתהוותה בין פולין ובין ליטא מעין פדרציה, המוכרת בהיסטוריה בשם: האוניה הלוברלינית. רשמית היה זה הסכם מרצון בין צדדים שווים, אך למעשה הייתה האוניה תכתיב של פולין, שניצלה את מעמדה המוחלש עד מאוד של ארכי-דוכסות ליטא, וכפתה על ליטא שורה של תנאים קשים. אחד מהם: ווהלין עברה לרשות מלכות פולין. בהודעה רשמית מ-25.5.1569, הודיעו על סיפוח ווהלין לפולין (נ' מ' גלבר, בתוך: ספר קוריץ, 1959. ע' 18).

הקרבות העקובים מדם, בין פולין ובין ליטא בשדות ווהלין, שככו, אך פורענויות אחרות באו על האזור מכיוונים אחרים, וקודם כל מצד השכן בדרום-מזרח.

שטחי האדמה השחורה הדשנה של ווהלין, גירו לא מעט את תיאבון השכנים הרוסים שסביב, שהתנפלו לא אחת על תושבי ווהלין. שיאן, הטרגי ליהודים, של התקפות פתע אלה היה בשנים 1648-1649, כאשר כנופיות קוזקים רבות לאין שיעור, התנפלו על האזור, שדדו, הציתו ורצחו ללא רחמים. על כך יסופר באריכות בפרק מיוחד על היהודים במקומות ההם.

בראשית המאה ה-18, בשנים 1702-1703, שוב התנפלו על ווהלין עשרות אלפי קוזקים וחוללו חורבן נוסף. כעבור שנים אחדות, לאחר המתקפות החדשות של הקוזקים בשנת 1706, פלשו צבאות שוודיה לוהלין. הם הטילו כופר כבד על התושבים ובזזו כל מה שנקרה בדרכם. מיותר לציין כי בהתקפות העקובות מדם סבלו היהודים קשות.

224 שנים הייתה ווהלין בתוך גבולות מלכות פולין, בסוף המאה ה-18 נקרעה מפולין והפכה חלק ממלכות רוסיה, זה קרה ב-1793 כאשר רוסיה, אוסטריה וגרמניה חלקו ביניהם בפעם השנייה את אדמת פולין.

משנת 1793 עד לאחר מלחמת העולם הראשונה השתייכה ווהלין לרוסיה. עם כינון פולין החדשה, העצמאית, בשנת 1918, שוב עבר חלק גדול של ווהלין למדינת פולין, בכללו לובומל. עם החלוקה הסובייטית-נאצית של פולין בשנת 1939, שוב סופח חלק מווהלין, ובו לובומל,

לרוסיה. פרט לשנים 1941-1944, שנות הכיבוש הגרמני, שייכת לובומל, לאוקראינה הסובייטית.

מה גילו של היישוב היהודי בלובומל?

כשלפנינו סקירה כוללת של תולדות ווהלין והשינויים הכלכליים-פוליטיים בה, יקל להבין את התפתחות הקיבוץ היהודי בלובומל.

קשה לקבוע את הזמן המדויק בו החלו יהודים להתיישב בליבוונה. אין מסמכים שיאפשרו לעלות על עקבות ראשונים של יהודים בעיירה, אנו בכל אופן לא הצלחנו לראותם. ומכיוון שחסרות הוכחות היסטוריות מתועדות, יש חילוקי דעות בין היסטוריונים יהודים בדבר ראשית היישוב היהודי בלובומל.

ד"ר נ' מ' גלבר, בר סמכא לקורות היהודים בפולין-רוסיה, כותב: "...בכלל אין בוהלין יישוב שנוסד לפני המאה ה-17". יוצאות מכלל זה לדבריו הן קרמניץ ולוצק [גלבר, במאמרו "לתולדות היהודים בקוריץ", מציין כי קהילות אלה הן הוותיקות ביותר בוהלין, הן נוסדו בשנים 1409-1447] (נ' מ' גלבר, בתוך: ספר קוריץ, 1959. ע' 17).

אם נקבל את הנחת גלבר כאמת, יש לחפש את ראשית ההתיישבות היהודית בלובומל אי-שם במאה ה-15, לא כל ההיסטוריונים היהודים תמימי דעים עמו.

אחד מהם, ד"ר פיליפ פרידמן, אף הוא בר סמכא בתולדות היהודים בפולין-רוסיה. במאמרו על תולדות יהודי חלם, שקורותיהם כרוכים בקורות יהודי לובומל הסמוכה, הוא כותב כי יש בידינו ידיעות דוקומנטריות בדבר יישוב יהודי בלובומל בשנים 1370-1382. הוא אומר כי שמות אחדים מיהודי לובומל מצוינים במסמכי הרשות מן העת ההיא (יזכור בוך כעלם, 1954, ע' 13. יעקב הטמן מעיד כי ראה במוזאון חלם מסמך, רישום כרונולוגי של המלך יגילון, בו נאמר: "בביקורי בלובומל התייצב בפניי היהודי שמואל...").

זו גם דעתו של היסטוריון יהודי אחר, בר מרק. בספרו על תולדות יהודי פולין, הוא כותב כי במאה ה-14 קמו בוהלין הרבה יישובים יהודים חדשים, בין הראשונים הוא מזכיר את לובומל. הוא אומר כי יש ידיעות בדבר יישוב יהודי קטן במקום מ-1370 לערך. כתוצאה

מקולוניזציה עירונית גדולה ומבניית ערים שהתרחשה אז בוהלן ובאזורים סמוכים של פולין (בער מארק, געשיכטע פון יידן אין פוילן, 1957, ע' 24).

ד"ר רפאל מאהלר כותב ביצירתו הגדולה על קורות היהודים בפולין, כי במאה ה-14 כבר היה מספר קטן של קהילות יהודיות בפולין גדול, פולין קטן, רוסיה, באזור חלם, מאזור זה הוא מביא דוגמה אחת: לובומל בשנים 1370-1382 [תולדות היהודים בפולין, 1946. הכותב מצטט מן המהדורה ביידיש].

ההנחה של ד"ר גלבר נופלת בשל ההוכחות ההיסטוריות שמביאים פרידמן, מרק, מאהלר. הם מציינים תאריך זהה, 1370, לראשית הימצאותם של יהודים בלובומל. אלמלא החורבן הנורא שחולל היטלר, היו יהודי לובומל חוגגים 600 שנה לקיום עיירתם, אחת הקהילות הספורות בעלות כתב יוחסין כה עתיק.

לפיכך אין לסמוך לחלוטין על ידיעות באנציקלופדיות החשובות שלנו בנוגע להתהוות יישוב יהודי בלובומל. לפי: [Jewish Encyclopaedia](#), [Encyclopaedia Judaica](#), יורייסקיה אנציקלופדיה החלה התיישבות יהודים בלובומל רק ברבע הראשון של המאה ה-16, מאה וחמישים שנה מאוחר יותר מן המועד הנכון.

תקופת התפתחות ושגשוג בליבוונה היהודית

יישוב לא נבנה ביום אחד, וקהילה יהודית לא צמחה בלילה אחד. תקופת ההכנה שנדרשה לקיבוץ יהודי להפוך לקהילה על כל מאפייניה נמשכה עשרות רבות של שנים, במיוחד בעבר הרחוק, כשקצב החיים היה אטי מאשר כיום, והחיים היהודים אטיים עוד יותר.

אין בידינו תאריכים כרונולוגיים שיספקו לנו תמונה על ההתפתחות ההדרגתית של היישוב היהודי בלובומל. תאריכים מאוחרים יותר מאפשרים לקבוע כי חלפו לפחות מאה שנה עד שהחלה לבצבץ שם קהילה יהודית שתפסה עם הזמן מקום ניכר יותר במפה היהודית בוהלן.

שני תהליכים סייעו בצמיחת הקהילה היהודית בלובומל. הם אופייניים להיסטוריה של היהודים בפולין במאה ה-16, וההיסטוריון רפאל

מאהלר מתעכב עליהם: בתקופה ההיא הייתה תנודה מתמדת של יהודים בפולין מערים גדולות לעיירות; אופייני עוד יותר, המעבר של יהודים ממערב פולין לפרובינציות הדרום-מזרחיות.

יש להוסיף כי הגירה יהודית מצביעה תכופות על נטייה גדולה לעבור מארצות מפותחות לכללית למקומות פחות מפותחים, כי שם יש ליהודים תקוות גדולות יותר לעשייה, והזדמנויות טובות יותר לזכות בתמיכת השליטים, שלרוב הם מוכנים לסייע לעשייה חלוצית.

בווהלין ובאוקראינה היו בתקופה ההיא שטחי אדמה עצומים, שוממים או בעלי אוכלוסייה דלילה, לשם נמשכו המוני יהודים מפולין לא במאה ה-16 בלבד אלא אף במאה ה-17. מנדידה זו נהנתה שורה של יישובים יהודים בווהלין, גדולים וקטנים, לובומל מן הסתם הייתה אחד מהם.

במחצית הראשונה של המאה ה-16, ואפשר שאף בעשור האחרון של המאה ה-15, החלו יהודי לובומל להניח את היסודות לקהילתם. זה השפיע בהדרגה על מעמדה ביחס ליישובים אחרים בסביבה, שהחלו להתייחס אל לובומל כאל קהילה חשובה.

הדבר ניכר בצו מלכותי משנת 1520 בדבר גביית מסים מיהודים באזור חלם-בלז. בצו מפורטים שמות היהודים שמונו לגבות מן היהודים מס במקומות ההם: יוסקה זוסמנוביץ' מבלז, ישראל מבוסק, אשר מלובומל, יודקה מחלם (מאיר בלבן בתוך: ייורייסקיה סטארינה, 1910, ב' 1, ע' 189). מובן כי במקרה כזה אין בוחרים באנשים מיישובים נידחים או חסרי חשיבות, אלא דווקא ממקומות חשובים, בשל מעמדם או מספר תושביהם. לובומל הייתה אז מן הקהילות החשובות באזור.

בעת ההיא הייתה לובומל כפופה לרב יהודה-אהרן, רב הכולל בחלם, אשר מונה בשנת 1522 על ידי המלך זיגמונט הראשון (1506-1548) להיות רב הכולל של שלושה גלילות מאוחדים: לובלין, חלם, בלז. בשנת 1520, מונה, בידי אותו מלך, להיות גובה המסים מן היהודים בגלילות אלה, לובומל בכלל זה.

לאחר מות הרב יהודה-אהרן, מינה זיגמונט הראשון שני רבני כולל על כל פולין קטן, רוסיה, פודוליה: הרב הנודע מלובלין, הרב שלום שכנא, חותנו ורבו של רמ"א ותלמידו המובהק של הרב יעקב פולק; הרב

מקרקוב, הרב משה פישל. זה היה בשנת 1547. חלם הייתה כפופה לשיפוטו של ר' שלום שכנא, משתמע מכך כי גם לובומל הייתה תחת שיפוטו המוכשר. יכולתם המנהלית-שיפוטית של שני רבני הכולל הייתה רחבה ותלותן של הקהילות הכפופות הייתה רבה. הדבר ניכר משלוש פונקציות מרכזיות שהופקדו בידיהם:

הזכות להעניש ולהטיל חרם על כל העובר על חוקי הדת ואינו נשמע להנהגת הקהילה; לאשר רבנים שזה מקרוב נבחרו ואחרים; זכות לגור בכל מקום בשטח הכפוף להם.

ליבונוה הייתה מן הערים החשובות לא רק בצפון-מערב ווהלין ובאזור שבמשך שנים היה בתחום תשע הקהילות, אלא גם במחוז לובלין, מעידה על כך סטטיסטיקה משנת 1550. בשנה ההיא נערך מפקד ראשון של היהודים. לפי המפקד היו אז בלובומל 39 בתים, פירוש הדבר כ-390 נפש. על מנת לקבל מושג כלשהו על משמעות מספר זה בימי העבר הרחוקים ההם, יש להשוות למספרים בקהילות יהודיות אחרות באזורים ההם. מן ההשוואה ניתן לראות כי יישובים אשר לימים גדלו ועברו את לובומל בשיעור ניכר, היו בעת ההיא קטנים ממנה. חלם, לודמיר, בלז, שבתקופת ועד ארבע ארצות היו קהילות ראשיות, מספר היהודים בהן בשנת 1550 היה קטן משל לובומל: בלז מנתה 22 בתים, לודמיר – 30, ואפילו חלם מנתה פחות מ-39 בתים יהודיים. ההשוואה עם לובלין, מפתיעה אף יותר, לובלין, מן הקהילות היהודיות החשובות בעת ההיא, מנתה כמעט מספר זהה (3 יותר) של בתים יהודיים כמו לובומל (כך פרידמן במאמרו: יזכור בוך כעלם, 1954, ע' 16).

אכן, למן העת ההיא – עשור ראשון בקירוב של המחצית השנייה של המאה ה-16 – ניתן למנות את ראשית תקופת השגשוג של הקהילה היהודית בלובומל.

כאן מתבקשת הערה. החלוקה של ההיסטוריה האנושית לתקופות היא לרוב מלאכותית. תהליכים היסטוריים כרוכים וקשורים זה בזה, צומחים זה לתוך זה וזה מתוך זה, וכמעט בלתי אפשרי לומר כי בשנה זו וזו מסתיימת תקופה אחת ומתחילה שנייה. אם בכל זאת נחלקת ההיסטוריה לתקופות, הרי זה רק בהערכה, כדי להקל על הבנת המהלך הסבוך של ההיסטוריה העולמית. כך בהיסטוריה הכללית, כך גם

בהיסטוריה בעלת אופי מקומי, כמו תקופת התפתחותה ושגשוגה של קהילת לובומל.

אם לקשור את ראשית תקופת הפריחה של ליבוונה היהודית באירוע גדול בחיים הכלליים של האזור, אפשר להזכיר את האוניה הלובלינית משנת 1569, שהייתה נקודת מפנה חשובה ביותר בתולדות פולין, והייתה לה ללא ספק השפעה עמוקה ביחס לוהלין ובמיוחד ביחס ליישובים היהודים בה. אמת, אירוע זה התרחש מאוחר יותר אך תהליכים היסטוריים לא ניתנים למדידה מדויקת.

אין זה מקרה כלל כי דווקא בעשור הראשון במחצית השנייה של המאה ה-16, קיבלו יהודי ליבוונה היתר למנות רב, שהחוק העניק לו סמכויות דתיות-מנהליות רחבות למדי, וכפי הנראה היה זה הרב הראשון. כשם שאין זה מקרה כי מיד לאחר כינון האוניה הלובלינית, ישבו על כס הרבנות בלובומל, בזה אחר זה, שורה של רבנים נודעים, אשר פיארו את ליבוונה במשך מאות שנים, על כך בהרחבה בהמשך.

מקובל עלינו כי הרב הראשון בא בשנת 1556 וכעבור שנה, ב-1557, קיבלו יהודי לובומל פריווילגיה מאת המלך זיגמונט-אוגוסט: הרשויות המשפטיות המקומיות, למעט המחוזיות, לא הייתה להן עוד סמכות לשפוט יהודים. במקרה של פסק דין בבית המשפט המחוזי, ניתנה ליהודים זכות ערעור ישירות בפני המלך. פריווילגיה זו שחררה את היהודים מהתנכלויות מצד פקידים מקומיים שפלים, וחיזקה את ביטחונם וציבונם (במסמך ניתנה הפריווילגיה גם ליהודי חלם ורטנה).

משנת 1557 יש גם תקנה מעניינת מאוד של קהילת ליבוונה שנשתמרה בספר יהודי. היא מעוררת עניין משום שתוכנה הפוך מזה של מרבית התקנות מסוג זה המוכרות לנו.

בדרך כלל השתדלו היהודים בגלות לחיות בריכוזים מכונסים, מבודלים ככל האפשר משכניהם הנוצרים. זה קרה לא רק בימי הביניים אלא אף במאות מאוחרות יותר, בעת החדשה. מסורת זו יש לה תוקף במידה ניכרת גם בימינו. הדבר נדרש לא מטעמים דתיים בלבד, כי בציבור קל יותר לשמור יהדות, או כי בידוד מקטין למינימום את ההשפעה הנוצרית; לא פחות מזה התממש כאן האינסטינקט הקבוצתי הטבעי של כל היצורים החיים בשעת סכנה. כיוון שהיהודים, בתנאים הלא-

רגילים של הגלות, נמצאו בסביבה עוינת, חשופים להתנפלויות ולפוגרומים, ביקשו, כאמצעי התגוננות, שיהיו בקרבם יהודים בלבד, על מנת שיוכלו להיטיב להתגונן בעת צרה.

אך תוכן התקנה של קהילת לובומל – הפוך. בתקנה גזר הקהל [הנהגת הקהילה], כל יעזו היהודים לקנות מגוי בית או קרקע המצויים בתחום מושבם של יהודים. יהודים אשר יפרו את התקנה יענשו בחומרה. הגאון ר' יואל סירקיש, הב"ח, (על שם ספרו "בית חדש"), שהיה רב בלובומל, מדווח לנו על תקנה חשובה ומעניינת זו. והרי נוסח מקוצר של התקנה (מתוך: שו"ת ב"ח הישנות, סימן ד'):

קהל לובומל גזר בשנת 1558 [שי"ח], כי שום בעל בית לא יקנה מגוי בית או קרקע בעיירה או באזור בו גרים יהודים. הקהל הגיע להכרה כי אם גויים בעיירה לא יגורו בין יהודים, קיימת סכנה שנוצרים יציתו בתי יהודים או ידרשו לגרש יהודים. חלק מן היהודים שלא מילאו אחר התקנה, אולצו להחזיר לגויים את הבתים ואת הקרקע שנקנו. התקנה אושרה שנית על ידי הקהל בשנת 1577 בהסכמת הרב המקומי, ר' אברהם פולק.

הגאון ר' יואל סירקיש כותב כי ליהודי אחד, ראובן, הרשה הקהל לקנות חלקת קרקע משכן גוי, לבנות עליה לעצמו. ראובן קנה מעבר למה שהותר לו, והקהל כפה עליו לקיים את התקנה. לאחר מות ראובן, מכרו יורשיו את הבית והקרקע סביבו לפלוני, משה פירשט, והוא ביקש להרחיב את ביתו ולבנות על הקרקע. הגאון נשאל שאלה בעניין.

תשובת הגאון נכתבה בשנת תס"א (1601), ממנה אנו למדים: כי חמישים שנה לאחר הנהגתה בידי קהל לובומל, עדיין היה לתקנה תוקף; כי שמו של אחד מבעלי הבתים בעת ההיא היה משה פירשט; כי ר' יואל סירקיש עדיין שימש אז כאב"ד לובומל.

בשנת 1559, לאחר מות הגאון שלום שכנא, תם איחוד גלילות לובלין-חלם-בלז. חלם ובלז, שבמהלך כל ההיסטוריה שלהן דבקו זו בזו, הקימו "מדינה" משלהן והיה להן ועד משלהן. רב הכולל שלהן היה, הגאון והמקובל ר' אליהו, רבה של חלם, בנו של ר' יהודה-אהרן.

בירת ועד זה הייתה חלם, פרט לה, הייתה זכות לשלוח פרנס אחד לוועד, לשלוש קהילות בלבד: בלז, הרובישוב, לובומל. בזמן היווצרות

האוניה הפולנית-ליטאית, בשנת 1569, עדיין הייתה לובומל אחת הקהילות הראשיות באזור.

קשרי המסחר בין היהודים לנוצרים, מחוץ לתחום העיירה, היו ערים למדי, במיוחד בתחום החכירה. לוסטרציה [שיטת רישום האחוזות המלכותיות בארכי-דוכסות ליטא] משנת 1564 מגלה כי שטחי שמונה חלקות קרקע היו שייכים ליהודים; הם חכרו טחנות דגן ושלווה אגמים ושילמו על החכירה בכסף, פלפל, זעפרן ודגים, בסכום כולל של 400 דוקט. יהודים שחכרו טחנה ליד לובומל נזכרים בשמותיהם: לאסקא ומיכל.

עד 1569 השתייכה ווהלין לארכי-דוכסות ליטא, תושביה היהודים היו באופן טבעי כפופים לחוקי ליטא בכל הנוגע לשיפוט, מסים וכדומה. לאחר הקמת האוניה הלובלינית, כאשר ווהלין נותקה מליטא וסופחה לכתר הפולני, הונהג שם כמובן הקודקס המשפטי הפולני, במקום זה הליטאי. בתקופה הראשונה יצר הדבר מצב סבוך, גרם סכסוכים בין היהודים בוהלין, ופקידי הממשל ניצלו תכופות לרעה את המצב הלא-ברור של היהודים.

יהודי ווהלין לא החרישו, הם ניסו, בשתדלנויות למיניהן, להשפיע על פקידים בכירים, באזור שסופח לפולין לא מכבר, שיתחשבו יותר באינטרסים של היהודים שנוספו, ולא יתנכלו להם בפירוש כוזב של החוקים החדשים.

לא הייתה לכך השפעה רבה, לפיכך ניסו יהודי לוצק את מזלם בהתערבות אצל ראש המדינה, המלך עצמו. ב-1576 שלחו אל המלך, אז סטפן בטורי, מזכר ובו פירטו את העוולות כלפי היהודים במחוזות החדשים של ווהלין, וביקשו ממנו להעניק ליהודים אותה זכות כמו ליהודים בכל חלקי פולין. ב-1.12.1576 פורסם צו מלכותי, המשווה את זכויות יהודי ווהלין לזכויות היהודים בשאר חלקי פולין.

הייתה לכך השפעה חיובית על המשך התפתחותם של קיבוצים יהודים בוהלין. ההגירה הפנימית הגוברת של יהודים בפולין בתחילת המחצית השנייה של המאה ה-16, בעיקר לאחר הקמת האוניה הלובלינית, נעשתה אינטנסיבית יותר. הקהילות היהודיות גדלות, סביב ערים צומחות עיירות יהודיות, ולימים מתרבה מספר היישובים הכפריים. זה

היה פועל יוצא מפעילות ההתיישבות המקיפה, שהפריצים הגדולים של ווהלין, פודוליה, אוקראינה החלו בה במחצית השנייה של המאה ה-16.

כך מתאר את המצב נ' מ' גלבר [להלן המקור שנכתב בעברית] (ספר בוטשאטש, תשט"ז, ע' 45):

במחצית המאה הט"ז פתחו האצילים בוהלין, פודוליה ואוקראינה בפעולת התיישבות מקיפה. באותה תקופה יסדו מספר ערים ובהן התיישבו יהודים רבים, שבאו מנפות שונות בפולין וביחוד מערים, שבהן נאלצו לעמוד בקשרי מאבק קשה ובלתי־פוסק עם העירוניים, אשר התנגדו לישיבת היהודים בקרבם ודכאום קשה. היהודים שהתעייפו ממאבקם ויתרו על צמדותיהם והיגרו לאזורי המזרח והתיישבו בערים החדשות, אשר מבחינה חוקית היו אחוזות פרטיות של האצילים. אצילים אלה היו מעוניינים בגידול עריהם ובפיתוחן ולפיכך העניקו ברצון ליהודים המתישבים זכויות רחבות. כאן לא היו הגבלות במסחר ומלאכה ולא בתנאי ההתיישבות והדיור. בידי היהודים רוכזו כל המסחר, המלאכות וכן ענפי תעשייה רבים הקשורים בתוצרת חקלאית. היהודים היו נהנים גם מזכויות בחירה למועצות הערים והיו פטורים ממסים ותשלומים לקופת המלוכה. כל זה כדי לאפשר להם תנאי התפתחות נוחים. בערים אלו היוו היהודים את המעמד הבינוני העירוני, אשר בקיומו היה מעונין כל בעל עיר פרטית.

תמונה זוהי של מצב היהודים בוהלין בעת ההיא מתאר היסטוריון יהודי ידוע אחר, רפאל מאהלר, הוא מתעכב במיוחד על הצד הכלכלי של ההתפתחות ועל פרנסות יהודים. בספרו משנת 1946 על היהודים בפולין, הוא כותב כי הכלכלה המפותחת מאוד של האחוזות הפולניות בכל הנוגע לגידול היצוא של התוצרת החקלאית, יחד עם התהוות תעשיית משקאות ניכרת, משכו כבר במאה ה-16 ובמיוחד במאה ה-17, מספר רב של יהודים לחכירת הכנסות הפריצים. סוג זה של חכירה נפוץ בדרום-מזרח פולין וגם בוהלין.

קרה גם – בוהלין כמו במחוזות דרום-מזרחיים אחרים – שהמגנטיס הפולנים-רוסים מסרו לחוכר היהודי, יחד עם חכירת ההכנסות במזומן, גם את האדמיניסטרציה של אחוזותיהם העצומות, בכללן העיירות. וממילא, חוכרים אלה שלטו באיכרים הצמיתים במקום הפריץ.

חשוב להבין זאת, כי לובומל נמצאה במקומות בהם התרחשו תהליכים אלה, ובהכרח הושפעה מהם. ראינו כבר כי יהודי לובומל עסקו בחכירה וגם מאוחר יותר אנו נתקלים בהם כחוכרים בעלי חשיבות רבה.

מוכר לנו יהודי מלובומל שהיה חוכר בממדים לא קטנים במחצית הראשונה של המאה ה-17. שמו היה שמואל ארונוביץ', מוכסן יי"ש

וחוכר הכנסות עירוניות אחרות. בשנת 1611 הוארכה תקופת החכירה בצו מלכותי, לעשרים שנה.

לא הייתה זו רק הסוגיה של חכירת טחנות קמח, מבשלות י"ש, אגמים או אחוזות שמחוץ לתחום העיירה. בעת ההיא צמחו מאוד גם יישובים כפריים יהודיים, אך בערים עדיין חיו יותר יהודים; לרבים מהם, שלא יכלו לעסוק במסחר, הייתה בעיית הפרנסה העיקרית: האפשרות להשיג עבודה או לעסוק במלאכה כלשהי.

דווקא בתחום זה נתקלו היהודים בקשיים גדולים גם במחוזותיה המזרחיים של פולין. בעלי המלאכה היהודים סבלו נגישות ורדיפות הן מצד החוק, הן מצד בעלי המלאכה הנוצרים.

זה היה בערים הגדולות בלבד. בערי ווהלין הקטנות – לובומל לפי גודלה, הרי השתייכה לסוג זה – הייתה ליהודים בדרך כלל זכות לעסוק במלאכה ובמקרים מסוימים הותר להם להיות חברים באגודות אומנים כלליות.

במאות ה-16-17, בשורה של ערים בוהלין, הותר לבעלי מלאכה יהודים (חייטים, כובענים, סנדלרים ואפילו אופים) למכור את תוצרתם לא רק במקומם אלא אף במקומות אחרים. זכות זו הייתה כרוכה בתשלום מסוים לגילדות הנוצריות.

עד כמה עסקו יהודי לובומל בעת ההיא במסחר בתוך ומחוץ לעיירה: חלק גדול מהם סחרו בעורות, בתבואה, בשוורים, במוצרי טכסטיל, כמו מספר רב של יהודים בשטחי חלם-בלז.

אם מדברים על מסחר, ראוי להזכיר את דעתם של היסטוריונים על ההבדל היסודי במבנה הכלכלי של יהודי פולין (פולין גדול, פולין קטן, מזוביה) ושל יהודי ווהלין, רוסיה וליטא. צווים משפטיים מראים כי היהודים בקבוצה הראשונה נזכרים בעיקר בקשר לעסקי ריבית, והיהודים מן הקבוצה השנייה, קשורים בעיקר לטרנסקציות מסחריות. בנקאים מקומיים מוכרים אף הם בשורה של מקרים כסוחרים משמעותיים.

בתקופת השגשוג של יהודי לובומל, חלה גם תקופת הזוהר של רבני העיירה. בערך 50-60 שנה – למן הרבע האחרון של המאה ה-16 עד

ראשית או אמצע הרבע השני של המאה ה-17 – ישבו על כס הרבנות בלובומל רבנים שנחשבו גדולים וגאוניים בדורם. חלק מרבנים אלה, היו להם גם ישיבות בלובומל. תלמידים ממקומות אחרים באו אף הם לשם ללמוד תורה אצל אותם גאוניים, עליהם יסופר בהמשך.

מעשי הרצח של חמלניצקי

במשך דורות אחדים המשיכה הקהילה להיבנות ולהתרחב. ההתיישבות היהודית בעיירה הכתה שורש, מעמדם של היהודים התחזק, ויהודי לובומל יכלו להביט בבטחה על המשך ההתפתחות של יישובם הקטן.

לפתע קדרו שמי היהודים בוהלין כולה. אש נתזה על היישובים היהודים בוהלין, פודוליה, אוקראינה ופולין. חרב רצחנית נחתה על ראשיהם – רציחות יהודים אימות של חמלניצקי וכנופיות הקוזקים שלו, התקופה הנוראה ביותר בתולדות הגלות של העם היהודי עד אז – רצח המוני וחורבן ת"ח-ת"ט.

הכנופיות של חמלניצקי נישאו כרוח סערה על פני עיירות ויישובים יהודיים, שרפו, אנסו ורצחו. במספר רב של קיבוצי יהודים לא נותרה נפש חיה. היישובים היהודיים הספורים, שלא חרבו בידי הרוצחים האוקראינים, יכלו להודות למקרה העיוור, מקרה המזל בלבד. ליהודי לובומל לא שיחק מזל זה. האסון הגדול נחת דווקא בשנה בה תלו המוני יהודים תקוות גדולות, שנת ת"ח (1648).

המוני היהודים האדוקים בדתם – ומי לא היה אדוק בעת ההיא? – האמינו כי שנת ת"ח תביא גאולה ליהודים. שנים על שנים דיברו ביניהם יהודים על החזון בספר הזוהר הקדוש כי בשנת ז א ת = ת"ח, יגאלו היהודים מצרותיהם "וישוב איש אל אחוזתו". העובדה, כי דווקא בשנת הביטחון בגאולה באה שנת חורבן, בלבלה על היהודים את דעתם אף יותר, והגבירה בלבם את הייאוש.

על מספר היהודים שנספו בשחיתות חמלניצקי חלוקות הדעות, לא בין ההיסטוריונים בלבד אלא אף בין עדי ראייה שתיארו אותן.

באחת הקינות על גזרות ת"ח, מדובר ב-300 קהילות שחרבו. בספר "יון מצולה" – מספרי היסוד של התקופה – מסופר על חורבן 700 קהילות. בעל "צער בת רבים" מציין את המספר 744. ר' מרדכי מקרזמיר, מעריך

את מספר ההרוגים היהודים ב-120,000, "מגילת עיפה" מציינת כמה אלפים, "טיט היון" רושם מספר אחר.

בנוגע לחורבן ווהלין, קובע הסופר הרוסי ולדימירק בֶּדְנוּב כי בשנים 1652-1648, בזמן מרד חמלניצקי, נרצחו 90% מן היהודים שם, בהם יהודי לובומל.

במרבית המקורות המספרים על ת"ח-ת"ט נזכרת לובומל כיישוב שנמחה. בחלק מן הכתבים של בני דור אחרים לא נזכרת העיירה בשמה, אך מתיאור התקופה הרת האסון היא ברור כי אף לובומל הייתה קרבתן לרציחות של חמלניצקי.

בספרו של מאיר שברשין, "צוק העתים", לא נזכרת לובומל במפורש. הוא מדבר על לודמיר, לוצק, קרמניץ, דובנה, בלז. אך אגב כך הוא מספר לנו כי: "בגליל חעלים וכל סביבות נהרגו יהודים בעונות לרבבות על קדושת בוחן לבבות". ברור כי גליל חלם וכל הסביבות כולל את לובומל, הקשורה לאורך ההיסטוריה שלה באזור חלם.

בספרו של נתן-נטע הנובר, "יון מצולה", נאמר במפורש: "גם במדינה וואלין בק"ק לאדמיר ובק"ק לובעמלא, ובק"ק לויצק ובק"ק קרעמיניץ ואגפיה עשו הריגות גדולות כמה אלפי יהודים".

ב"טיט היון" מאת שמואל-פייזיש בן ר' נתן פייטל, נזכרת לובומל במפורש ומצוין מספר ההרוגים בעיירה:

"...ומשם הלך לה"ק לובימלה ושם שש מאות ב"ב ונהרגו כמעט כולם". שמואל-פייזיש היה אמנם בן דור גזרות ת"ח-ת"ט, עם זאת ניתן לקבל כי המספר 600 מבוסס על השערה ולא על סטטיסטיקה. אך ניתן לנו אולי מושג משוער על מספר היהודים בלובומל בשנים ההן. אלא שצץ מכשול חדש: המחבר משתמש בראשי תיבות ב"ב.

המובן המקובל של ב"ב הוא: בעלי בתים, כך ראינו גם מהסברי היסטוריונים. על דעתנו אין הדבר מתקבל. אם נקבל את ההסבר, יהיה מספר יהודי ליבוונה בעת ההיא, מוגזם. בעל בית, קרי ראש משפחה, ומשפחה יהודית ממוצעת מנתה 4-5 נפשות, נמצא כי בשנים 9-1648 חיו בלובומל 2400-3000 יהודים, זו הפרזה גדולה.

לפיכך הפירוש שלנו לראשי התיבות ב"ב הוא: בני ברית, במשמעות נפשות, זה פחות או יותר עשוי להיות המספר הראלי של תושבים יהודים בלובומל בעת ההיא.

לא נותרו שמות הרוגי ת"ח-ת"ט בלובומל – וההרוגים בעשרות השנים הבאות – למעט אחד, ואף הוא לא נהרג בלובומל אלא בטולצ'ין, שמו משה ב"ר שמואל, שמש בלובומל, כינוהו בר מירוואר. שניים מן העדים היו אף הם מלובומל: יהודה-לייב בן הר"ר כץ ותמרל בת אהרן. כך בספר הנודע "עבודות הגרשוני" מאת גרשון אשכנזי, שאלה ו' [ש"ת עבודות הגרשוני, שאלה בעניין התרת עגונה. בעדויות נזכר: שמואל מק"ק לובמלא שנהרג, ונאמר כי נמלטו רק י"ב אנשים. הדף הרלוונטי מתוך הש"ת, ע' 24 בספר יזכור לקהילת לובומל].

מתיאורי בני הדור נודע לנו בעקיפין גם על המעמד המיוחד שתפסה לובומל בחיי היהודים באזור בעת ההיא.

בספר "יון מצולה" נזכרת לובומל עם הקהילות הגדולות: לודמיר, לוצק, קרמניץ והקהילות הנלוות אליהן.

מזה וממקורות אחרים ניתן להיווכח כי סמוך לחורבן חמלניצקי, בסוף המחצית הראשונה של המאה ה-17, הייתה עדיין בליבוונה קהילה חשובה שתפסה עמדה ניכרת בחיים הפנימיים של היהודים באזור.

השמדה טוטלית, כמו זו שחוללו בלובומל חמלניצקי ורוצחיו, חזקה שגרמה לעצירה מוחלטת של התפתחות היישוב היהודי – הרי לא היה כבר כל יישוב – ונדרש לבנות שם מחדש חיים יהודיים.

ומי יבנה? אם נותרו בדרך נס כמה מיהודי לובומל, הם לא היו מסוגלים לזה. יהודי הסביבה? גם היישובים הסמוכים הרי נחרבו והיהודים נרצחו. כך על פי ההיגיון. אך ההיסטוריה היהודית אינה מתנהלת על פי היגיון.

מיד לאחר הפוגרומים של חמלניצקי, התגייסו שוב להקמת יישוב יהודי בלובומל. יהודים באו מן היערות העבותים שסביב, בהם הסתתרו. מן הסתם התגלגלו לשם גם יהודים – כרגיל בעתות אימים – שברחו לכל אשר נשאו עיניהם ונתקעו במקום כשחדלו הפוגרומים.

אחת אפשר לקבל בוודאות: התושבים היהודים הקדומים של לובומל נעקרו משורש, ואם הוחל בבנייה מחדש של יישוב יהודי, הרי עשו זאת בעיקר גורמים חדשים.

קהילה יהודית חדשה ודאי לא נוצרה בשנה-שנתיים, אך קצב התחייה היה מהיר מהמשוער. לא רק בשל הוויטליות, המיסטית כמעט, של העם היהודי בעתות סכנה גדולה לקיום עם ישראל, גם תנאים אובייקטיביים מיוחדים מילאו תפקיד.

בתקופה ההיא היו אינטרסים כלכליים יהודיים קשורים בפריצים, בדוכסים ובאנשי אצולה אחרים באזור, אך גם האינטרסים הכלכליים של אלה האחרונים, היו תלויים לא פחות בתיווך הדינמי של יהודים ובחכירות שלהם. הפריצים היו מעוניינים בגורם שיחכור את יערותיהם, יוביל את העץ שלהם, ידוג באגמיהם, יטחן בטחנות הקמח שלהם, יזקק את היי"ש שלהם, ינהל את חצרותיהם, ייגבה עבורם חובות – היהודים נתגלו כטובים ביותר בתחום זה. לפיכך עשו הפריצים והמגנטים הכול כדי לעודד יהודים לבוא ליישובים החרבים ולבנותם מחדש. זו הסיבה לשיקום המהיר של היישוב היהודי בלובומל.

ואכן, בשנת 1671 אישר המלך מיכאל וישניוויצקי מחדש את כל הפריווילגיות הקודמות של יהודי לובומל. אילו היה היישוב היהודי בלובומל עדיין חרב למחצה ושומם, והיה בחזקת יישוב כפרי, לא היה המלך מאשר את הפריווילגיות העירוניות שהיו ליהודים בעבר.

כעבור פחות מעשרים שנה מאז דיכוי מרד חמלניצקי (בשנת 1652), פעלה בלובומל קהילה יהודית תוססת וכלל לא ענייה.

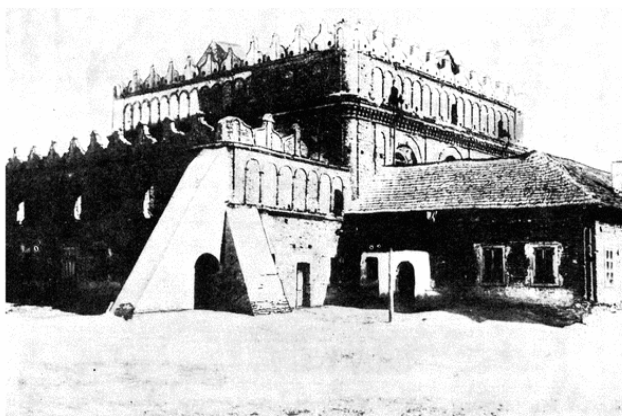
על התאוששותה המהירה של הקהילה היהודית וחזרתה למצבה לפני ת"ח-ת"ט, ועל כך שהעדה לא הייתה ענייה, יעיד בברור רב מסמך הקודם בארבע שנים לצו של המלך וישניוויצקי משנת 1671.

בפרוטוקולים של ועד ארבע ארצות משנת תכ"ז (1667) מוצגת החלוקה של מס הגולגולת לאותה שנה. החלוקה היא לפי הגליל, אך הערים היותר הגדולות נמנות בנפרד, לובומל בכללן, וזה, 15 שנה בלבד לאחר דיכוי המרד (פנקס ועד ארבע ארצות, תש"ה ע' 495).

על מנת לקבל תמונה ברורה של המעמד הבין-יהודי של לובומל יש לערוך השוואות של מס הגולגולות שבמסמך הנזכר. מס הגולגולות בקהילת לובומל עמד על 8,100 גולדן, פוזנן – 1,600, פשמישל – 7,220, טיקטין – 1,520, והמס לגליל צוזמיר כולו – 8,460, סכום זהה לזה של לובומל הוטל על בלז; עדות לצמיחה הכלכלית המהירה של יהודי לובומל תוך תקופה קצרה יחסית לאחר חורבן חמלניצקי, והיותה שוב לקהילה ראשית באזור.

בעשור הראשון או השני של המאה ה-17, נבנה בית הכנסת הגדול בלובומל – הוכחה ניצחת נוספת לשיקום המהיר של לובומל היהודית.

בית כנסת זה הוא מן העתיקים בפולין. הוא נודע בארכיטקטורה ובעיצוב הפנים האמנותי שלו, במיוחד זה של ארון הקודש. הוא שייך לקטגוריה של בתי כנסת מבצריים ושימש גם למטרות הגנה.

מראה בית הכנסת הגדול בסוף המאה התשע-עשרה על שני עמודי המסעדות בסגרת אנף עזרת הנשים

מספר בתי הכנסת מסוג זה היה גדול, במיוחד במחוזות הספר המזרחיים של הממלכה הפולנית. הם נבנו בהוראת המדינה, לשמש עמדות הגנה מפני תקיפות. בעתים הסוערות ההן – כשהממלכה עוד לא הייתה מפותחת במידה שתוכל להגן על תושביה בכל חלקי הארץ – ערים ויישובים רבים במקומות אסטרטגיים נבנו כעמדות הגנה מבוצרות.

בתי כנסת שנבנו בתחום ביצורי העיר, לא חלה עליהם ההוראה להיבנות כעמדות הגנה לעת צרה. בעת ההיא זכו בתי הכנסת בהגנת מערכת ההגנה הכללית בעיר, שהיה ליהודים חלק בה. פקודת הממלכה לבנות בתי כנסת מבוצרים חלה על מקומות שמחוץ לביצורי העיר.

בניית בית כנסת מסוג זה, עלותה הייתה גבוהה מזו של בית כנסת רגיל. לפיכך בנו קהילות קטנות ועניות את בתי המדרש שלהן בגבולות העיר המבוצרת, אך קהילות עשירות, מרובות אוכלוסים, בחרו לרוב באפשרות לבנות בתי כנסת מבוצרים המשמשים גם מבצרים קטנים. במקומות רבים נשענו הקירות על אומנות גדולות והגג הוקף מעקה ובו חרכי ירי.

המלך זיגמונט השלישי, כשהעניק לקהילה היהודית בלוצק רשות לבנות בית כנסת חדש (5.5.1626), הציב תנאי: לבנות על גג בית הכנסת עמדות לאחזקת נשק ולניהול הגנה. חלק הארי של בתי הכנסת המבוצרים נבנה המאה ה-17, בהם גם בית הכנסת בלובומל.

תקופת השגשוג של קהילת לובומל, שנקטעה ברציחות של חמלניצקי, חודשה תוך זמן קצר יחסית, ונמשכה עד סוף המאה ה-17 ומרבית המאה ה-18. כפי שצוין השתייכה לובומל לגליל חלם-בלז. משורת מסמכים ניתן לראות כי כמאה שנה, משנת 1664-1754, כונה הגליל: תשע קהילות, בשטח זה נכללו ארץ חלם, גליל בלז, אחוזת זמויסקי, וכמה יישובים מגליל לובלין. לרוב לא נכללה האחוזת במסי הגליל.

הקהילות הגדולות בגליל חלם-בלז, בשנת 1717, היו: לובומל, חלם, בלז, אולשיץ, שיניאווה, טישוויץ, ורש (סוקול), זמושץ', שהיא פרק לעצמו, סך הכול תשע (!?), מכאן שם האזור: תשע קהילות.

יהודי לובומל, בחלק הארי של תולדותיהם, היו קשורים יותר באחייהם במערב מאשר במזרח, בלובלין יותר מאשר בקובל, בלוצק, בלודמיר. בפנקס חברה קדישא של לובלין משנת תמ"ה (1685) מוצגות הוצאות לאורחים מלובומל. קשרי הרבנים וקרבת

קטע מתוך מפת קהילות ישראל בספרות ד"ר הארצות. לובומל נמצאת מימין למטה בקו ישר בין לובלין וחלם-א-קאווע

המשפחה היו אף הם יותר עם לובלין מאשר עם קהילות ששכנו מזרחית ללובומל.

בשנת 1721 עמד מס הגולגולת של קהילת לובומל על 833 גולדן. בשנת 1729 פחת הסכום ועמד על 544 גולדן, בגלל שרפה נוראה שפגעה בשנה ההיא בלובומל והחריבה חלק גדול מן העיירה. בין הבתים המועטים שנותרו לפלטה מן השרפה היו בית הכנסת הגדול, הכנסייה הקתולית, הכנסייה הפרבוסלבית.

מרשימת הנשרפים ניתן לראות כי פרט לחנוונים היו בין יהודי העיירה גם חייטים, זגגים, שענים, ספרים.

ב-1762 פרץ סכסוך בין ליבוונה לבין ועד גליל חלם-בלז, ניתן להסיק מכך כי היו בעיירה לא מעט בעלי-בתים מצליחים. יהודי בשם ר' דוד בר אפרים (פריימוביץ') יחד עם ברקו בן ר' אייזיק מחלם ור' אייזיק בן ר' יוסף מבלז, תבעו מן הוועד 6,024 גולדן (פנקס ועד ארבע ארצות משנת תקכ"ב). חלקו של ר' דוד בר אפרים היה שליש, כפי שפסק ועד ארבע ארצות, היה זה סכום נאה בעת ההיא. יהודי זה היה קבלן גדול מקורב לפריצים, עמם ניהל עסקים שונים. בשנת 1765 היה נציג לובומל לוועד גליל חלם-בלז.

אף שקהילת לובומל התאוששה מהר למדי מגזרות ת"ח-ת"ט ושבה למעמדה הכלכלי והיהודי, לבטח השפיעו הרציחות באופן שלילי על הסטטיסטיקה של גידול מספר היהודים בה. ב-1765, כ-120 שנה לאחר הגזרות, חיו בלובומל 850 יהודים, כמעט כמספר שחיו בה לפני הגזרות. בכפרים הסמוכים חיו 476 יהודים (פנקס הרוביישוב ע' 34).

הפנקס

בראשית שנות ה-20 של המאה ה-18, החלה חברה בלובומל לנהל פנקס, כנהוג, נרשמו בו אירועים מחיי החברה. מובן כי אירועים אלה היו קשורים בחיים היהודיים במקום בכללם, ולא מעט גם בהתרחשויות בסביבה הנוצרית. פנקסים כאלה הם לפיכך מקורות מן המעלה הראשונה לתולדות החיים היהודיים הפנימיים של מקום.

הפנקס הקיף למעלה ממאתיים שנות חיים יהודיים בלובומל, ת"פ-תרפ"ז (1720-1927), עם הפסקות בשנים: תקס"א-תקס"ב, תרכ"א-תרנ"ו

(1801-1802, 1861-1896), אם משום שאז לא ניהלו פנקס או משום שדוחות אבדו. ד"ר יששכר יואל, מחבר "רשימת כתבי היד העבריים הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים" (ירושלים תרצ"ד), מזכיר גם את פנקס לובמלא, הוא מכנה אותו פנקס חברת החייטים. ההיסטוריון ישראל הילפרין הצביע לימים, בצדק, על טעותו של יואל בשם החברה, כי הפנקס לא היה של חייטים בלבד אלא אף של בעלי מלאכה אחרים: קצבים, פִּרְוּאִים (כובענים?), צורפים, חובשים, מנקרים, עושי תחרה.

למרבה הצער נשלח הפנקס חזרה ללובמל, והספרייה לא צילמה אותו. כמה דפים בלבד נדפסו על ידי ההיסטוריון ישראל הילפרין. הטקסט הוא בעברית והוא מובא בהמשך.

החברה שמרה על הפנקס מכל משמר. תעיד תקנה משנת תק"ם 1780: "עלה במוסכם החבורה שהפנקס יהיה מונח ג"כ ת"י הנאמן וחלילה להנאמן למסור הפנקס או הכתבים לשום אחר מן החבורה אם לא ליד הרב אב"ד או בפני החבורה בעת ישיבת החבורה יחד".

למרבה הצער והפליאה לא גילתה ספריית האוניברסיטה העברית מידת אחריות והבנה לחשיבותו ההיסטורית של המסמך, מידה שגילו בעלי מלאכה פשוטים מאתיים שנה קודם לכן.

לא ידוע לנו מתי וכיצד התגלגל פנקס לובמל לספרייה בירושלים. מן הרשימה של יואל ניכר כי בשנת 1934 היה הפנקס שם. בתשובה לשאלתי, השיבה הנהלת הספרייה כי לבקשת קהילת לובמל נשלח הפנקס בחזרה בשנת 1936. בשנה ההיא כבר היה ההיטלריזם בעלייה, והזמנים היו בחזקת סכנה, למרות זאת לא עלה על דעת הספרייה הלאומית שלנו הרעיון לצלם את הפנקס קודם החזרתו לאירופה. הפנקס אבד עם הקהילה.

היטיב לעשות ישראל הילפרין שהציל דפים אחדים בכך שפרסם אחדות מן התקנות. [במקום תרגום העיבוד החופשי של ב' כהן, להלן צילום מאמרו של ישראל הילפרין על פנקס בעלי המלאכה בלובמל, הצילום לקוח מהערות השוליים במאמר של ב' כהן]:

פנקס ה"חבורה" של בעלי מלאכה בלובמלא (Lubomi)

כמחנכתם של הצחים (אגודות האופנים) הפולניים-ליטאיים קמו במאה
היוו בפולין וליטא גם "חבורות" של בעלי מלאכה יהודיים ובמאות היי-ח-
הייט כמעט שלא היתה קהלה בישראל. שלא תהיה בה חבורה או חבורות
אחרות של בעלי מלאכה, אולם כל ההסתדרות הגדולה הזאת של מלאכה
יהודית נחקרה עד עתה אך מעט מעט. חקירות ספציאליות אחדות של
וישניצ'ר וסוסיס¹, סרקים בורדים במינגרסיות לתולדות קהלות ישראל
בקראקא, לבוב, לובלין (בלבן), משמיסל (שור), ליסא (ליון) ועוד מאמרים
מספר בכתיב עת שונים מייצגים ממש את כולה. עוד לא נאסף ונחקר
בשלמותו החומר הנדפס ולא כל שכן כתבי היד. מפנקסי כל אותן החבורות
שמספרן הנצי, לכל הפחות, למאות, נשתמרו. כפי ידיעת, רק שנים עשר
סייא מקומות: סודילקאב, לוצק, פאוואלאהטש, מאלין, סיקוליב, מינסק,
סותליב, גניזין, קובילין, קורניק, קידאן ולובמלא. ואף אלה בנויים עדיין
בארכיונים ולא נתפרסמו מהם אלא קטעי דברים בלבד².

1 ראו ביתור לציון את מאמרי ידי סטרוקטור מון יידישע צעכן אין פוילן, ליסא
אין וויסרוסלאנד אין 17סן און 18סן יארונדערס, נדפס ביזייטשירפט" (מינסק) סרך
III-II, ובהרנס גרמני 1929 Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte.

2 הסות מאמרו: יידישע באלמעלאכטס אין מיעדע ארבעסער אין ליסע, וויסרוסלאנד
אין אקריינע אין 18סן יארונדערס, צייטשירפט, סרך 4 ומינסק 1930, עמ' 1-29.

3 חמשת הפנקסים הראשונים נאספו בשנתם צ"י החברה ההיסטורית-אנתרופית
ברוסיה ונמצאים כיום ברשות הקהורה לתרבות יהודית על-יד האקדמיה הכלאקריינית
בקייב והסות מאמרו ה"ל של סוסיס וביליטין של הקהורה גר' 4-3, מארס-מיי 1930.
שלושת הפנקסים הבאים הושגו על ידי המפקלה היהודית של המכון לתרבות ביאלורוסית
במינסק (ביליטין המחקר גר' 2, מינסק 1926, - שם גם התקית סן הפנקסים הקודמים
פנקסי גניזין וקובילין שפורסם בינעוואס"ארכיוו דער דריטשען יודען-פנקס קיין ווארשע
הפרטי של פרוס-דובנא (קטעים ממנו נתפרסמו צ"י וישניצ'ר ביבלסער פאר אריישע
דעמאגראפיע, סטאטיסטיק און עקאנאמיק, חוברת ה' עמ' 72-77, פנקס קורניק שפור
בספרית הסניגריין התיאולוגי בניו-יורק ופנקס לובמלא-בספרית הלאומית בירושלים.

הרבה סאר הלך לטמיון. אך לא מעט עוד ניתן להציל ע"י ידידיו בחו"ל: פנקסים, כתבים וידיעות הסמורים בזכרונם ובמנחות שלחנם של זקני בעלי מלאכה בערים ועיירות, חפצים וסמלים (בגון דגלים) של החבורות השונות או לשהות צלומיהם, צלומי בתי מדרשות שלהם העוסדים עדיין על חלם, ועוד. כל הדברים האלה עשויים להעשיר את ידיעותינו על בעל המלאכה והמועל היהודי באירופה המזרחית במאות השנים. סקרמו לכניסתו לתוך חנוצת המועלים והיו פשמים מסאת רבתי הסיבות לארכיון ומוניאן העבודה.

כמה גורמים ותפקידים היו לתקומתן וקיומן של אגודות בעלי המלאכה היהודיים. כלפי חוץ: ההגנה על עמדותיהם הכלכליות מהתחרות ומרדיפות האומנות הנוצרית. כלפי פנים: הרגשת נחיתות בתוך החברה היהודית של אז, שהיא, אשר הניעה, כנראה, להתבדלות גם בחיים הדתיים (בתי מדרש מיוחדים) ובעיקר הכרת הצורך בליכוד. בעקירת ההתחרות בין חברים לאומנות. לחקר המלאכה בהתחרות ישית קצת נוספות לקט קטן של חקנות הגיחן בזה מחקר פנקס לובסלא. הסמור בספרית הלאומית בירושלים.

פנקס לובסלא-כנראה. אחד הפנקסים החשובים ביותר שנשתתרו לנו- מקיף חקופת של מאתים שנה (ת"ס בערך - תרפ"ז) וגספר בשעתו שפירה מכולה ביותר. מצידה על כך תקנה משנת תק"ם (1780) האומרת כדברים האלה: "עלה במסמכם החבורה שהפנקס יהיה מונח ג"כ (גם כן) ת"י (תחת יד) הגאמן וחלילה להגאמן לסמור הפנקס או הכתבים לסום אחר מהחבורה אם לא ליד הרב אבי"ד או בסני החבורה בעת ישיבת החבורה יחד". ב-רשימת כ"י העבריים הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, שנערכה ע"י ד"ר יואל (ירושלים תרצ"ד) נרשם כ-פנקס חברת חייסים" ולא דק. מאחר שעל החבורה נמנו גם קצבים (תעודה א') וגם אחרים (נזכרים פרנאים, צורסים, רופאים, טנקרים, תַּכְכִּים (סמוקלער), השות תעודה ב').

התקנות המובאות בזה דנות כאמור במניעת ההתחרות מבטנים. נאמרת קבלת עבודה, שאחד כבר עמד לקבלה ופי שעובר נענש (תעודה ו'). משתדלים שלא תהיה התחרות בין בעלי מקצועות קרובים. אסור להיט לעסוק במרואות וכן להיפך. הייט העושה "מלאכת פוליש" אסור לו לעשות מלאכה יהודית. נאחזים גם אמצעים נגד הנצר (הסוליא) והמועל, שלא יתחרו עם בעל המלאכה. אסור להם לעבוד בפני עצמם. אף מכבידים על המועל להצטרף אל החבורה. תשלום כניסה לא פחות מ"יב זהר, רק נשוי שתקבל לתוכה. יש שגם נעלו לגמרי למסך שנים אחדות את החבורה בפני קבלת חברים חדשים (תעודה ד').

נצול הנצר והמועל הכלתי מאורגן היה רב לטרי. באגודות האופנים

הלא־יהודיות במקרב היה מגיע לידי ההפרציות ומרידות. אצל היהודים לא בא לידי כך. מאחר שבדרך כלל נסקפה לפועל הפרספקטיבה של החנות וכניסה לחבורה ככל בעלי המלאכה.

בהעודה ה' הבאתי לדוגמא נוסח של החלטה על קבלת חבר. יש בראשית דבריו בעין בשני להכרת ערך עצמי ויחס ליגיע כפים. גם בפנקס החייטים מלוצק נמצא כגון זה: "יקר בעיני ה' הנהגה מיגיע כפיו יותר מירא שמיים" (מאסף, מטרבורג 1902, עמ' 289, סעיף י"ח) וכן. כנראה, גם בפנקסים אחרים.

ההעודות נחונות כאן לפי סדר כרונולוגי בלשונן וכתיבן. (לרבות גם השניאות).

א (בערך ח"ט)

חתיכא דאסורא לאחד להשיג גבול של חברו דהיינו אם התחיל א' [אחד] המלאכה אצל בעל הבית או להבריל אצל ערלים חתיכא דאסורא לשני ליקח המלאכה. גם אם משרת של א' מהחייטי ילך באמצע משך⁴ חתיכא דאסורא לשני ליקח את המשרת. גם חתיכא דאסורא לנער לעשות מלאכה חייטים עד שיבוא בתוך החברה הגיל.

אם בא אחד מהחברה אצל ערל לקנות הבהמה חתיכא דאסורא לשני לקנות אותה הבהמה וגם אם עומד אחד אצל הבהמה לקנות חתיכא דאסורא להיות הברותא יותר משני. גם אם ילך א' עם בשד אצל ערל חתיכא דאסורא לשני לילך אחריו עם בשד.

גם מי שיבא בתוך החברה אין לו קלפי עד שלשה שנים. גם מחויב ליתן עכים פעות איין קייסין⁵ לא פחות משנים עשר והובי⁶

ב (המאריך חסר)

כשיבא אחד לחוך החברה שיש לו אב או חותן בתוך החברה יתן לא פחות משנים עשר זהר⁷ ולא יותר מחמשה עשר זהר. ואם יבוא א' לחוך החברה מבחוץ, אזי יהיה הכל לפי ראות עיני החברה בצרוף כבוד הרב. הבעל מלאכה לא יחזיק אצלו נער כ"א [כי אם] אחר שלש שנים אחר החתונה ואז הוא כסאר בני החבורה.

הנער שיהיה אצל חייטי או אצל ויצ [נובחי צדק] או קירונר או צורפים או רופאים או מנקרים או אצל סמוקלר מחויב אותו הנער ליתן להחברה שני זהר⁸ מדי שנה בשנה.

החייטי לא יתפרו מלאכת הקירונריי כ"א יתפרו הפוסרי בחברותא.

⁴ היינו, משך שכירות   ⁵ דמי כניסא   ⁶ אדחת שער

הרי"ס עם הקירונר תחת הבגד שיחפור החיים עד מסך שני פרסאות
מקלהווינו וכן להיפך.

ג (תק"ט)

ואלה נוסף על הראשונים על התקנות הסבארים בפנקס בהרף כ"ח:
עחתיכא דאסורא לבעל מלאכות, חייטי' העוסים מלאכת פוליש' לעשות
מלאכה יהודית וכן לא יחזיק פועל שיעשה מלאכת פוליש ואסילו לשלחו
מחוץ לעיר על שני פרסאות מכאן.

ב. אסור לפועל לעשות מלאכה במני עצמו הן פוליש או יהודי' עד
שישא אשה ויבוא לפני החברה כאשר יוסת עליו, לפי דאות עיניהם, כנהוג,
או מותר לעשות מלאכה כאות נפשו.

ג. תוך שנה ראשונה חתיכא דאסורא להחזיק לו פועל ואחר שנה
ראשונה הוא כשאר בני החברה.

ד. החייטי' חלילה לא' מהם לעשות מלאכת קירונריי, וכן הקירונר
חלילה להם לעשות מלאכת חייטי' ואסילו באקרעי ואפי' בכפרי' שתוך ב'
פרסאות מפה.

ה. וכן פועל קירונר חלילה לו לעשות מלאכה בפ"ע (במני עצמו) עד
שישא אשה ויבוא לפני החברה כאשר יוסת עליו כנ"ל.

מי שיעבור על התקנה הנ"ל יוקנס בקנס שלשה ישינ"י על בהיכ
[בית הכנסת] מלבד חרפות וביוש' לפי דאות עיני הקהל. כ"ד [כן דברי]
הרונ"י נגיד' בצירוף הרב אב"ד, היו' יו' ה' ח"ה [חול המועד] פסח תקריין.

ד (תק"י)

כולם כל החברה הקדושה של חייטים עשינו תקנה וחתיכא דאסורא
שלא לכתוב להחברה כל [חבר] את בנו או חותן או שאר בעל מלאכה
משנת תקכ"ל [לפ"ק] עד תקכ"ל [לפ"ק].

ה (תקנ"א)

ב"ה מאשר דרכיו והולך נכוח, מפרנס את עצמו מיגיע כפו וכוחו,
ה' אשר ועלינו ב' אליעזר, מלאכתו מלאכת צרוף וגם אביו הוא בתוך
החבורה שלנו מהויצ [מהוובחי צדק] וביקש מאתנו החבורה חייטים וויצ
וחוץ להכניסו לתוך החבורה שלנו שיהי' אחד מאתנו, ובראותנו שאמרתיו
בצדק לזאת הסכמתו יחד להכניסו לתוך החבורה שלנו ושיתן מעות קריסה
סך שלשים זהו... תקנ"א.

¹ מלאכה פולנית. היינו מלאכה בשביל פולנים

² סין מסנני

ן (תרנ"ו)

גם זאת תכתב לדור אחרון לפני יעמר ימים רבים. לזכרון להיות עושים ולא יעבור, כאשר קרה שבע"ב [סבעל בית] אחד הטריח לבעל מלאכה לכתוב מלבושי כבוד עבור בנו החתן ללבוש בגדי נסואין ועסק עמו בעל מלאכה אחר ליתן לו המלבושים לחפור וזה קרוב הוא להסנת גבול, אשר צוותה לנו התורה הקדושה, לכן התאספנו בצוותא הדא ועשינו פסרה בין הבעלי מלאכות ובין הבעה"ב, שיתן הן הבע"ב והן הבעלי מלאכות קנס. היינו, שהבע"ב יתן עשרה וה' לקנסא עבור שבישל את הראשון ממלאכת היום והבעלי מלאכות יתנו עשרה וה' לקנסא עבור שקרה כזאת ביניהם ומעתה אם יקרה כזאת עוד יקנסו אותו יותר מזה. כפי אשר יצא מפי החברה וכל זה נעשה בחוקף ועזו ולא להכזב וטלולא [לחזק] ואטלולא]. היום יום ראשון בשבת. כ"ב ימים בחודש שבט שנת תרנ"ו לפ"ק.

ן (תרנ"ז)

גם זאת עשינו תקנה, שאחד מאתנו לא יקבל סועל מהאחר עד שיבוא הבע"ב והסועל לפני החברה ויציעו טענותם לפני החברה וכאשר יתפסרו [יפסרו] החברה ביניהם כן יקיימו. ואם אחד מהם לא יציית ענוש יענש כאשר יצא מפי החברה והטענות יציעו לפני זקני החברה.

תקופת השפל

תקופת הפריחה של קהילת לובומל, שראשיתה בערך במחצית השנייה של המאה ה-16, נמשכה 200-225 שנה. ההתדרדרות בחיים היהודיים בלובומל החלה בשנות ה-60-70 של המאה ה-18.

אם לקשור את ראשית ההתדרדרות בהתרחשות חשובה בתולדות היהודים בפולין, יש להצביע על קצו של ועד ארבע ארצות. מוסד אוטונומי גדול זה, שמילא תפקיד ראשון במעלה בחיי היהודים בפולין ובליטא, חוסל בידי הסיים הפולני בשנת 1764. בערך בעת ההיא ניכרים סימני ירידה בקהילת לובומל הן בחיים הפנימיים והן במעמדה בקרב קהילות יהודיות בסביבה. סימן מובהק לחשיבותה של קהילה יהודית בימים ההם היה כס הרבנות. במחצית השנייה של המאה ה-18, אף מעט קודם לכן, אין עוד רבנים כוכבים, הזוהרים בשמי לובומל, כפי

שהיה בשנים קודמות. התקופה של גאוני עולם על כס הרבנות בלובומל, תמה – סימן לא זניח להתדרדרות הקהילה.

בהיסטוריה הכללית קשורה ראשית התדרדרותה של קהילת לובומל באחד האירועים הנחרצים בהיסטוריה הפולנית – חלוקת פולין בין רוסיה, אוסטריה, גרמניה, במיוחד החלוקות משנת 1793, 1795, כאשר נקרעה ווהלין מפולין וסופחה למלכות הצאר הרוסי.

ראשית תקופת השגשוג של קהילת לובומל קשורה באיחוד פולין-ליטא בשנת 1569, האוניה הלוברנית, וראשית ההתדרדרות קשורה בחלוקת פולין, אין זו מקריות. אזור חלם-בלז אשר בו נמצאה לובומל, קשור יותר לשטחים שמערבה לו, מבחינה יהודית רוחנית ומבחינה כלכלית, מאשר לשטחי ווהלין שמזרחה לו.

ניתוק ווהלין מפולין גרם תחילה נזק לשטחים המסופחים לרוסיה. חלף זמן עד שהחלה ווהלין להסתגל לסדר המנהלי החדש ולשיקום המבני-כלכלי החדש. ההשפעה לרעה הכלכלית ניכרה יותר, ולמשך זמן ארוך יותר, באזור הגבול בין רוסיה לפולין, לפיכך גם בלובומל.

יש תופעה חשובה נוספת – הכרוכה בקורות יהודי ווהלין – וראוי להתעכב עליה כדי להבין טוב יותר את התדרדרות קהילת לובומל.

זאת ניתן לראות מן הסטטיסטיקה שלהלן.

ב-1790 חיו בוהלין 31,027 יהודים ב-422 יישובים. בשנת 1849 היה מספר היהודים 174,457 והתגוררו ב-141 יישובים. ב-1897 חיו בוהלין 397,772 יהודים ב-133 מקומות. מניתוח המספרים היבשים מתקבל:

בשנים 1790-1849, במשך 60 שנה, גדל מספר היהודים פי שישה כמעט, אך מספר מקומות היישוב קטן לשליש. אילו עמד מספר היישובים היהודים ביחס שווה למספר היהודים בוהלין, אמור היה מספרם להיות 2,500. גם אם נביא בחשבון כי גידול באוכלוסייה לא תמיד יוצר יישובים חדשים, עדיין מהדהדת העובדה כי לאחר גידול של פי שישה באוכלוסייה, לא גדל מספר היישובים אף לא במעט, ואף לא נשאר זהה, אלא פחת עד לשליש.

דבר דומה רואים אנו בשנים 1849-1897, חמישים שנה, מספר היהודים גדל כמעט פי 2.5, ומספר היישובים לא גדל ואף פחת במקצת.

התופעה מדהימה עוד יותר אם נשים על הכוונת את פרק הזמן כולו, 1790-1897, מאה שנה, מספר היהודים גדל כמעט פי 13, ומספר היישובים פחת עד לשליש.

ניתוח מספרים אלה מצביע על תופעה חשובה ביותר בתולדות יהודי ווהלין:

מסוף המאה ה-18, במקביל לחלוקות פולין, מתחיל תהליך עיבוי ומיזוג של יישובים יהודיים בפולין. בשל התנאים החדשים שנוצרו, מתרחשת הגירה פנימית של יהודי ווהלין, המקטינה את פריסתם ומגדילה את התרכזותם. כתוצאה מן התהליך חלק מן היישובים עלו והצליחו וחלקם התרוששו. לובומל השתייכה למתרוששים.

לובומל, אשר במשך שנים הייתה קהילה ראשית, ונזכרה כקהילה גדולה, הגיעה במחצית השנייה של המאה ה-19 למדרגה שרבנים ומלומדים גדולים כלל לא שמעו את שמה.

גידול האוכלוסייה היהודית בלובומל במאה ה-18 היה אטי למדי. בשנת 1847 חיו בעיירה 2,130 יהודים. בשנת 1881 פרצה שרפה גדולה. רבים מ-450 הבתים בעיירה נשרפו אז.

לובומל לא סבלה כמעט מן הפוגרומים בשנות ה-80 של המאה ה-19, כי ווהלין כולה לא נפגעה מהם במיוחד. מטבלת פוגרומים בעת ההיא ניתן לראות כי שעה שבאזור ווהלין היו 5 פוגרומים בלבד, היו במחוז קייב 63 פוגרומים, במחוז פולטבה – 22, ובמחוז חרסון – 53.

גם בפוגרומים בשנת 1905, נפגעה ווהלין פחות, 700 נפגעים; בפודוליה – 19,000; במחוז קייב – 32,000; במחוז פולטבה – 14,000.

בשנת 1897, על פי מפקד תושבים, מספר היהודים בעיירה היה 3,297, כלל האוכלוסייה – 4,470.

אף שתקופת הזוהר כבר מאחוריה, היו החיים היהודיים בלובומל עדיין אינטנסיביים.

במרכז עמד כמובן לימוד התורה. ב-1897 היו בעיירה 17 חדרים, למדו בהם 370 ילדים. ב-1898 נוסד תלמוד תורה ולמדו בו 60 תלמידים.

בכתבה בעיתון עברי ("המליץ") משנת 1897, כותב מליבוונה ד' פינקלשטיין כי נוסד שם תלמוד תורה, באישור הממשלה. הוא מספר כי אספו כסף למטרה זו והקימו את המוסד. כעבור שנה הוא כותב באותו עיתון כי המוסד מתפתח היטב, ומספר כי תלמוד התורה נוסד בהשתדלות הגביר משה אפלדמן מליבוונה. הוא דואג לביגוד ולנעליים לנערי תלמוד התורה.

בכתבה ההיא נמסר כי הרב מטעם בעיירה היה אז הלל בוגוסלבסקי, והוא לימד בתלמוד התורה לשון וספר, כלומר רוסית ולימודים אחרים.

לובומל, כמו חלק הארי של עיירות ווהלין, הייתה ספוגה בחסידות. השטיבלך [בתי התפילה] החסידיים שלטו בחיים היהודיים. רוחות השכלה כמעט לא חדרו לשם עד מלחמת העולם הראשונה. אם היה בעיירה משכיל לרפואה היה עליו להישמר מאור היום. ביקש אחד כזה לקרוא עיתון עברי, נאלץ לעשות זאת בסתר. בעת ההיא לא ידעו כי במרחק לא רב ביותר, בקרמניץ, יושב הרב והמייסד של ההשכלה ברוסיה, יצחק-בר לוויןזון בכבודו ובעצמו, ומפיץ את תורתו. האדמו"רים מסטפן, רוז'ין [ריז'ין], קוצק, האפילו לחלוטין על אורו של ריב"ל.

זה אולי יסביר את העובדה כי עד ראשית המאה ה-20 לא תפסה לובומל מקום בעיתונות העברית שהחלה להופיע מאמצע המאה ה-19.

נתקלנו בחמש כתבות בלבד מלובומל, ארבע ב"המליץ" ואחת ב"הצפירה". שתיים מהן הוזכרו. שתי האחרות הן מאת ה' מאידנסקי ובן ציון דאטיל. הראשון מספר מעשה בבעל עין אחת שנלקח לצבא, ומזהיר יהודים לבל יטילו מום בעצמם כדי לחמוק משירות צבאי. השני מדווח על מעשה בגר צדק שנאסר בעיירה, והזהדה בשם מיכל בן שמעון טפוליה, יליד אופולין.

ראוי אולי להעיר כאן על עובדה אופיינית, מחבר שתי הכתבות הראשונות, ד' פינקלשטיין, ברח מלובומל בשל אדיקותו הרבה של סבו, הרב ר' אריה-לייב פינקלשטיין.

אך נחוץ לחשוף את העובדה כי למרות הקיצוניות הרבה של מנהיגי העיירה, הם גילו יחס חיובי לפעילות המעשית שהוחל בה לטובת יישוב ארץ ישראל. מה שאין כן במאות עיירות בפולין אשר בהשפעת רבניהן ואדמו"ריהן, שטענו כי אין לדחוק את הקץ, נערכו קשיים על פעילות נרחבת לטובת בניין הארץ.

בלובמל לא זו בלבד שהפעילות למען בניין ארץ ישראל לא הופרעה, אלא השטיבלך ובתי המדרש היו פתוחים לאיסוף כסף לסייע ביישוב הארץ הקדושה. מן המקורות שבידינו ניתן לראות כי לא הייתה זו פעילות של בודדים בלבד, המוני העם השתתפו בה. ללא הסכמת האדמו"רים או הרבנים המקומיים לא ניתן היה לבצע זאת בעת ההיא.

בדוח כספי משנת 1909, של חברה שנועדה לסייע ליהודים להתיישב בסוריה ובארץ ישראל, נמסר על תרומות של לובמל לחברה ועל רשימת אנשים שסייעו או תרמו בעצמם:

מ' אפלדמן, יוסף אפלדמן, קאלק, יצחק רוזנבליט, זאב אפלדמן, מ' פיין, מ' ברצקי, ח' באראן, מ' אייזנברג, יעקב-ישעיה ארליך, לייבל רוזין, יוסף-חיים צין, שמואל גלברד, שלמה סמט, פינחס קרויט, פישל ליסטהויז, חיים-צבי וייטינפלד, משה גלמן, ישראל רוטנשטיין, זאב שטיינברג, הירש גלברד, יוסף ביאלר, משה-נטע גורטנשטיין, אבא קליג, משה קרויט.

המגבית נעשתה בקלויז של רוז'ין, בתלמוד תורה מניין, בקלויז של טריסק, בבית הכנסת הגדול, בבית המדרש, בקלויז של קוצק.

בדוח ההוא נמנו בעיקר עסקנים. אך בדוח אחר נמסר מספר רב יותר של שמות מנדבים [תורמים], רשימותיהם לפיכך ארוכות יותר. בידנו דוח משנת 1911. בחשבון נדבות משנת 1912 מרבית התורמים כמעט זהים אך נוספו תורמים. יש גם חשבון נדבות, עם שמות, משנת 1913.

[להלן מביא הכותב רשימת שמות ארוכה לפי בתי התפילה השונים וממשיך למנות את התורמים שנוספו לפי דוח משנת 1912. וגם דוח משנת 1913. המעוניינים ימצאו את רשימת השמות ב"ספר יזכור לקהילת לובומל", ע' 35-36. בסוף קובץ התרגום מצוי קישור לספר הסרוק באתר ספרי הזיכרון בספרייה הציבורית של ניו יורק].

זה באשר למספר התורמים. אך חברים רשומים בחברה באודסה בשנים 1899-1901, היה אחד בלבד: אליעזר אפלדמן. גם בשנת 1903 נרשם חבר אחד בלבד מליבוונה. ב-1908 היה מ' קרויט רשום בחברה כחבר. ב-1909 – אפלדמן, ב-1909[!] – מ' פפרמן ואפלדמן.

לובומל – ליבוונה, שמה היהודי של העיר

כמו בערים רבות בפולין "גיירו" היהודים את שמה הרשמי של העיר. השם הרשמי היה לובומל. בימים קדומים נקראה העיר לובומלה, במסמך משנת 1562 היא קרויה ליבמלה. בספרות רבנית, במיוחד המוקדמת, נקראת העיר בעיקר לובמלה (תכופות בסיכול אותיות לובלמה). אך בלשון העם גויר השם לחלוטין: ליבוונה.

היהודים השתמשו בשם ליבוונה לא רק בעשורים האחרונים לקיומה של הקהילה, אלא זמן רב קודם לכן. כבר לפני למעלה מ-200 שנה מצוי השם ליבוונה בספר רבני. בהסכמות לספרים "מרגליות תורה" ו"דמשק אליעזר" מופיעה חתימת אהרן-יואל בן דוד אב"ד ליבוונה. רב מקומי השתמש בשם ליבוונה כבר בשנת 1782, ברור אפוא כי יהודי המקום השתמשו בשם שנים לפני כן, אולי לפני כ-300 שנה.

בספר רבני אחר, מאוחר יותר, "ליקוטי צבי" מאת צבי-הירש מינוב, (פיטרקוב, תרס"ט), מצויה הסכמת דומ"ץ דק"ק ליבוונה.

מבוכה רבה שוררת בעניין השם לובומל-ליבוונה. לעתים זה מהדהד ממש כקוריוז.

הרב הידוע מלמברג, הרב יוסף-שאל נתנזון, בהגותו לספר "טיב גטין", כותב על לובומל, כשנזכר שם העיר, "כמדומה שזה נקרא היום לובלין, וזכורני שבהרבה ספרים ישנים כתוב על שם העיר לובלין – לובמלה". אפילו רב מלמברג, שאינה רחוקה מאוד מלובומל בלבד אותה עם לובלין.

הרב ח' נ' דמביצר, מגדולי המומחים לגנאלוגיה רבנית, לועג לרב יוסף-שאל נתנזון "שטעה וקיפל ב' ערים רחוקות", לובומל ולובלין, ועשה אותן עיר אחת.

גם יעקב-מנדל שטייף בעל "מצבת קודש" מבלבל את לובלין עם לובומל.

הבלבול סביב לובלין-לובומל היה כה גדול, שרבים אמרו כי בעל ב"ח לא היה רב בלובומל אלא בלובלין. פשטו שמועות בעניין, שהגיעו אף לגרמניה, וההיסטוריון הנודע גרץ, מצא לנכון להבהיר כי ב"ח מעולם לא היה אב"ד לובלין אלא לובומל.

מ' שטיינשניידר, הביבליוגרף היהודי הגדול ביותר, שדקדק בכל אות, התבלבל אף הוא בשם לובמלא, ובסוגריים הוסיף סימן שאלה אם אין הכוונה ללובומל.

אפילו י"ו"א, שהקפידה במיוחד על שמות גאוגרפיים, לא ידעה על השם היהודי ליבוונה. באחד מפרסומיה ציון בתור השם היהודי: לובאמלא ובסוגריים – לובעוונע.

רבני לובומל

מי היה הרב הראשון?

אם נחלק את תולדות רבני לובומל לתקופות, נוכל לקשר אותן עם שתיים משלוש התקופות בקורות יהודי לובומל – תקופת השגשוג ותקופת השפל. ביחס לפרק הזמן המקביל לתקופה הראשונה בקורות יהודי לובומל אין לנו שום מידע על רבנים בלובומל – אנו בכל אופן לא הצלחנו למצוא מקורות.

לראשונה נתקלים בשמו של רב בלובומל במחצית השנייה של המאה ה-16, בדיוק בראשית תקופת השגשוג של קהילת לובומל.

ועד אז מה? ידוע על יהודים בלובומל כבר ב-1370. מפרק זמן זה עד למחצית המאה ה-16, כ-200 שנה, הייתכן כי במשך כל אותה העת לא היה רב בקהילת לובומל?

מן האמור בפרקים הקודמים למדנו כי קהילת לובומל התפתחה יפה, זמן רב קודם לתקופת השגשוג. ידוע כי כבר בתקופה הראשונה נחשבה אחת מארבע הקהילות החשובות באזור חלם-בלז. וכי יעלה על הדעת שיהודי לובומל ישהו זמן רב כל כלי מרא דאתרא?

מן ההיסטוריה היהודית ידוע אמנם כי לא מעט קהילות, בתקופות מסוימות בקורותיהן, לא היה להן רב משלהן אלא בשותפות עם קהילות שכנות. קהילות קטנות יותר, שמסיבות שונות, בעיקר כספיות, לא יכלו להרשות לעצמן רב – או רב כלבבן – התאחדו עם קהילות אחדות ושכרו רב במשותף. מקרים כאלה מוכרים מתולדות יהודי פולין, ליטא, גרמניה וארצות אחרות.

אך לא מוכר מקרה שקהילה יהודית, קהילה רבת חשיבות, תהיה 200 שנה בלי רב משלה, קשורה לכס רבנות של קהילות אחרות.

כך אומר ההיגיון אך הוכחות אין לנו, לפיכך יישארו שמות הרבנים הקדמונים לוטים בערפל ההיסטוריה של סוף ימי הביניים וראשית העת החדשה, וניאלץ לכתוב רק על רבנים בלובומל ששמותיהם נזכרים במקורות קונקרטיים.

הרב ר' הירש יֵלֵן

בספר "צמח צדק" מאת ר' מנחם-מנדל קרוכמל שחי במאה ה-17, והיה הקרוב ביותר לזמן בו אנו מדברים, נזכר הג"מ (הגאון מורנו) הירש כרב בלובומל. כך נאמר גם בספר "סדר הדורות", המאוחר יותר, מאת יחיאל הילפרין. חיים-דובר פרידברג, ביבליוגרף והיסטוריון של התרבות היהודית-פולנית, מסיק כי ר' הירש היה הרב הראשון בלובומל ("לוחות זיכרון", תרס"ד).

פלוני ר' הירש מלובומל נזכר במסמך מלכותי רשמי פולני. תאריך המסמך 1556, והוא מקביל לתקופה הנידונה כאן, ברור אפוא כי מדובר באדם אחד. במסמך החשוב והמעניין, מטעם זיגמונט-אוגוסט השני, מדובר ביהודי הירש, המכונה יֵלֵן. הוא מוגדר: ד"ר לחוקי משה, כך כונה אז תכופות רב, מוענקת לו סמכות מלאה לנהל את ענייני הדת של יהודי לובומל.

ר' הירש יֵלֵן נכנס לכרונולוגיה של רבני לובומל כרב הראשון בעיירה, וליתר דיוק הרב הראשון בלובומל הידוע לנו. הוא שימש כנראה רב משנת 1556 עד ראשית שנות ה-70 של המאה ה-16.

לא נותרו ספרים מאת הרב הראשון, חידושיו גם לא מצוטטים בספרי רבנים אחרים בני דורו. אך כפי הנראה היה הרב הראשון מן הרבנים

הידועים בזמנו. ראייה: בעל "צמח צדק" כותב על אחד מגדולי הגאונים בזמנו ועד היום, מהרש"ל (ר' שלמה לוריא), הוא מונה עוד רבנים גדולים בזמנו ואומר: "בימיו הרביצו תורה בישראל בארץ פולין ורוסיה גדולי עולם ואנשי שם", שני ברשימת השמות: "ר' הירש בלובמלא".

הרב הגאון ר' אברהם פולק

החל מר' הירש מתחילה שרשרת רבנים "גדולי עולם ואנשי שם" אשר פיארו במשך כמאה שנה את כס הרבנות בלובומל, בהם מי שהיה מגדולי הפוסקים בדורו, הגאון הגדול בעל ב"ח, ידובר בו בהמשך.

שני על כס הרבנות בלובומל היה הרב הגאון ר' אברהם פולק, כנראה בראשית שנות ה-70 של המאה ה-16. יש הסכמה משנת 1577 והוא חתום עליה בתור ר"מ ואב"ד לובמלה. בשנה ההיא נתן תוקף מחודש לתקנה החשובה של קהילת לובומל, הנזכרת לעיל, האוסרת על יהודים בעיירה לקנות מגויים בתים בתחומי מושב של יהודים.

הרב ר' אברהם פולק חתם גם בתואר ר"מ, ראש מתיבתא, האם הקים ישיבה בעיירה או מצא אותה מן המוכן? כך או כך יש להדגיש כי הייתה אז ישיבה בלובומל, ובאו אליה תלמידים ממקומות אחרים, בהתחשב בכך שראש הישיבה נמנה בשעתו עם גדולי הרבנים.

יש להוסיף כי גם לאחר הרב פולק הייתה ישיבה בעיירה, ובזמנו של ב"ח משכה הישיבה לומדים רבים. אחד מתלמידיה, מי שהיה לימים הגאון הגדול הט"ז (דוד סגל).

הרב ר' אברהם היה גאון בן גאון. אביו היה הרב ר' יעקב פולק מגדולי הרבנים בשעתו, בעל "החילוקים". בשיטת הפלפול שהנהיג בלימוד התורה, הותיר חותמו על כל הישיבות עד ימינו.

חותנו של ר' אברהם, הרב הגאון ר' יצחק בצלאלש, אב"ד לודמיר, היה אף הוא סמכות תורנית ידועה, ומצוטט תכופות ב"ספרי הפוסקים" ו"שאלות ותשובות קמאי ובתראי", ר' יצחק היה סבו של הט"ז.

אשתו הראשונה של ר' אברהם, כפי הנראה ילידת לובומל, לאחר מותה, בהיותו רב אפטא, נישא בשנית, לשרה, אחת מבנות מהרש"ל.

הרב השני של לובומל, לא השאיר אף הוא ספרים אחריו. אך ר' חיים-נתן דמביצר כולל אותו בין "עשרת גאוני אדירי כל ארצות פולין" שנתנו הסכמות ל"מתנות כהונה" הפירוש הידוע למדרש רבה. הוא נזכר גם בשו"ת ב"ח סימן ד'.

הרב אברהם פולק ישב על כס הרבנות בלובומל 7-8 שנים בערך. לאחר לובומל היה רב אפטא, שם נפטר ב-1589.

צאצא שלו, הגאון והמקובל יהודה-לייב בן יוסף מפינסק [פוחוביצר], היה אב"ד בקהילות אחדות, שמו מוכר מספריו, בהם: "קנה חכמה" (פרנקפורט דמיין תמ"ג), "כבוד חכמים". ספריו זכו לתפוצה עוד בימיו. הוא נזכר לשבח בספר "ויקהל משה" מאת המקובל הגדול משה בן מנחם מפראג (דף י"ב). בצעירותו היה רב בבוחוב, רוסיה. בשנת 1660, היה שם פוגרום נורא, נהרגו כמעט 300 יהודים. ר' יהודה-לייב, אשתו ובתו ניצלו. לאחר מכן התיישב בפינסק והרביץ שם תורה ברבים. באחרית ימיו עלה לארץ ישראל, התיישב בירושלים ונפטר בה.

הרב הגאון ר' יהודה-לייב בר' אליעזר

לא לגמרי ברור מי ישב על כס הרבנות אחרי הגאון ר' אברהם פולק. באמצע שנות ה-90 של המאה ה-16, מצויה ב"פנקס ועד ארבע ארצות" משנת תנ"ז (1597) חתימה: "נאום יודא המכונה לייב ר' אליעזר מלובמלא" וחתימה בפנקס מן השנה הקודמת: "לייב מלובאלא". ישראל הילפרין מביע השערה כי לייב הוא יהודה-לייב בר' אליעזר, ולובאלא יכול להיות לובמלא.

לא קל להסיק מכך כי ר' יהודה-לייב היה רב בלובומל, חסרים בחתימה המונחים הרבניים: חונה, חופ"ק או אב"ד, אף שמופיעה המילה המסורתית: נאום. לובמלא, עשויה לציין מוצא ולא רבנות.

כיוון שאיננו יודעים על רב בלובומל מאמצע שנות ה-80 עד אמצע שנות ה-90 של המאה ה-16, אפשר לקבל כי יהודה-לייב היה מרא דאתרא בלובומל בעת ההיא או בחלקה, הוא נפטר בשנת 1598.

הרב הגאון ר' משה מת

בשנת 1596 בקירוב היה מרא דאתרא של ליבוונה אחד מגדולי הגאונים-פוסקים בשעתו. הוא מוכר יותר בשם ספרו "מטה משה" מאשר בשמו המוזר ר' משה מת. בעל "מטה משה" נולד בערך בשנת 1550 בפְּשְׁמִישֶׁל [פְּרִימישלא] שם נפל אביו ר' אברהם כקדוש, היה מתלמידיו הנודעים של מהרש"ל.

עוד בצעירותו היה אב"ד בבלז. הייתה שם ישיבה ור' משה הרביץ תורה והעמיד תלמידים רבים.

ימי בלז השלווים לא נמשכו זמן רב. הוא עבר ללודמיר, אל חותנו, הנדיב ר' שמואל, והתמסר לחיבור ספרים. גם שם כנראה לא שבע נחת. שאף שיהיו לו תלמידים ללמדם תורה, בלודמיר לא הצליח להגיע לכך. בלודמיר גם מת עליו בנו היחיד.

מלודמיר עבר לפשמישל, שם היה מרא דאתרא, אך לא נשאר זמן ממושך. בשנת ש"ו (1596) הוא כבר מורה הוראה בלובומל. בסוף ספרו "הואיל משה" הוא כותב כי השלים את הספר בלובומל בתמוז בשנת "לפרט לא ימוש ספר התורה".

הגאון חסר השלווה והאושר נשאר בלובומל שנים אחדות בלבד ועבר לאפטא, שם היה רב ואב"ד גליל קרקוב.

ב"פנקס ועד ארבע ארצות" מצויה חתימתו שלוש פעמים: בשנת ש"ן (1590), על כרוז של שלושים רבנים צדיקים יסודי עולם, שמטרתו למנוע מרבנים קבלת משרות רבנות באמצעות מתנות או הלוואות; בשנת ש"ז (1597), כשהתקנה חודשה והוחמרה; בשנת שס"ג (1603), הוא חותם משה בן הק"ר הקדוש ר' אברהם ז"ל הי"ד.

ר' משה נפטר באפטא בשנת 1606.

הן בני דורו והן חוקרים מאוחרים תמחו על מקור השם המוזר והלא-רגיל בקרב יהודים: מת. קיימת סברה שמוצאו ממשפחה של מרביצי תורה או מחזיקי תורה, עם הזמן זכו לראשי תיבות מ"ת, לימים נשמטו הגרשיים ונותר: מת. באנציקלופדיות הוא נקרא מאט, אולי לכך

מכוונות מילותיו בסוף ספרו "מטה משה": "ברוך צורי חי... אשר עזרני עד כה להשלים ספר זה הנקרא בשמי".

רבנים סירבו להשתמש בשם הנורא. חברו, הגאון הפוסק הנודע, ר' בנימין-אהרן סלניק, מכנה אותו: מוהר"ר משה איש חי (בספרו "משאת בנימין"). מנחם מן, אב"ד וינה, תלמידו של ר' משה מת, מכנה אותו אף הוא: הג"מ משה איש חי ("שו"ת הב"ח החדשות", סימן מ"ט).

ספרו החשוב של ר' משה מת הוא "מטה משה", והוא יקר מציאות עתה. בדף השער נכתב: "...מעט הכמות ורב האיכות, מדבר בכל הדינים הנצרכים, תורה ועבודה וגמ"ח". נדפס לראשונה בקרקוב ש"א (1591). בשנת ת"פ (1720) נדפס שנית בפרנקפורט דמיין, לימים יצאו הוצאות נוספות. בעת האחרונה יצאו שתי הוצאות חדשות: לונדון 1958, ברוקלין 1964. בעל "כלילת יופי" אומר כי מחבר "מטה משה" הוא מגדולי הפוסקים.

הלכה מאת ר' משה מת, שאביו מת על קידוש השם, שימשה לקדושי דורנו. ב"מטה משה" נאמר: "מי שאינו יודע איזה יום שמת בו אביו או אמו, הורה לי אבי מורי מהרש"ל ז"ל לברור יום מיוחד ויתענה בו ויאמר קדיש". השר יוסף בורג הזכיר את ההלכה באחד מנאומיו, רבים ממיותמי השואה נהגו כך.

ספר גדול אחר מאת ר' משה מת, "אוהל משה" על המקרא ועל פירוש רש"י. בנו ר' אברהם הדפיסו בפראג בשנת ש"ע"ו (1616). בישראל יצאה הוצאה של ספר זה.

ספרו "תרי"ג מצוות" נדפס בקרקוב ש"מ"א (1581).

בעל "סדר הדורות" (דף רל"ז), אומר כי ר' משה מת חיבר שני ספרים נוספים: "באר היטב", "באר התורה". כנראה נותרו בכתבי יד.

תשובותיו מובאות ב"משאת בנימין"; בתשובות מהר"ם מלובלין; הסכמה שלו מצויה ב"מחזיק בדק" חלק מספר "תקוני זבח" מאת משה בן ר' מרדכי ברוינשוויק; בשו"ת ב"ח הוא מכונה משה מפרמישלא.

הרב הגאון ר' שמעון-וולף אוירבך

מתי ישב רב זה על כס הרבנות בלובומל? התשובה סבוכה כמו במקרים של רבנים אחרים בלובומל.

לפי אנציקלופדיות וספרי גנאלוגיה רבנית, היה ר' שמעון-וולף הרב הרביעי בלובומל, ובא לשם לאחר ר' משה מת. לפי חשבוננו אין לסדר זה יסוד, הוא עומד בסתירה לעובדות ולתאריכים.

ברור ממקורות, בכללם מצבתו, כי שלוש משרות הרבנות הראשונות של ר' שמעון-וולף היו: טורבין, לובומל, לובלין. זמן מדויק ידוע לנו רק ביחס ללובלין: היה אב"ד בשנת 1579 ונשאר שם עד 1585.

לכל הדעות היה ר' שמעון-וולף אב"ד בלובומל לפני לובלין, משמע משרתו בלובומל הייתה לפני 1579. מספרו של ר' משה מת, ידוע לנו בוודאות, כי שימש רב בלובומל בשנים 1596-1597. לפי האנציקלופדיות והגנאלוגיות הרבניות היה ר' שמעון-וולף רב בלובומל בשנות ה-90 של המאה ה-16, עשרים שנה לאחר בואו ללובלין, זה לא ייתכן. בעת ההיא היה בלובומל רב אחר.

העניין סבוך. לנו נראה כי ר' שמעון-וולף היה רב בלובומל אחרי ר' אברהם פולק ונשאר בלובומל זמן קצר.

הרב הגאון ר' שמעון-וולף בר' דוד טְבֵּלִי אוירבך, היה מן הרבנים הנודעים בזמנו. הדבר ניכר ממשרות הרבנות החשובות שמילא. באחד המקומות כונה: "אחד משבעת עמודי עולם מאורי הגולה", לא הייתה זו מליצה, ברשימה מצויים ענקים כמו המהרש"א, ב"ח, ר' שלמה אליהו לונטשיץ, בעל "עוללות אפרים" (כלילת יופי, פ"ז, ב').

לפני היותו רב בלובומל היה ר' שמעון-וולף זמן קצר אב"ד טורבין.

על היותו גאון מעידה העובדה שניהל ישיבה בלובלין כאשר מהר"ם, מגדולי הגאונים, שימש שם במקביל ראש מתיבתא בישיבה אחרת ושימש אב"ד בעיר.

יש גוזמה רבה בדברים על היות מהר"ם איש ריבו. מהר"ם אמנם היה איש שלא נקל לחיות עמו בשלום, גם לא היה עניו. היה מאוהב

בגאונותו, התבטא בחריפות על כל גדולי התורה בדורו ובדורות קודמים. בספריו יש הערות עוקצניות על גאונים כמו: "בית יוסף", רמ"א, המהרש"א, רש"ל, בעל הלבושים.

לכתחילה דווקא חי מהר"ם בשלום עם ר' שמעון-וולף, למעלה מזה, הם אף תיאמו ביניהם מה ללמד בשיבותיהם. לימדו במקביל אותה מסכת, וכנראה נדברו לבנות בניין רוחני תלמודי גרנדיוזי על סמך חידושיהם, לא ידועים פרטים. אך האידיליה לא נמשכה זמן רב, מחלוקת לשם שמים פרצה דווקא בשל חידושיהם המקבילים באותה מסכת.

מספר על כך הרב של סרוצק, ר' יוסף לווינשטיין, שהיה לו קשר משפחתי לשניהם (במאמרו "תולדות מהר"ם מלובלין", הגרן, ספר א', ברדיטש תרנ"ח, ע' 40-44).

לאחר לובלין שימש ר' שמעון-וולף במשרות בערים: פשמישל, פוזנן, וינה, פרג. נפטר בנובמבר 1631.

הרב הגאון ר' יואל סירקיש-יפה (ב"ח)

גדול הרבנים שהיו לקהילת לובומל בתולדותיה היה ר' יואל סירקיש, מגאוני עולם ומעמודי ההוראה בישראל אשר פיארו את העולם הרבני במאות השנים האחרונות, ואשר ספריו חיים עד היום בכל מקום שחי בו דבר תורה אמת.

הרב הגאון ר' יואל סירקיש מוכר בעיקר בשם ספרו החשוב "בית חדש" ונודע בכינוי: ב"ח. הוא נולד ב-1561 בלובלין.

משרת הרבנות הראשונה של ב"ח הייתה בפרוץ'ני והשנייה בלוקוב.

בלובומל היה רב כבר בשנת 1600. משנה זו יש שתי תשובות שלו שכתב מלובומל אל המהר"ל מפרג בעניין עגונה.

לאחר לובומל היה ב"ח אב"ד מז'בוש, בלז, שידלוב. ב-1605 כבר היה רב מז'בוש. ניתן אפוא לקבל כי ישב על כס הרבנות בליבוונה 4-5 שנים.

ב"ח לא היה מסוגר לחלוטין באוהלה של תורה. הוא גילה עניין רב בחיי היהודים בכללם וניחן בכושר ארגון. עם בואו ללובומל חידש תקנה ישנה של הקהילה בדבר איסור קניית בתים מגויים בתחום העיירה, תקנה שחזק הרב הגאון ר' אברהם פולק בשנת 1577.

על סיבת עזיבתו את כס הרבנות בלובומל מסופר המעשה הבא:

בעיירה חי יהודי תלמיד חכם, צנוע עד מאוד, נהג לשבת יומם ולילה וללמוד תורה. איש לא ידע על מדרגת למדנותו משום שלמד ביחידות.

באחד הימים נכנס היהודי אל ב"ח, הגיש לו כתב יד ואמר ביראת כבוד:

"רבי, אלה הם חידושיי על הש"ס שרשמתי לי מעת לעת בשעת לימודי. מבקש אני שיציץ הרב בחידושיי ויביע דעתו".

ב"ח נטל את כתב היד. בערב הציץ בו שעות אחדות והשתאה. ראה כי היהודי הצנוע, שמעולם לא דיבר, הוא באמת חריף ובקיא בים התלמוד וסברותיו בהירות ומעמיקות.

בלילה ההוא לא עצם ב"ח עין. הוא חשב: יהודי כה גדול יש בעירי ואני לא ידעתי. למחרת זימן אספה של מנהיגי ליבוונה ואמר:

"עליכם לדעת כי יש בליבוונה תלמיד חכם גדול, העולה עלי בתלמוד ובהלכה, לפיכך רואה אני חובה לעצמי להתפטר ממשרת הרבנות שלי אצלכם, הוא ראוי יותר להיות מרא דאתרא שלכם".

כך עזב ב"ח את לובומל והיה רב במז'בוש. בשנים 1615-1618 היה אב"ד בבריסק דליטא ולאחר מכן היה אב"ד ור"מ בקהילת קרקוב הגדולה, בה חי משנת 1618 עד פטירתו ב-1641.

נוסף לישיבה בקרקוב, הקים או הרחיב ישיבות קודמות גם בקהילות אחרות, בהן לובומל.

הרב הגאון ר' משה

בשנים 1605-1606 בקירוב, היה מורה הוראה בליבוונה פלוני בשם ר' משה. אין בידינו שם משפחתו ולא שם אביו. היו עוד שני רבנים בלובומל בשם משה אך על אודותיהם יש יותר פרטים וידועים גם

שמות אבותיהם, וניתן לשער מתי ישבו על כס הרבנות בלובומל, ידובר בהם בהמשך.

על ר' משה סתם, יש מקור אחד בלבד. בספר המוכר "איתן האזרחי" מאת הגאון ר' אברהם שרנצל-רפפורט (אוסטראה תקנ"ז). שם נזכר כי המחבר נשא הספד הגאון מוהר"ר משה ר"מ ואב"ד לובמלא שע"ז (1617). ובהמשך דברי תורה, ואף לא מילה על הנפטר.

ב"ח עזב את לובומל בערך ב-1604-1605, והרב הבא, ר' גדליה, ישב על כס הרבנות בלובומל בערך בשנת 1618, לא מוכרים רבנים אחרים בפרק זמן זה, ניתן אפוא לשער כי ר' משה סתם היה רב בלובומל למן השנים 1605-1606 עד מותו בשנת 1617.

הרב הגאון ר' גדליה בר' מאיר

ב-1618 היה הרב הגאון ר' גדליה, מרא דאתרא של לובומל. אביו היה מהר"ם מלובלין. אף שהבן לא היה גאון כאביו, תפס בשעתו מקום חשוב בעולם התורה.

זה קרה לא רק בזכות אביו הדגול אלא גם בזכות עצמו, וניכר בספר שנתן לו הסכמה. השני בשורת בעלי ההסכמות היה לא אחר מאשר תוספות יום טוב – בספר "נחלת צבי" מאת צבי-הירש טוך-פירר. הסכמתו בספר "נחלת צבי" מתוארכת: לובמלא, שע"ה.

הסכמות נוספות נתן ר' גדליה לספרים: "עץ שתול" מאת גדליה בר' שלמה ליפשיץ, פירוש לספר העיקרים מאת ר' יוסף אלבו. "קטרת הסמים" מאת מרדכי בר' נפתלי-הירש מקרזמיר על "שלחן ערוך", משנת ת"ד. ההסכמות לשני ספרים אלה אינן מתוארכות בלובומל.

ר' גדליה היה חתנו של הרב הגאון ר' אהרן-אבא הלוי ר"מ לבוב. הוא נזכר פעמים אחדות בשו"ת מהר"ם מלובלין, ב"איתן האזרחי" ובתשובות ב"ח.

הוא היה רב בלובומל עד שנת 1630 בערך.

הרב הגאון ר' שמואל איש הורוביץ

לאחר הגאון ר' גדליה ישב על כס הרבנות בלובומל הרב הגאון ר' שמואל איש הורוביץ.

אביו היה הגאון ר' אהרן משולם-זלמן איש הורוביץ, דודנו של של"ה הקדוש. לפי "עטרת כוהנים" היה ר' שמואל בנו של ר' אהרן-משולם-זלמן הקדוש הי"ד ונכדו של ר' ישעיה הורוביץ, אחי סבו של של"ה הקדוש, ר' שבת. לפי אילן היוחסין בסוף ספר "תולדות משפחת הורוביץ" מאת חיים-דובר פרידברג, היה ר' שמואל נינו של ר' אהרן-משולם-זלמן והוא בן דורו של ר' שבת-שפסל, בנו של של"ה הקדוש.

הגאון ר' יהושע בר' יוסף בעל "מגני שלמה" היה גיסו של ר' שמואל.

ר' שמואל ישב על כס רבנות דובנה בשנים 1625-1630. מ-1630 היה רב בלובומל, שם נפטר ב-1635 ושם היה קברו.

הרב הגאון ר' משה קצנלנבויגן

בא אחרי ר' שמואל. אביו, הרב הגאון ר' מאיר, היה אב"ד בריסק ובנו של ר' שאול ווהל. חותנו היה ר' בנימין-בייניש פרנס בפוזנא, ממנהיגי ועד ארבע ארצות, חתנו של מהר"ם מלובלין.

ר' משה ישב על כס הרבנות בלובומל בערך ב-1635-1636. זו הייתה משרת הרבנות הראשונה שלו. לימים היה רב בחלם ובמוהילוב.

"פנקס ועד ארבע ארצות" משנת ת"ג (1643), מציין כי בשנה ההיא השתתף בוועד ר' משה קצנלנבויגן. יש הסכמות שלו לספרים: "דמשק אליעזר" מאת אליעזר בר' שמואל, לובלין, ת"ו; "אהבת ציון" מאת אברהם הילפרין, לובלין, שצ"ט.

ר' משה היה ככל הנראה רב בלובומל מספר שנים.

הרב הגאון ר' יונה תאומים

אב"ד לובומל החדש, הרב הגאון ר' יונה בר' ישעיה תאומים, היה אחד מגדולי הדור. למעלה מ-50 שנה היה רב בשבע-שמונה קהילות, וכנראה

לא שבע מנוחה ונחת בחייו. למזרח אירופה נדד מפרג. ומפולין, בה עבר על היהודים גל צרות, חזר למערב אירופה.

מקום רבנות ראשון שלו היה בנמירוב ומשם בא ללובומל. מתי היה רב בלובומל וכמה זמן נשאר שם?

מהסכמה שלו לספר "עבודת הלוי" מאת אקסלרוד בנדט בר' יוסף סגל (קראקא, שצ"ט) נראה כי בשנת 1639 כבר היה ר' יונה רב בלובומל. הוא חותם: "יונה בר' ישעיה תאומים מפרג אב"ד לובמלא"

כיוון שלא האריך לשהות בשום מקום, ניתן לקבל כי היה רב בלובומל מספר שנים בלבד.

לאחר לובומל היה רב בלז, גרודנה, פינסק, וינה, מץ.

הרב הגאון ר' משה בר' יצחק

רב בלובומל לאחר הגאון ר' יונה תאומים. אביו היה פרנס ומנהיג בפינסק. ר' משה היה מן הגאונים הנודעים בשעתו. נודע בשם ספרו: "מהדורא בתרא" או בשם ר' משה בן יצחק בונמש.

זכות אבות גדולה הייתה לו: היה חתנו של המהרש"א, נכדו של רמ"א, תלמידו של מהר"ם מלובלין.

בהקדמה לספרו הנ"ל הוא מתלונן כי בשל "הטלטולים והגלגולים" – חווה את צרות ת"ח-ת"ט – אבדו רבים מחידושיו.

מתי היה אב"ד לובומל קשה לומר. ברור כי בשנת 1646 כבר היה רב שם, הסכמתו לספר "שפתי כהן" משנת ת"ו, מתוארכת ללובומל.

לאחר לובומל היה אב"ד לובלין. ישב על כס הרבנות בלובומל מראשית שנות ה-40 עד 1653. נפטר בלובלין ב-1669.

הרב הגאון ר' אליעזר מרגליות

בשנות ה-60 של המאה ה-17 ישב על כס הרבנות בלובומל הרב הגאון ר' אליעזר מרגליות. ב-1667 השתתף בכינוס ועד ארבע ארצות בעת

יריד גרומניץ. יש הסכמה שלו מאותה שנה ל"ספרא דצניעותא דיעקב" (אמשטרדם, תכ"ט), הוא חותם: "חופ"ק לובמלא".

היה בנו של הגאון ר' מנחם-מנדל מרגליות. היו לו שבעה אחים, שישה מהם היו רבנים בערים שונות בפולין. צאצאיו בדור שישי, שביעי, שמיני היו רבנים גאונים ופוסקים.

ר' אליעזר היה רב בלובומל עד 1667 בקירוב.

שני ר' יעקב

מסוף שנות ה-60 עד שנות ה-80 של המאה ה-17, אנו נתקלים בשניים ששמן יעקב, כנראה שניהם היו רבנים בליבוונה בעת ההיא. כיוון שלא תמיד ניתן שם האב קשה לומר בדיוק מי היה מתי.

שם האחד ר' יעקב בר' יונה כץ. הוא היה הראשון מן השניים. שמו מופיע ב"פנקס ועד ארבע ארצות" משנת תכ"ט (1669) ברשימת החתומים. בשנת תל"ב (1772) מצויה בסעיפים שכ"ה-שכ"ז חתימת "יעקב בל"א הר"ר יונה כץ זצ"ל מלובמלא".

הספק ברבנות שלו נובע מכך שבחתימותיו חסרות מילים מקובלות כמו: נאום, חונה, חופ"ק.

במחצית הראשונה של שנות ה-70 כבר אין נתקלים בשמו אלא בשם יעקב בר' מרדכי. יש הסכמה שלו מלובומל, משנת 1674, לספר "מגדל דוד" מאת ר' אליעזר ליפמן מברוד.

בשנת 1680 מופיע בחתימות ב"פנקס ועד ארבע ארצות": "ונאום הקטן יעקב בא"א מוה"ר מרדכי זצ"ל החונה לובמלא". בשנה זו יש גם הסכמה שלו מלובומל לספר "קנה חכמה ודרך חכמה" מאת יהודה-לייב בר' יוסף. ב-1683 מצויה בפנקס חתימה: "נאום יעקב כהנא מלובמלא", זה מן הסתם יעקב בן מרדכי. היה רב בלובומל עד 1684 בערך.

הרב הגאון יונה הלוי

הרב הגאון ר' יונה בר הלל הלוי, מחבר "בית הלל", בא אחרי ר' יעקב בר' מרדכי. קשה לקבוע במדויק את תקופת הרבנות שלו בלובומל.

הרב הגאון ר' ישראל איסר

מבניו של הגאון ר' משה בר' יצחק בעל "מהדורא בתרא" שהיה בעצמו אב"ד לובומל.

נמנה עם גדולי הדור. לאחר לובומל שימש אב"ד בריסק ולובלין וגם היה רב בפינסק. יש הסכמות שלו לספרים מן השנים 1720, 1730.

נפטר בלובלין.

הרב הגאון ר' אליעזר לייזר

ישב על כס הרבנות בלובומל בראשית המאה ה-18. כינויו: לייזר מנדלס. נשא לאישה את בת הגאון ר' פינחס-משה חריף אב"ד ור"מ לבוב, שהיה גביר גדול.

אין פרטים על הרבנות שלו בלובומל. אך כמעט ודאי כי בשנת 1710 היה מרא דאתרא בקהילה זו.

הרב הגאון ר' יששכר בר

הרב הגאון ר' יששכר בר, היה רב בלובומל בראשית שנות ה-20 של המאה ה-18.

בהסכמה לספר "זרע ישראל" מאת ר' ישראל בן ר' בנימין, משנת תפ"ב (1722), הוא חותם: "חוב"ק לובמלא".

בשנת 1724 יש הסכמה שלו מלובומל לספר "בית לחם יהודה" מאת צבי-הירש אב"ד אוליקה. והוא חתום גם ב"פנקס ועד ארבע ארצות" על דין תורה: "נא' הצעיר יששכר בער מלובלין החוב"ק לובמלא צ"ר".

לא הותיר אחריו ספרים.

הרב הגאון ר' יוסף בר' ישראל

הרב הגאון ר' יוסף בר' ישראל, היה מרא דאתרא בלובומל לאחר ר' יששכר-בר. תאריך מדויק לא ידוע. ניתן לשער כי זה היה בסוף שנות ה-20 או בשנות ה-30 של המאה ה-18.

הסכמה שלו לספר "בחינת עולם" מתוארכת בלובומל בשנת 1741, והסכמה לספר "לב שמחה" משנת ת"ז (1757).

ב"פנקס ועד ארבע ארצות" משנת תקט"ו (1755) הוא חותם: "החונה בק"ק לובמלא".

ניתן אפוא לשער שהיה רב בלובומל עד סוף שנות ה-50 או ראשית שנות ה-60 של המאה ה-18.

הרב הגאון ר' יצחק-אייזיק

ר' יצחק-אייזיק בר' נחמן ישב על כס הרבנות בלובומל בערך בשנים 1760-1765. כנראה שימש רב עד אמצע שנות ה-80 של המאה ה-18.

נמנה עם חכמי הקלויז של ברוד, שמשך אליו לומדים מופלגים שלמדו בו משבת לשבת.

כנראה עזב את משרתו בלובומל והתמסר ללימוד תורה בחברת למדנים גדולים.

בשנת 1786 יש הסכמה של ר' יצחק-אייזיק לספר "נפש דוד", אף שידוע כי שנה קודם כבר היה שם רב אחר. אולי שימשו שני רבנים בלובומל זמן-מה.

שני רבנים

רבנות לובומל משנת 1785 בקירוב עד סוף המאה ה-18 סבוכה מאוד.

נוסף להסכמה מאת הרב הגאון ר' יצחק-אייזיק בר' נחמן, בלובומל 1786, הנזכרת לעיל, יש הסכמה לספר "תורה משה", לובומל תקמ"ה (1785), שנתן יונה בן יוסף הלוי. כעבור 10-15 שנה, היה אמנם רב בלובומל בשם דומה, בהבדל אחד, לשמו הראשון נוסף השם ישראל. ידוע לנו לבטח כי בשנים 1787-1791 היה רב אחר בעיירה. יש אפוא לשער כי: בשנים 1785-1786 היה רב בלובומל הרב הגאון יונה בן יוסף הלוי, אולי במקביל לר' יצחק-אייזיק בר' נחמן.

בשנים 1787-1791 ישב על כס הרבנות הגאון ר' אהרן-יואל בן דוד. יש הסכמות שלו לספר "מרגליות התורה" מאת ר' צבי בר שמואל זיינוול 1787, ולספר "דמשק אליעזר" 1790, החתומות בלובומל.

ר' אהרן-יואל נפטר בשנת 1791.

הרב הגאון ר' ישראל-יונה לנדוי

באמצע שנות ה-90 של המאה ה-18 קיבל את כס הרבנות בלובומל הרב ישראל-יונה סגל לנדוי. שימש רב עד 1820. נפטר בפוזנן ב-1824.

מחבר הספר "מעון הברכות" למסכת ברכות. בשער הספר נזכר כי היה רב בק"ק לובמלא.

ר' משה-חיים

משנת 1820 ועד סוף שנות ה-50 של המאה ה-19, לא ידוע לנו כמעט דבר על רבנות לובומל. מוזר כי דווקא ככל שאנו קרבים לזמננו, יודעים אנו פחות. ידוע רק כי בחלק מן הזמן הזה, היה בלובומל רב בשם ר' משה-חיים. אחד מבניו של הרב ישראל-איסר גם שמו היה משה-חיים וגם הוא היה רב, אולי היה רב בלובומל שנים אחדות.

הרב הגאון ר' יהודה-אריה פינקלשטיין

בשנת 1858 היה רב בלובומל הרב הגאון ר' יהודה-אריה פינקלשטיין. בשנת 1912 כתב בעצמו כי הוא אב"ד לובומל. מן הסתם היה רב עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב-1914.

יש הסכמה שלו משנת 1901 בספר "לקוטי צבי" מאת צבי-הירש מינוב. הוא חותם: "יהודה אריה בר' אליעזר דומ"ץ דק"ק ליבעוונע".

בעיירה קראו לו בפשטות ר' לייבה. היה סבה של אשת הדיין ר' לייבל מלמד. ר' לייבה היה חסיד טריסק נלהב, ופעם הלך ברגל יחף אל המגיד מטריסק. בהליכה זו נשחק עור רגליו, וזמן ממושך סבל מכך. נפטר ב-1915 בקירוב.

שלושה רבנים

לאחר פטירת ר' לייבה היו לעיירה הקטנה לובומל שלושה רבנים, שני רבנים ודיין, בעת ובעונה אחת. החסידים השונים בעיירה לא הצליחו להסכים על רב אחד.

אחד מן השלושה, ר' אריה-לייבוש הכהן לונדון, הוכר בידי הממשל כנציג הדתי של היהודים המקומיים, ומשנת 1927 בערך עד 1936 היה הוא הרב הראשי.

ר' לייבוש היה בנו של הרב ר' יושה לונדון רבה של וויסלויץ, ואחיו של ר' דוד וייצפרכט (לונדון), שהיה ראש העיר בתקופת הכיבוש האוסטרי.

הרב השני, הדיין כפי שכינוהו, היה ר' לייבל מלמד. הוא היה רב העיירה עד לחורבן ונספה עם הקהילה. עסק רבות בצדקה, והכול כיבדוהו.

הרב השלישי, ר' פינחס אוסלָקה, הובא אל ליבוונה בשנת 1918-1919 ביזמת חבורת בעלי-בתים שלא רצו ולא יכלו להשלים עם הרעיון כי יהיה בעיירה רב שהוא חף לחלוטין מעניינים שבחולין, ואף אינו יודע פולנית. הרב אוסלקה בא מאזור ורשה, דיבר פולנית טובה, גם מראהו החיצוני היה נאה ומודרני. נוסף לכך היה קרוב לרעיון הלאומי והיה למדן גדול.

צעיר הרבנים שנבחר בעיירה ב-1936, ונספה עם יהודי לובומל, היה ר' אלתר-בן ציון לונדון, נכד של הרב הזקן ר' לייבוש הכהן לונדון.

לוח רבני לובומל (1556-1914)

על סמך החומר שלעיל ניתן לנסות לבנות לוח כרונולוגי של רבני לובומל במשך למעלה מ-350 שנה. הסדר שונה מזה המופיע במקורות אחרים העוסקים בנושא. לדעתנו סדר זה נכון יותר אף שתאריכים רבים הם בגדר השערה.

ר' הירש יעלען — 1569/70—1556
 ר' אברהם פאלאק — 1577—1570
 ר' שמעון אויערבאך — 1578/79
 ר' יהודה ליב בר' אליעזר — 1580(?)—1597
 ר' משה מת (מאט) — 1597/98
 ר' יואל סירקיש — 1599—1604
 ר' משה — 1505—1617
 ר' גדליה בר' מאיר — 1618—1630
 ר' שמואל איש הורוויץ — 1630—1635
 ר' משה קאצענעלנבויגן — 1636—1638
 ר' יונה תאומים — 1639—1641/42
 ר' משה בר' יצחק — 1643—1653
 ר' אליעזר מרגלית — 1658/59—1667
 ר' יעקב בר' יונה כ"ץ — 1668—1684
 ר' יעקב בר' מרדכי —
 ר' יונה הלוי — 1685(?)—1690(?)
 ר' ישראל איסר בר' מאיר — 1691—1707(?)
 ר' אליעזר לייווער מענדעלעס — 1708—1719
 ר' יששכר בער — 1720—1728
 ר' יוסף בר' ישראל — 1730—1762/63
 ר' יצחק אייזיק — 1765—1781/82
 ר' יונה בר' יוסף —
 ר' אהרן יואל בר' דוד — 1782—1791

ר' ישראל יונה לאנדא —
 ר' משה חיים — 1821—1857
 ר' יהודה אריה פינקלשטיין — 1858—1915
 ר' אריה לייבוש הכהן לאַנדאָן — 1918—1936
 ר' פנחס אַסעלקאָ — 1918—1939
 ר' לייבל מלמד הדיין — 1916—1939
 ר' אלתר בן-ציון לאַנדאָן — 1936—1939⁽¹⁰⁰⁾.

[מאמרו של ברל כהן משופע בהערות שוליים, לאחר שיקול דעת
 בחרתי להשמיטן. חלק מהן שולב בטקסט המתורגם כהערות מחבר.

הפרק העוסק ברבני לובומל קוצר. מקצת הכתוב, שאין לא נגיעה
 לעיירה לובומל, הושמט.

המעוניינים להרחיב בקורות רבנים במזרח אירופה מופנים בזה
 להערות הביבליוגרפיות המרובות של כותב המאמר, בהן הפניות
 לספרים בעברית.

לנוחות הקוראים מובא בסוף קובץ התרגום קישור ל"ספר יזכור
 לקהילת לובומל", הסרוק באתר הספרייה הציבורית של ניו יורק].

מתוך הפרק: ימים ראשונים ע' 13 – 60.

יחזקאל כהן בין מלחמה למלחמה

על מנת לספק מושג טוב יותר על חיי היהודים בלובומל-ליבוונה, בתקופה הראשונה לעצמאות פולין, יש לתאר בקצרה את האירועים שהתרחשו בעיירה ובסביבתה בשנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה.

פרוץ מלחמת העולם הראשונה עורר כמשוער בהלה רבה בעיירה, בראש וראשונה בקרב היהודים. יהודים למדו מן ההיסטוריה העגומה שלהם כי בכל עת צרה הם ראשונים להיפגע, ובכל מלחמה סובלים הם יותר מאחרים, ומנחת זרועם של כל הצדדים הלוחמים.

צו גיוס ראשון בא בשבת חזון 1914. האזור כולו היה כיורה רותחת. מגויסי המילואים גרמו נזקים גדולים בכל מקום בו עברו. הנפגעים העיקריים היו היהודים. נסיעה ברכבות בעת ההיא הייתה בחזקת סכנת נפשות.

החזית ליד לובומל לא נמשכה זמן רב. בתשעה באלול 1915, נכנסו האוסטרים לעיירה. הם החרימו כמעט הכול: קמח, מלח, נפט, זהב, מתכות ואף כלי מיטה. במהרה השתרר בעיירה רעב. בשל כך גם פשטו מחלות. התרופות ללחום בהן, היו מועטות.

ליבוונה הייתה במצב עגום מאוד, תעיד העובדה כי בשנה הראשונה לכיבוש האוסטרי מתו בעיירה אנשים רבים. בשנה ההיא לא הייתה בעיירה אף לא חתונה יהודית אחת.

משפחות יהודים אחדות בעיירה, בעיקר מן העשירות, לא נשארו במקום. נטלו צרור וחבילה ונסו הרחק אל תוככי רוסיה. הם חוו את דרך הפליטים המרה הלך ושוב, בשובם החלו לשקם את חייהם.

יהודי הכפרים הסמוכים, סבלו אף הם בתקופת מלחמת העולם הראשונה. אך מצבם היה טוב משל יהודי העיירה, להם לפחות היה מזון.

בסתיו 1918 עזבו האוסטרים את ליבוונה והצבא הפולני התיישב בעיר (הפולנים שלטו כבר בחלק גדול של ווהלין) עד פרוץ המלחמה בין

הפולנים לבולשביקים בשנת 1920. העיר עברה ליד הבולשביקים. החזית הייתה מרוחקת מן העיירה כ-18 ק"מ, על הנהר בוג.

בהסכם שנחתם בין הממשלות הבולשביקית והפולנית, חולקה ווהלין. ליבוונה נפלה בחלקם של הפולנים. החיים שבו אט-אט למסלולם. בעת ההיא באו אל ליבוונה לא מעט פליטים חסרי בית מן הסביבה. חלק מהם נשארו בעיירה ומצאו לעצמם פרנסה במקום.

ואם לא די במלחמה ובמאבקי פולנים-בולשביקים, נוספה צרת הפוגרומים ביישובים הקטנים סביב ליבוונה (בווהלין, מספר היהודים שחיו בעיירות קטנות ובכפרים היה גדול מזה שבמחוזות ויטבסק, קייב פולטבה, חרסון, בסרביה). פוגרומים של כנופיות שונות, מצדדים שונים.

בשנת 1919 חלף גל פוגרומים את אוקראינה, פודוליה, ווהלין. באזור ליבוונה סבלו היהודים במיוחד מן הבלחובצים [נאמני הגנרל בולק בלחוביץ]. בזמן המהומה שלאחר מלחמת העולם הראשונה והקרבות בין הפולנים לבולשביקים, כבשו הבלחובצים 19 יישובים סביב ליבוונה. הפורעים הרגו שם 131 יהודים. כ-600 יהודים מיישובי הסביבה ברחו אל ליבוונה והתיישבו בה (המידע מבוסס על מקורות בארכיון המרכזי של ג'וינט בניו יורק).

בשנים 1918-1921 נפגעו מפוגרומים 90 יישובים, בהם התרחשו 122 פוגרומים ו-80 הפרות סדר.

האזור סביב ליבוונה סבל מאוד מן הכנופיות, העיירה עצמה סבלה פחות. בסוף 1918 נפלו קרבנות אחדים בעיירה מידי המשטרה הפולנית הזמנית ומידי חוליגנים אוקראינים. תוצאת הפוגרומים בעת ההיא: חמישה יהודים הרוגים, פצועים רבים ובתים וחנויות שנבזזו.

בספטמבר 1920 סבלו יהודי ליבוונה מהפרות סדר שגרמו חיילים פולנים בעת הפינוי והפינוי החוזר.

פעילות סיוע

פוגרומים השתוללו עדיין, הדרכים היו בחזקת סכנה עדיין, אך היהודים נקטו מיד באמצעי המסורתית העתיק של צדקה וסיוע.

בני ליבוונה, שהמלחמה רוששה אותם, ופליטים מקומיים וזרים, לא היה בכוחם להקים באמצעים משלהם תכנית סיוע יעילה. עיקר הסיוע הגיע מארגונים יהודים חיצוניים, בעיקר מג'וינט אמריקה. עוד ב-1917 נפתח מטבח עממי, ומדי יום ביומו חולקו בו ארוחות צהריים חינם לנזקקים. לימים, ב-1919, ביזמת נציג ולדימיר-וולנסקי, הוקם בליבוונה ועד סיוע בשם "עזרה". ב-1920 עצרו הבולשביקים שבאו את פעילות הסיוע, אך לאחר שובם של הפולנים היא חודשה. ועד "עזרה" של ליבוונה התאחד עם הוועד האזורי בקובל ועבר ארגון מחדש.

נצרכי העיר בתור לארוחת צהריים במטבח העממי
בביתו של מוטלה ישראל-סאניעס בשנת 1917

הן "עזרה" של ליבוונה והן ועדי הסיוע בערים אחרות בסביבה היו תלויים מאוד בתמיכת ג'וינט.

מכתב מיום 6.10.1919 ששיגר שליח ג'וינט, איזידור הירשפלד, למשרד המרכזי בניו יורק, מעיד כי תמיכת ארגון הסיוע היהודי-אמריקאי הנודע כבר הגיעה אז לעיירות הקטנות בוהלין. בעת ההיא, כאשר שום דבר עדיין לא תפקד באורח סדיר, לא קיבלה ליבוונה את התמיכה במישרין מג'וינט אלא באמצעות הוועד האזורי בוולדימיר-וולנסקי. גם הסדר זה לא פעל היטב בשל קשיי דואר; רכבות לא היו, ואת הכסף

נאלצו לשלוח באמצעות שליחים מיוחדים. היה בזה סיכון עצום, הן לשליח והן לכסף, אך לא הייתה דרך אחרת.

במכתב מ-11.12.1920 של ג'וינט ברובנה אל משרד ג'וינט בוורשה, דווח על ועידה אזורית ב-24.11.1920 בעיר ולדימיר-וולנסק (לודמיר). נציג לובומל לוועידה היה דוד ויינר. הוא דיווח כי בעיירה חיים 8,000 תושבים, 5,000 מהם יהודים (בדוח של ג'וינט ווהלן לתקופה: אוקטובר 1919 עד יוני 1920, מדובר ב-10,500 תושבים, מהם 6,500 יהודים. מספרים אלה ודומיהם אינם מוסמכים). התמיכה החודשית של ג'וינט עומדת על 34,000 מרק, כלולה בה גם התמיכה ליהודי שאצק. בבית הספר (תלמוד תורה?) לומדים כ-300 ילדים, 180 מהם עניים. הוא אמר כי ילדי בית הספר נזקקים ל-70,000 מרק, 83,000 מרק נחוצים לצרכים הכרחיים אחרים.

בשנת 1921, לבקשת ועד "עזרה", פתח ג'וינט ומימן, מרפאה. 1,530 ילדים יהודים נבדקו שם מדי שבוע. חלק מן הילדים אף קיבלו שמן דגים. כך בדוח של ג'וינט מ-10.4.1921.

באמצעות ג'וינט הובא למרפאה רופא, ש' רוטנשטיין, ונשכרה גם אחות, ליזה פומרנץ, שנישאה לימים למשה חסיד.

בכספי ג'וינט נתמכו 135 משפחות עניות בעיירה. קרבנות הפוגרומים ופליטים קיבלו תמיכה חודשית.

באחד הדוחות החודשיים של ג'וינט על חפצים שחולקו בעיירה, דצמבר 1920 עד אוקטובר 1921, נאמר כי לובומל קיבלה: גרביים, סבון, אורז, חלב, קקאו, סוכר.

הוועד המקומי בעיירה, שעסק בפעילות הסיוע, כלל את: קלמן קופלזון, יושב ראש, נציג ג'וינט; א' בודמן, סגן נשיא, מצעירי ציון; דוד ויינר מן הציונים; ח' גרינברג מן האורתודוקסים; חיים צין ואבא קליג.

לג'וינט חלק חשוב בשיקום ליבוונה מחורבנה הכלכלי, אך יהודי ליבוונה קיבלו, בשנים שלאחר המלחמה, סיוע גם ממקורות אחרים.

ראשית יש להזכיר את ועד הסיוע של יוצאי ליבוונה בניו יורק, אשר שלח בהזדמנות הראשונה 300 דולר, סכום ניכר בעתות האינפלציה. ועד זה סייע גם מאוחר יותר לקהילה החרבה למחצה, ביתם בעבר.

חלק לא מבוטל בשיפור מצבם הכלכלי של יהודי ליבוונה, היה לסיוע הישיר ששלחו בני עיר לקרוביהם בעיירה. בחודשים מרץ-אפריל 1920 קיבלו יהודי ליבוונה מקרוביהם באמריקה סכום של 61,000 מרק, סיוע ניכר בהחלט.

מיד לאחר המלחמה ניסו עסקנים מקומיים לדאוג ליהודים שביקשו לפתוח חנויות קטנות או סדנאות, ולא היה בידם כסף, לקבל תמיכה מקרן מיוחדת למטרות אלה ואחרות. לשם כך הוקמה בשנת 1918 קופת גמילות חסדים. אחד היזמים המרכזיים של גמ"ח היה שלמה סמט. פעלו עמו חברי ועד "עזרה" שנמנו לעיל. תחילה אספו מעט כסף מיהודי ליבוונה עצמם, אך את חלק הארי נתן ג'וינט.

קופת גמ"ח ראשונה, לאחר המלחמה, לא החזיקה מעמד זמן רב. בשנת 1926 הוקמה קופת גמילות חסדים חדשה, שעמדה על יסודות טובים יותר, ושוב בכספי ג'וינט. לפי דוח משנת 1929, העניקה הקופה בשנה ההיא הלוואות בסכום של 10,076 זלוטי.

בשנת 1937, היו לגמ"ח ליבוונה 337 חברים. האשראי של ג'וינט בשנה ההיא 8,725 זלוטי, צה-קה-בה [? הבנק הארצי המרכזי] העניק 2,173 זלוטי, הון עצמי 4,653 זלוטי. ניתנו הלוואות בסכום של 14,000 זלוטי. (מרבית הידיעות מקורן בדוחות ג'וינט).

מזכיר גמ"ח במשך שנים היה שלמה פרידמן. הוא כתב כי הודות ליזמה של מרא דאתרא הגאון ר' פינחס אוסלקה, הונהגה תקנה: תוספת עשר פרוטות לכל ק"ג בשר לשבת, למען גמ"ח. בכתבה זו דווח גם על פעילות גמ"ח של "החלוץ" המקומי, יום סרט למען גמ"ח. הרב אוסלקה

חיי הכלכלה של היהודים היו קשורים קשר הדוק בבנק העממי שהוקם לימים, ונוהל בידי מוטל פרווור ויוסל פינקלשטיין, וגם בבנק המסחרי שבראשו עמד תחילה שמואל אפשטיין ולאחר מכן

תפס את מקומו מאיר-יצחק וייצפרוכט.

בשנים הראשונות לאחר מלחמת העולם הראשונה, היו ליהודי ליבוונה, נוסף לצרות ודאגות אחרות, בעיות קשות עם יתומי מלחמה – ילדים יהודים שנותרו ללא אב או אם או בכלל ללא הורים בגלל המלחמה או הפוגרומים.

והלין סבלה מאוד מן המלחמה, מספר היתומים באזור הגיע ל-12,000, 7,000 מהם קרבנות ישירים של המלחמה. רבים מהם התגוללו ביערות, בשדות ובמרתפים.

בליבוונה עצמה, היו מעל ל-300 יתומים יהודים. תחילה לא היה בכוחם של התושבים המקומיים לסייע ליתומים והג'וינט התגייס למשימה.

באזור נוסדו בראשית שנות ה-20 [של המאה ה-20] חברות לרווחת יתומים. ביוני 1926 התקיימה ברובנה ועידה של חברות אלה. נבחר ועד מרכזי. חבר ממלא מקום בוועד היה מוטל פרייוור.

במשך מספר שנים הייתה הפעילות למען יתומים בליבוונה נמרצת למדי. ערכו אספות, קיימו ישיבות תכופות והתכניות שעובדו, גם בוצעו.

בז'ורנל אזורי ("אונזער הילף") קוראים דוח על כינוס נוער גדול, מוטל פרייוור הרצה בו על שאלת הדאגה ליתומים. בכינוס ההוא, שהתקיים ב-10.4.1926, הוקמה ליגת ידידי היתום היהודי. 25 צעירים נרשמו לאלתר כחברים.

בו בחודש נערך כינוס נוסף בנושא הפעילות למען יתומים. אברהם שיינטופ מסר דוח. נבחרה הנהלה: אברהם שיינטופ, יושב ראש; מוטל פרייוור ומשה אסתרזון, סגנים; זלמן ברנבוים, מנהל; שמואל בוקסר ומלך אוסלקה מזכירים; אברהם רזניק, גזבר; מוטל גרימטליכט, גדליה זילברבלך, יעקב בלומן, פייוויש פֶּרְגֹּל, חברים.

בשבוע היתומים היהודים השתתפו, נוסף על הנמנים לעיל, יצחק סמט, ישראל קֶרְמֶר, משה וולוֹוֶשֶׁס.

רשימת החפצים אשר חולקו ליתומי ליבוונה ב-1927: בד ל-14 מעילים, 20 חליפות, 43 בתי שוקיים.

בעת ביצוע פעולת איסוף למען ועד יתומי ליבוונה, עצר שוטר שניים מן האוספים. שני העצורים חויבו להתייבב בפני שופט שלום, אך במקומם בא היושב ראש, א' שיינטופ. לאחר הבהרותיו בוטלה התלונה והכסף שנאסף הוחזר לוועד היתומים.

מאחד הדוחות ניתן לראות כי בחודשים ינואר-אוקטובר 1927, היו הכנסות ועד היתומים בעיירה כ-4,500 זלוטי. חלק הארי הוצא על הזנה – 2,943 זלוטי. הוצאות אחרות: 278 זלוטי לחינוך, 80.75 לסיוע רפואי, 404 לביגוד. דיווח על כך פייוויש פֶּרְגֶּל באספת ועד היתומים של ליבוונה.

מעט עזרה קיבלה חברת היתומים היהודים של ליבוונה מן העירייה, שהעניקה סובסידיה שנתית. בשנת 1927 עמדה הסובסידיה על 600 זלוטי.

סטטיסטיקה

כבר צוין כי הידיעות על מספר היהודים שחיו לאחר מלחמת העולם הראשונה בליבוונה סותרות, מוגזמות לרוב. סטטיסטיקה ראלית יחידה על יהודי ליבוונה מצויה במפקד של פולין העצמאית בשנת 1921 – הן עליהם והן על היישובים הסמוכים. המספרים שלהלן לקוחים משם.

לובומל הייתה נפה ומועצה. חיו בה 3,141 יהודים מתוך אוכלוסייה של 6,000 תושבים. בנפה נכללו המועצות הבאות, בהן כפרים שבחלק מהם חיו יהודים:

מועצת בֶּרֶז' ובה 29 כפרים. מועצת הֶלְוֹנָה ובה 35 כפרים. מועצת הוֹשֶׁץ' ובה 32 כפרים. מועצת לובומל ובה 21 כפרים. מועצת פוֹלְמָה ובה 24 כפרים. מועצת שאַצֶּק ובה 26 כפרים. מועצת זֶגְנִי ובה 15 כפרים. [להלן טבלת הכפרים לפי המועצות, ומספר היהודים שחיו בהם. מתוך: "ספר יזכור לקהילת לובומל" ע' 78-79]:

גמינע בערזשען מיט 29 דערפער,
און צווישן זיי דערפער מיטן יידן:

Bereźce	100 יידן	בערזשען
Czmykos	" 11	שמיקען
Jagodzin	" 30	יאָרענע
Jankowice	" 30	יאָנקאווען
Rymacze	" 70	רימאַטש
Sztuń	" 11	שטין
Zamłynie	" 22	זאַמליניע

גמינע דאלעוונע מיט 35 דערפער,
און צווישן זיי דערפער מיטן יידן:

Byk	3 יידן	ביק
Czeremoszna Wola	" 8	וואָליע
Halinowola	" 29	האַלינאוואָליע
Holowno	" 23	האָלעוונע
Horodno	" 24	האָראָדנע
Kuczany	" 26	קוטשאַנע
Masłowice	" 10	מאַסלאַוויץ
Stara Huta	" 29	הוטע
Sukacze	" 29	סיקאַטש

גמינע הרשמש מיט 32 דערפער,
און צווישן זיי דערפער מיטן יידן:

Budniki	7 יידן	בדניק
Grochowiska	" 4	גראַכאוויסק
Huszcza	" 43	הירשטש
Opalin	" 516	אָפּאָלין
Wola Ostrowiecka	" 17	אָסטראָוואָליע
Równe	" 52	ראָוונע
Przekurki	" 14	פּריקורקע
Smolary Rogowe	" 6	סמאָלאַרי ראָגאווע
Smolary Stoleńskie	" 8	סמאָלאַרי סטאַלענסקי
Wilczy Przewóz	" 18	פעררוויס
Wólka Uhruska	" 3	אוררוסק
Załuże	" 11	זאַלוזשע

גמינע לובאמל מיט 21 דערפער,
און צווישן זיי דערפער מיטן יידן:

Boremszczyna	5 יידן	באָרעמשטשינע
Luboml	" 255	לובאַמל (דאַרף)
Maszków	" 48	מאַשעווע
Podhorodno	" 42	פּאָדאָראָדנע
Radziechów	" 37	ראָדעכאו
Ruda	" 31	רידע
Wiszniów	" 50	ווישניעווע
Zapole	" 15	זאַפּאָליע
Zastawie	" 9	זאַסטאַווע
Zawale	" 129	זאַוואָליע

גמינע פולמע מיט 24 דערפער,
און צווישן זיי דערפער מיטן יידן:

Kamionka	5 יידן	קאַמינקע
Ostrowie	" 18	אָסטרווע

Piszcze	"	34	פיטש
Pulemiec	"	30	פולעמץ
Pulmo	"	64	פולמו
Wólka Chrypska	"	13	וואלקע
Zalesie	"	11	זאלעשע

גמיינע שאצק מיט 26 דערפער,
און צווישן זיי דערפער מיט יידן:

Butmer	יידן	8	בוטמער
Holadyn	"	5	האלאדנע
Świteskie Smolary	"	17	סמאלארי סוויטעסקיע
Świteż	"	42	סוויטעץ
Szack	"	238	שאצק
Wilica	"	10	ויליצע

גמיינע זגאראני מיט 15 דערפער,
און צווישן זיי דערפער מיט יידן:

Humilnice	יידן	17	הומנעץ
Kusniszcze	"	19	קוסנישטש
Nudyże	"	21	נודיזש
Pałapy	"	56	פאלאפ
Sokół	"	7	סאקאל
Zhorany	"	5	זגאראן

„Skorowidz Miejscowości Rzeczypospolitej
Polskiej”. Tom 9. Warszawa, 1923.

בשנת 1931 נערך מפקד אוכלוסין נוסף בפולין. המספרים לא פורסמו, אנו בכל אופן לא ראינו אותם. ידוע כי בשנה ההיא חיו בלובומל 4,111 תושבים, ניתן לשער כי 3,500 היו יהודים. במחוז ליבוונה חיו ב-1921: 56,264 תושבים. ב-1931 צמחה האוכלוסייה בשטח זה ל-85,396 איש.

בזמן הכיבוש הנאצי, גדל מאוד מספר יהודי ליבוונה בשל בריחה אליה של פליטים יהודים מן היישובים הסמוכים וממקומות אחרים.

חינוך

לפני מלחמת העולם הראשונה, כשהיסודות הרוחניים בחיי היהודים בעיירות הקטנות בפולין-רוסיה עדיין לא עברו זעזועים קשים, שלטו בהם אלמנטים דתיים ומוסדות תורה בעלי מסורת של דורות. ליבוונה לא יצאה מכלל זה.

לאחר מלחמת העולם הראשונה החלו מנשבות רוחות חדשות גם בעיירות הקטנות בפולין החדשה. האירועים הגדולים בעולם ובעם

היהודי השפיעו על אורח החיים בעיירה ועל המבצר הישן של היהדות – מוסדות החינוך המקודשים. כך בכל מקום, כך בליבוונה.

מוסדות החינוך הישנים – חדר, תלמוד תורה, ישיבה – לא ויתרו על מעמדם בקלות. הם ניסו להתחדש במקצת, אך סירבו לפנות את הבמה. עיקר המאבק בתחום זה הופנה כלפי בית הספר "תרבות". לא רק הפריעו בייסודו, גם לאחר מכן נאבקו בו חלק מיהודי ליבוונה במלוא כוחם.

כאמצעי במאבק, בדקו חלק מיהודי ליבוונה האדוקים אפשרות הקמת בית ספר יהודי מודרני לילדים, שינוהל ברוח דתית. ייסדו אפוא את בית הספר "יבנה". זה קרה באיחור. בית הספר "תרבות" בעיירה נוסד בראשית שנות ה-20 [של המאה ה-20], פעולת בית הספר "יבנה" החלה באמצע שנות ה-30. בית הספר "תחכמוני", הקשור בבתי ספר "יבנה" של המזרחי בפולין, מוזכר ברשימה רק בשנת 1937 (יש להוסיף כי אף שפעל בליבוונה בית ספר "תרבות" כבר ב-1919, לא היה לה נציג בוועידה הארצית הראשונה של בתי ספר "תרבות" בפולין).

חלק מן היהודים האדוקים בעיירה לא הסתפקו במאבק כנגד בית הספר "תרבות" ובאחזקת מוסדות החינוך הישנים בעיירה, הם אף ביקשו להרחיב את החינוך התורני המקומי. לאחר מאמצים רבים הצליחו להקים, ב-1932, ישיבה קטנה "בית יוסף", בנוסח [ישיבת המוסר] נובהרדוק [נובוגרודק]. הרב נח כצמן הובא לשמש ראש הישיבה. במכתב מאת ועד הישיבות המקומי, מיום י"ח בניסן תרצ"ג, לוועד הישיבות האזורי בלוצק, נמסר על צורך בכסף לכיסוי הוצאות הבאתו של ראש הישיבה ומשפחתו. על המכתב חתומים חברי ועד הישיבות בליבוונה: הרב אריה-לייבוש הכהן לונדון, אברהם שיינר, משה ויין, הניך פרידמן (שם אחד וחלק משמות אחרים אינם קריאים). מכתב נפרד, בדבר סיוע לישיבה הקטנה, נשלח לוועד הישיבות המחוזי שמרכזו היה בוויילנה מאת הרב השני של ליבוונה, הרב פינחס אוסלקה.

ב-1935, נוספו לוועד הישיבות המקומי: ראובן טוזמן, ראש הישיבה נח כצמן, מתתיהו מליניצר, מאיר שוחט, ביינש מלמד.

ב-1936 אורגן ועד ליבוונה מחדש. נכנסו לוועד: הרב הצעיר אלתר לונדון שנבחר לא מכבר, קלמן מיילר, עמנואל ירינקסבוים, מאיר סנדלשטיין, דוד כץ, ליפצה גלייזר, פינחס גרנטשטיין, אברהם-צבי צוקרמן.

במכתב של ועד הישיבות המקומי, עדיין התלוננו על מצוקה כספית של הישיבה הקטנה בגלל "מצודת ישיבת לובלין", שהחזיקה קופסאות [להתרמה] בכל בית.

תלמידי הישיבה הקטנה שבאו מחוץ לעיירה היו סמוכים על שולחנם של יהודי העיירה בימים קצובים. אחד האדמו"רים בישיבה היה ר' זלמן שהתחתן עם בתו של חיים פישר, רבקה צימברבוים. הישיבה הקטנה פעלה עד לחורבן.

ראוי להוסיף כי מוסדות הדת המקומיים בעיירה קיבלו תמיכה מיוחדת – להוציא סיוע סדיר מחו"ל למוסדות יהודים בעיירה – מ"עזרת תורה" היהודית-אמריקאית, שתמכה במוסדות תורה רבים במזרח אירופה שלאחר המלחמה. בשנים הראשונות לאחר המלחמה נשלח כסף לחלוקה אל הדיין ר' יהודה-לייב מלמד.

הישיבה הקדושה בלובאמל

א גרופע תלמידים מיט זייערע מלמדים פון דער ישיבה אין לובאמל אין יאר 1934

מפלגות

בתקופה של פולין העצמאית, 1918-1939, היו המפלגות הכוח הדינמי ביותר בחיים החברתיים של יהודי ליבוונה. היו מפלגות שונות. אך האקטיביים ביותר ובעלי ההשפעה היו הזרמים הקשורים בתנועה הציונית או אלה שהתרכזו בעבודת בניין ארץ ישראל.

מבין המפלגות הציוניות הללו הפעילים ביותר היו ארגוני הנוער הציוני: השומר הצעיר, החלוץ, בית"ר.

המפלגה הראשונה שהוקמה בליבוונה, הייתה "פועלי ציון". בראש המפלגה עמד הרשל חסיד.

ארגון הנוער הראשון היה השומר הצעיר. מייסדיו היו ישראל גרימטליכט (גרמי), ברל (בבי) ויינר, נתן בלומן, זלמן פישר, לייבל מלמד, אליהו פֶּרֶכְטֶר, שמואל בֶּרֶג, יצחק שניידר, משה וולוּוּשֶׁס, דוברו-וודקה, יעקב בלומן.

בתקופה הראשונה, 1919-1920, היה חלק הארי של חברי השומר הצעיר ליבוונה, בנות, 60 במספר. הן נחלקו לקבוצות. מנהיגות הקבוצות היו: נחמה ויינר, לובה שמס-וישניץ, יהודית צוריף, זלדה ליסטהוויז.

קבוצת חברי השומר הצעיר בשנת 1920-1921
א. גרוסע חברים מן דער יוגנט־ארגאניזאציע „השומר הצעיר“ אין יאר 1920-1921
נומדים מיטן לשמאל: דב גפני (ב. וינר), א. פרבטער, אוקס, ג. וינר (בלאז), ג. חסיד, ז. פישר, י. גרמי
יושבות: ז. ליסטהוויז, ל. וישניץ (שאמסעס), י. צוריף (האלפרין), רחל, י. נתנזון
שורה שלישית: י. גלבאָרד, י. שניידר, ש. בארג, פ. גלבאָרד

השומר הצעיר בעיירה היה תמיד כוח חזק, אך בשנים מאוחרות נחלשה השפעתו במידה ניכרת. היו לכך שתי סיבות.

תחילה היה השומר הצעיר תנועת צופים טהורה, ללא חותם מפלגתי, למעט כמובן הדחף הציוני הכללי. גם כאן הערימו גופי השלטון הפולני קשיים לא מעטים על הפעילות בקרב הנוער היהודי. לימים השתנה השומר הצעיר והיה גם למפלגה, שמצעה עורר חשדות בקרב הממשל הפולני. ברחוב הפוליטי הכללי בפולין חלפו ימי הדבש של הדמוקרטיה הפולנית. המשטר, במיוחד לאחר מהפכת פילסודסקי, הפך להיות יותר ראקציונרי, שוביניסטי ושונא יהודים. גופי השלטון החלו להתייחס אל השומר הצעיר, שגילה אהדה גלויה לברית המועצות, כאל אלמנט לא לויאלי. המשטרה הגבירה את המעקב אחר פעילות השומר הצעיר. פעם התנפלה המשטרה על אספה של השומר הצעיר בחורשה, סמוך לעיירה, הכתה חלק מן הצעירים וחלק מהם אסרה. מעשים דומים של המשטרה, הייתה להם השפעה שלילית על גידול התנועה.

הסיבה השנייה הייתה ציונית פנימית. כארגון צופים ציוני זכה השומר הצעיר לאהדה רבה בקרב כל המפלגות הציוניות. השומר הצעיר היה תחילה חביבן היחיד של המפלגות הציוניות בכל מקום, ונתמך בפעילותו התרבותית הן בכוח חינוכי והן בכסף. אך כאשר הפך למפלגה, השתנה לחלוטין היחס מצד כל המפלגות הציוניות. כך בכל מקום, כך כמובן בליבונוה. ב-1920-1921, כאשר הוקם "החלוץ", בידי צעירים של השומר הצעיר, העבירו מרבית הציונים, שתמכו בו בעבר, את אהדתם ותמיכתם בהדרגה לתנועה החדשה. מובן כי הדבר לא חיזק את מעמדו של השומר הצעיר בעיירה.

"החלוץ" שפעל בסיסמאות ציוניות כלליות, אף שרעיונית היה קשור בתנועת העבודה הציונית, משך חלק גדול מן הנוער היהודי המקומי.

הראשונים שעלו לישראל עוד קודם לייסוד "החלוץ", בשנת 1920-1921, היו מוטל גרימטליכט והרשל פוקס. עם ייסודו ב-1921, ועם הפעילות להכשרת חלק מחבריו – פעילות שהחלה בעבודות נגרות בבית משפחת סולובייצ'ק, בהדרכת חנוך פנטוך (חתנו של תנא סטוליארא), לימים עלה אף הוא לישראל עם משפחתו – עלו לישראל בראשית 1923, נטע בלומן, הלא הוא נתן תכלת ואחריו ישראל גרימטליכט-גרמי; אחריהם ב-1924-1925 עלה אלי פרכטר, בביק ויינר-גפני, שינדל-יפה,

מלכה קרייזר, לייבוש גלייזר, הניך קורנפרכט, משה לדרזון, ישראלקה ירוחמס, יעקב מייזלס ואחרים. חשוב להזכיר כי עוד לפניהם בא לישראל, ב-1920 דומני, מוטיק רופא עם משפחתו. הם עזבו את העיירה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה לאודסה, ומשם עלו לישראל. בשנים ההן עלה גם החבר שילדרגמייך, במסגרת הפעילות להעלאת יתומי בלקינד [?]. ראוי להזכיר את עלייתה של המיילדת, רחל-לאה, אשר שירתה במשך שנים בהצלחה רבה כמיילדת בעיירה, וכולם כיבדוה. את שנותיה האחרונות בילתה בירושלים אצל בתה, אשת הרב הנודע הרב קוסובסקי, מחבר הקונקורדנציה לתלמוד.

חברי הסתדרות "החלוצ", בשנת 1931

ב-1934 בא לעיירה קיבוץ הכשרה של "החלוצ" קלוסובה. היו בו 20 בחורים ו-10 בחורות, רובם מאזור ווהלין. ב-1935, שלח קיבוץ זה את ראשוני העולים לארץ ישראל.

לימים ארגנו מנהיגי "החלוצ" את "החלוצ הצעיר", שהתפתח בצורה נאה למדי. ישראל שטרן, נציגה הראשון של ישראל ברומא, היה אחד מראשוני "החלוצ הצעיר" בליבוונה.

באמצע שנות ה-30 [של המאה ה-20] נוסד סניף של "העובד", ארגון בעלי מלאכה ציונים. היו בו 50 חברים. כעשרה מהם עלו. "החלוצ" המקומי סייע רבות הן בייסוד "העובד" והן בהנהגתו.

בוועידה האזורית של "העובד" שהתקיימה בלוצק, היו שני נציגים מסניף ליבוונה: מנדל ורשניטר, ברל וולוושס.

בית"ר שהתארגן ב-1929 התפתח אף הוא במהירות וצמח להיות כוח בעיירה. מייסדו הראשון ומפקדו היה יצחק שפירא, לאחר מכן שמואל זילברברג. מפקדים בתקופות שונות של קיומו בעיירה: יעקב גטמן, חיים הוברמן, חיים הוניק.

לבית"ר הייתה קבוצת כדורגל משלו, שניהלה משחקים עם קבוצות מקומיות וחיצוניות.

ארגון נוער רוויזיוניסטי זה הקים קיבוץ הכשרה משלו בעיירה. שני קיבוצי הכשרה בעיירה, זה היה יותר מדי והגיעו הדברים לתחרות חסרת גבולות על מקומות העבודה הספורים באזור ליבוונה.

ההלוכת בית"ר בחגיגת חנוכת הדגל בשנת 1933

בקיבוץ ההכשרה של בית"ר היו חברים מערים אחרות בלבד. חברי בית"ר של ליבוונה עשו את הכשרתם במקומות אחרים.

היה גם "ברית החיל". פעיליו: ישראל קרמר, שמואל פוקס, ברקה ספרד, משה ספרד, משה קלרר.

מזכיר התנועה הרוויזיוניסטית במשך שנים היה משה ליפשיץ.

בין התנועה הרוויזיוניסטית לתנועת ארץ ישראל העובדת פרצו מפעם לפעם התנגשויות, במיוחד בשעת אספות מפלגתיות.

אך למרות התעלולים זה כנגד זה והמאבקים בין המפלגות הייתה התקופה בין שתי מלחמות העולם היפה והמעניינת ביותר לנוער ליבוונה. תקופה בה חי הנוער עם חלום גדול של גאולת העם יחידה במינה – חלום שעלה באש יחד עם החולמים במשרפות של היטלר.

להקה דרמתית

אצל יהודים אדוקים לא נכון לדבר על פעילות תרבותית. אצלם כמובן התורה היא חזות הכול, וכל הקשור בתורה הוא הנעלה והמשובת. כל השאר – דברים בטלים. המרכז הרוחני הוא בית המדרש, החדר, הישיבה, שם מתנהל מה שמכנים יהודים חילונים "פעילות תרבותית".

שונה הדבר אצל יהודים חילונים. פעילותם התרבותית אינה מונוליתית והיא מתפרשת על פני תחומים שונים. כיוון שלאחר מלחמת העולם הראשונה הייתה הפעילות קשורה בפעילותן של מפלגות יהודיות, היא גם משתקפת בעבודה המפלגתית שלהן. התאטרון היהודי המקומי היה מעין חריג, לא תמיד כרוך במפלגה מסוימת.

הרשל חסיד —

מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה הוקמה בליבוונה להקה דרמתית יהודית. מייסדה ומנהלה היה בתחילה הרשל חסיד. הוא אף שימש חלקית כבמאי.

הלהקה ביצעה שורה של הצגות: "בר-כוכבא", "הרצלה מיוחס" (בידי ישראל הלפנט מִרְקוֹבִיץ), "בחור ישיבה", "מפוזר ומפורד" (בימוי אברהמלה בלושטיין), "מירלה אפרת", "סונטת קרויצר" ואחרים. לימים התארגנה הלהקה מחדש, במיוחד בידי השומר הצעיר, שביצע הצגות רבות: "כל נדרי", "צריך להיות אדם", "חסיה היתומה", "בן הכפר", בבימויו של יעקב דִּרְקֶסְלֶר ומאוחר יותר בבימוי של פייוול דרקסלר מחלם השכנה.

בין המשתתפים היו הרשל חסיד, אברהם בלושטיין, חסיה פומרנץ שהייתה הזמרת הראשית במחזה "בר-כוכבא", רבקה רייז, טויבה רייז, חיימקה קגן, אלקה אייזנברג, ניימן, משה חסיד, רבקה דובצקי, חומה פרידמן, אברהם זיגלמן ואחרים. אברהם גרימטליכט היה לחשן כמעט

חברי החוג הדרסטי בהצגה "דער יידישער קעניג ליר", אוגוסט 1919

קבוע של הלהקה. לימים השתתפו: נחמה ויינר, גיטלה ויינר, ב' ויינר, י' גרימטליכט, יהודית צורף, ז' ליסטהויז, ישראל קרמר, זלמן פישר.

ההכנסות מן ההצגות שימשו למטרות יהודיות שונות בעיירה, חברתיות ותרבותיות.

בשנים מאוחרות, היו חבורות מקומיות אחרות של תאטרון חובבים יהודי מבצעות הצגות שונות בעיירה. ההצגות החדירו נימה חגיגית בחיים החדגוניים של העיירה. הנוער היהודי המקומי וסתם יהודים מילאו את אולם התאטרון.

אף שההמשך אין לו קשר לפעילות התאטרון בעיירה, יש לו שייכות לשחקנים חובבים בליבוונה.

בליבוונה נוסדה אז גם להקה דרמטית אוקראינית. לאחר שהאוסטרים פינו את העיירה בא מנהיג הלהקה אל הרשל חסיד והציע לו שהאוקראינים והיהודים ייטלו לידיהם את העיירה וימסרו אותה לצבא האוקראיני, שיבוא במהרה לקבלה לידיהם.

לאחר השיחה הלך הרשל חסיד אל מרדכי נתנזון, להתייעץ. נתנזון יעץ לו להתנער מן האוקראינים, אם אינו רוצה להביא צרות על עצמו ועל היהודים בעיירה. הרשל נהג כך.

[הערות השוליים במאמר הושמטו. מקצתן שולבו בטקסט המתורגם כהערות מחבר].

מתוך הפרק: ימים ראשונים ע' 74 – 86.

מאיר נתנזון לאחר מלחמת העולם הראשונה

בזמני היו בעיירה שלושה רבנים. מדוע שלושה? משום שהיו בעיירה חסידים שונים, ולא הצליחו להגיע להסכמה על רב אחד לכל הקהילה. רבם של חסידי טריסק היה הדיין ר' לייבל מלמד. חסידי רוז'ין, ראדזין ואחרים היה להם הרב פינחס אוסלקה. לחסידי קוצק היה הרב ר' לייבוש לונדון. לפני כן היה הרב בעיירה ר' לייב פינקלשטיין.

בנו של הרב פינקלשטיין, דוד, כתב מנעוריו, בסתר, בעיתון "הצפירה". בביטו חשש לקרוא עיתון ולכתוב, והשתמש למטרה זו בחשאי בשטיבל של קוצק.

הנוער לא פיגר הרבה אחר עיירות אחרות בוהלין בכל הנוגע לפעילות ציונית. בראשית שנות ה-20 [של המאה ה-20] הוסדרה בליבוונה פעילות קרן היסוד. ראשי המייסדים היינו: אני, אלקה אייזנברג, בתו של מנדל אייזנברג; גדליה גרימטליכט ולייבל גלזר. אלקה הייתה הגזברית. כיוון שלא הייתה עדיין רגיעה, מעשי שוד היו תופעה רווחת, קבר ישראליק, אחיה של אלקה, את הכסף שנאסף למען קרן היסוד באדמה. הוא נהרג, ובשום אופן לא הצלחנו למצוא את הכסף.

לעתים היו באים אלינו פעילים מפלגתיים מוורשה או מערים גדולות אחרות. אחד מהם היה י' מרמינסקי שהשתתף אצלנו פעם במשפט חברתי על ספרו של דוסטויבסקי, "החטא ועונשו". ביתו של שמואל ברשטט שימש מעין מועדון, שם התכנסו בני נוער יהודים וניהלו ויכוחים לוחטים ומעניינים על בעיות יהודיות שעמדו ברומם של עולם.

כשנה-שנתיים לאחר המלחמה נוסדה אצלנו מפלגת צעירי ציון. יושב הראש היה בתחילה אשר בודמן, מייסד בית הספר "תרבות" שלנו. סגן היר"ר היה נתנזון, אלקה אייזנברג – המזכירה. פעילים היו ל' גלזר, מ' גרימטליכט.

מפלגות ציוניות שונות שלטו בעיירה. פעילותו של בונד הייתה חלשה למדי. ישעיהו שיינטופ היה מן הפעילים המקומיים של בונד.

הקומוניסטים היהודים, מעטים במספר, פעלו לא מעט בחוגים מסוימים. במשפחת חינוק היו שלושה אחים, כולם קומוניסטים. בזמן המלחמה הפולנית-בולשביקית, מיד לאחר מלחמת העולם הראשונה,

כשהבולשביקים השתלטו על ליבוונה למשך שבועות אחדים, מילאו הקומוניסטים הספורים תפקיד חשוב. לאחר שהפולנים החזירו לעצמם את ליבוונה, אסרו חלק מן הקומוניסטים ושלחו אותם לברזה. אבי משפחת חנינוק והבן חיים-הירש מתו שם במחנה השילוח. האח בן-ציון חזר חולה, לימים ברח עם אחיו איציק לרוסיה הסובייטית.

אחד המנהיגים האוקראינים בעיירה אמר פעם להרשל חסיד: "הבה נלך לעזור לרוסים כנגד הפולנים". הרשל דיווח לי על כך. השבתי לו: "כבר שכחת מה עשו חמלניצקי ודומיו ליהודים? אנחנו נהיה הקרבנות הראשונים". הוא הקשיב לי. התברר אכן, כי הפעם הזאת הגנו עלינו הפולנים מפוגרומים של אוקראינים.

הרשל חסיד ניהל את המדור הדרמתי. במיוחד הציגו דרמות מאת יעקב גורדין. ההצגות התקיימו בבית האבן של מוטלה של ישראל סוניהס, שבחזיתו היה בית מרוח. בלילה הזיזו ושינו את הסדר והפכו את המקום לאולם תאטרון.

בתקופת הכיבוש הגרמני-אוסטרי, בזמן מלחמת העולם הראשונה, סבלה העיירה מחסור גדול במזון. עבודת הכפייה שהונהגה, התישה את כולם. אחת ליומיים קיבלנו שני ק"ג לחם מעורב בנסורת. היינו מבררים את שבבי העץ מן הלחם ואכלנו כאילו היה הטובה בעוגות.

בתקופה האחרונה היה ראש וראשון בעיירה קצין בדרגת אל"מ, גרמני או אוסטרי. איש ליברלי, שהעלים עין מסחר לא חוקי מעבר לנהר בוג. בעיירה הוקל עניין אמצעי המחיה. טרם עזיבתו את ליבוונה מינה מעין מועצה, שכללה שישה נוצרים ושישה יהודים. בין היהודים היו: מאיר נתנזון, קלמן קופלזון, לייבוש גלזר, גדליה גרימטליכט. הוא גם נתן נשק להתגונן מפני כנופיות ששהו בסביבת העיירה.

עד אמצע שנות ה-20 [של המאה ה-20] היו בעיירה שני בתי מרקחת של קלמן קופלזון ושל ישראל נתנזון. לאמתו של דבר היו אלה מחסני תרופות, אך סיפקו את כל המרשמים. בית המרקחת האמתי היה שייך לפולני. עד 1920 לא היה בליבוונה רופא יהודי. היו לנו רק שני חובשים: מוטל רופא, הרשל רופא.

מתוך הפרק: ימים ראשונים ע' 104 – 105.

בול דואר יהודי

לובומל-ליבוונה היא העיר היחידה בפולין, ואולי בעולם, שהוצא בה בול דואר עם כיתוב ביידיש, ולא בידי יהודים למען יהודים, אלא בידי גוף שלטוני מקומי, למען האוכלוסייה כולה.

בסוף מלחמת העולם הראשונה שרר באירופה תוהו ובוהו. המדינות החזקות, גרמניה ואוסטרו-הונגריה, הוכו והתפוררו, ברוסיה השתוללה מלחמת אזרחים. בקרב העמים שהיו משועבדים למדינות ההן, החלו לצוץ תנועות לאומיות חזקות שדרשו עצמאות מדינית לטריטוריות בהן שכנו. הם אמנם קיבלו את זכותם לעצמאות מידי הממשלים המערביים המנצחים.

פולין הייתה אחת המדינות החדשות שקמו. הקמת מנגנוני מדינה בוורשה לא הייתה מהירה, גם קשרי הדואר בין מקומות שונים במדינה לא הוסדרו בקלות. לפיכך ארגנו גופי הממשל הפולנים המקומיים בעצמם, באופן זמני, את קשרי הדואר לפחות למקומות הקרובים. למטרה זו הוציאו בולי דואר זמניים. לרוב השתמשו גופי השלטון המקומי בבולים הגרמנים והאוסטרים הקודמים, שנשארו בכמויות גדולות לאחר מפלת הגרמנים והאוסטרו-הונגרים. במקרים אלה החתימו בעלי הבית הפולנים החדשים על הבולים כמה מילים בפולנית.

יהדות ובולאות

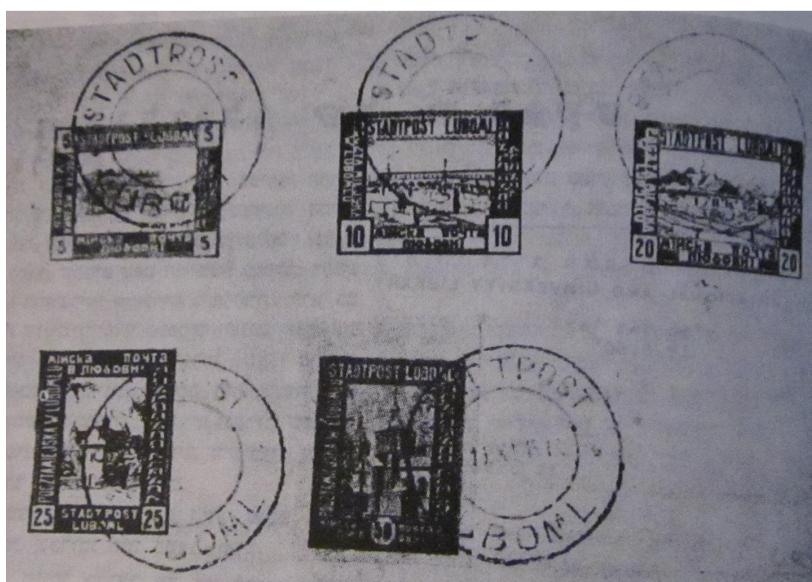
בין ההופקות השונות בחי"י, שיש להן חוכן או כתובת עברית או קשר אחר לעבריות, נזכיר ראשית את בולי הקיר ליובוסיץ, שהופיקו בשנת 1918. בולים אלה הופיקו בטקס דואר הקיר, מאתר שהנהלת הסרינה או לא הייתה מרוכזת בידי שלטון כללי עבור הסרינה כולה. כסצב כזה היו נחתות קרים להוציא בולים פיוזיים ששקלן שהיו בשימוש באותה הקיר ובסביבתה. אנו מציינים את הבולים הללו בסיועה. האייל והם נרמסו בניגוד לבולים אחרים מאותו סין. גם באיריש. הבולים הללו הופיקו כ"4 שעות: איריש, אוקראינית, פולנית ונרמנית.

העתק מצולם מתוך הספר איסידור זימון, "עולם הבולים", הוצאת מסדה, תל-אביב תש"ז

ערים אחדות בפולין הוציאו בולים משלהן, ועליהם שם העיר בשפות אחדות, בהתייחס למיעוטים באזור. אחת הערים הייתה לובומל. השלטון המקומי הוציא בשנת 1918 סדרת בולי דואר. על הבולים היו תמונות בניינים חשובים בעיר והכיתוב: "דואר העיר לובומל" בארבע שפות: פולנית ואוקראינית, גרמנית – ויידיש.

להלן סדרת צילומי הבולים של לובומל. על הבולים רואים את בית הכנסת הגדול הישן, את כיכר השוק עם חנויות האבן, את הכנסייה הקתולית ואת הכנסייה הפרבוסלבית.

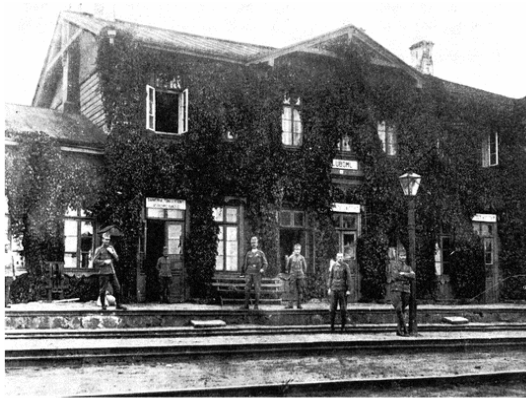
מתוך הפרק: ימים ראשונים ע' 106 – 107.

ד"ר בן-ציון בוקסר העיירה שלנו

באתי לאמריקה בשנת 1923, וזיכרונותיי מעיירתי ליבוונה מועטים ולא בהירים, אך ראוי אולי לספר גם את המעט.

למדתי בחדר אצל ר' משה-יצחק. איש בעל מזג סוער. כשלמד אתנו תהילים היטיב לשיר את הפסוקים. אני הוקסמתי מזמרתו וכלל לא הבטתי בספר תהילים אלא ברבי. הוא הבחין בכך והעניש אותי לאלתר.

בתקופת הכיבוש האוסטרי, בזמן מלחמת העולם הראשונה, התגוררו קצינים אוסטרים בביתנו. מצבנו היה אז מעורר חמלה. אבי היה באמריקה ובשל המלחמה לא יכולנו לקבל את דמי התמיכה שנהג לשלוח לנו. כדי לפרנס את עצמנו החלו אימא לאפות מיני עוגיות, ואני מכרתי אותן בתחנת הרכבת.

די בארסטאציע (וואקאנאל) אין ליכעוו

מראה תחנת הרכבת בליובומל

האוסטרים פתחו בית ספר, עבדו בו שתי מורות יהודיות שהובאו אלינו מגליציה. אף אני למדתי בבית הספר ההוא וזכור לי כי לימדו אותנו שירים פטרוויטיים גרמנים כגון: "שמור האל והגן על הקיסר שלנו ועל ארצנו".

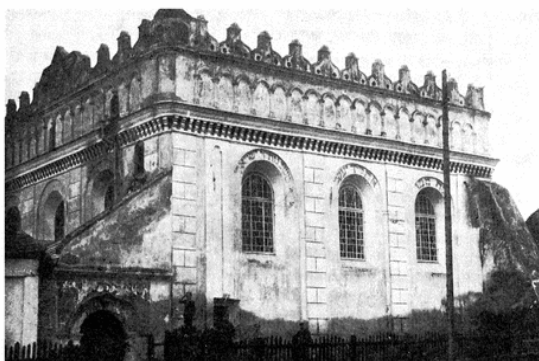
בתקופת הכיבוש הנהיגו האוסטרים עבודת כפייה. היה על הגברים להתייצב כל אחד ביום מסוים. היותר עשירים השתחררו בתשלום.

ליבוונה התנהלה בשנים ההן באורח חיים דתי נוקשה, אך הזמנים החדשים חדרו והשפיעו על חיי היהודים בה. ציונות מצד אחד וסוציאליזם מן הצד השני מצאו להם אז לא מעט תומכים בעיירתנו. אני זוכר התנגשות בין האדוקים והמודרניים במקצת, לא בגלל אידיאולוגיה, אלא בגלל אופן הלבוש. אחד הצעירים אזר עוז וענב עניבה. האדוקים ראו במעשה שבר בחיים השמרנים בעיירה, ובלשון פשוטה כינו זאת: הפקרות.

מדי שבת עם שחר היה שמש בית המדרש מתייצב בכל רחוב וקורא ליהודים לקום לקריאת תהילים. לאחר מכן הלך לנקוש בתריסים, כדי להיות בטוח שיהודים לא איחרו לישון וכי שמעו את קריאתו. היה לשמש קול נאה ביותר והיה שר יפה את המילים: "קומו נא, התעוררו נא, התייצבו נא, לעבודת הבורא!"

בתקופת המעבר מן הכיבוש האוסטרי לפולין העצמאית, כשלא היה שלטון יציב באזור, נערכו במקומות רבים בסביבה פוגרומים ביהודים. חרדנו שמא גם בליבוונה יתנפלו גויים על יהודים. חלק מבני הנוער היהודי התארגנו להגנה עצמית, וכשחבורת חוליגנים הופיעה פעם וביקשה לתקוף בתי יהודים, יצאו חברי ההגנה העצמית והניסו את התוקפים.

מתוך הפרק: חיים, בניין ויצירה ע' 123.

מה טובו אהליך יעקב משכונתך ישראל" — פסוק זה חקוק היה על קשתות החלונות של בית הכנסת מצד דרום

ולוול רוזמן עיר הולדתי

עיר הולדתי ליבוונה (לובומל), שוכנת במרחק 14 ק"מ מן הנהר בוג, בחצי הדרך קובל-חלם.

ליבוונה מנתה כ-9,000 תושבים, מהם 6,000 יהודים.

חלק גדול מן הקרקע עליה התפרשה העיירה השתייך לפריץ הפולני קמפיוני: השוק הגדול המרובע בעל החנויות הבנויות אבן, ההר הגבוה בסמוך, הבוסתן הגדול הפתוח לכל. בארמון אשר בו גר קמפיוני שכנה העיירה וגם היה אולם שהקרנו בו סרטים עד שנבנה בית הקולנוע העירוני של השותפים: ישראל רוזמן (אחי), אבא גרימטליכט, משה פוקס. נכסי הפריץ כללו גם את הרחוב הפולני ואת החורשה מאחור.

בליבוונה היו שטיבלך [בתי תפילה] רבים של חסידים. בשטיבל של קוצק התפלל רב העיר ר' לייבוש לונדון. בין המתפללים היו בני משפחת שליווה, שנודעו בקולם הערב. תפילתם לפני העמוד, יצא שמה בסביבה. מוספי הימים הנוראים היו של ר' זיינוול שליווה – חזקה משנים. כשעמד ר' זיינוול שליווה להתפלל מוסף, השתררה דממת מוות בשטיבל. תפילת "הנני העני ממעש" המיסה אבנים. לעולם לא אשכח זאת. חסידי קוצק נודעו בשירי הלכת שלהם ובניגוניהם. מלווה מלכה של מוצאי שבת עם השירה המלבבת וריקודי יראת שמים, נחרתו בקרבי לנצח.

היה בשטיבל של קוצק איש זקן, ר' קונה היה שמו. אמרו כי הוא בן 100 שנה ואולי יותר. ר' קונה התגורר בשטיבל של קוצק. ישן על ספסל סמוך לקמין. בשעת בין השמשות, בין מנחה למערב, נהג תכופות לספר מעשיות מאירועי עבר. כל מעשה היה פותח במילים: לפני זמן-מה קרה. כשנשאל, מה גילו של זמן-מה זה? גירד פדחתו ואמר: מה-הה, כ-50-60 שנה.

היה בליבוונה נוער טוב. מרבית הצעירים השתייכו למפלגות ציוניות. היה בית ספר "תרבות" מאורגן היטב, שחינך את התלמידים ברוח הציונות. הייתה גם ספרייה עשירה למדי ובה מבחר גדול של ספרים בעברית וביידיש. אורגנו כינוסים, הרצאות, בילויים פתוחים, הכנסותיהם נמסרו לקרן קיימת או לקרנות חברתיות אחרות. מרבית

הנוער, שאיפתו הייתה אחת – לעלות לארץ ישראל. לאסוננו חלק קטן בלבד זכו.

הנוער היהודי בליבוונה היה פעיל גם בספורט. היה מועדון ספורט יהודי (ז'דובסקי קלוב ספורטובי). קבוצת הכדורגל היהודית בליבוונה הייתה מאורגנת היטב, התקיימו תחרויות כדורגל בין יהודים ופולנים או אוקראינים. זו הייתה האטרקציה של העיירה. היו גם תגרות ידיים בין השחקנים, בעיקר כאשר זכו היהודים, והפולנים או האוקראינים לא היו מסוגלים לבלוע זאת, תופעה שכיחה בכל העיירות הפולניות בהזדמנויות מסוג זה.

שפילער אין קאמיטעט חברים טון דער יידישער פוטבאל-מאנשאפט
נומדים בשורה הראשונה מימין לשמאל: ד. לרנר, ש. מילשטיין, מ. צוקרמן, י. טייטלבוים וס. דובצקי
שורה שנייה: כ. דובצקי, ח. אויבנסל, א. בריקמן, י. גיטליס, מ. אויבנסל, מ. פיסר, ל. מעליניק וב. כגן
שורה שלישית: י. קרופודלניק, מ. פיסר וס. גולדבורטן

ליבוונה הייתה עיירה קטנה. פרט לשלוש טחנות קמח, שייצרו קמח ושמן, לא היו שום מפעלים אחרים. כל הסחורות הובאו מוורשה או מערים אחרות בפולין.

שלוש הטחנות הגדולות השתייכו: הגדולה בהן, לאחים גרימטליכט; השנייה לשותפים אפרים (הצהוב) רויזמן, משה גלמן, וולוושס ובנימין מלמד (של קולטון); השלישית הייתה של יונה מל ושל סירצ'וק. לטחנות היו גם מכבשים לייצור שמן, והן שירתו את איכרי האזור.

ענף הביצים התפתח יפה במיוחד בליבוונה. היו אסמי ביצים שם מירקו את הביצים, מיינו אותן, ארזו בארגזים ושלחו לוורשה.

היו גם סמרטורים, יהודים שהיו נוסעים עם סוס ועגלה, מיום ראשון עד שישי, ממקום למקום ברחבי הכפרים ומחליפים את סחורתם – משחקים זולים לילדים, חפצי בית זולים – בסמרטוטים ישנים. הם גם קנו תרנגולות, ביצים, חמאה, כל מה שעלה בידם.

היה יהודי, שְמֶלָה מלווה בריבית כינוהו, קטן קומה, רגליו קצרות, היה מתרוצץ כל היום ברחוב. עבודתו – לתת ולקחת. מי שנזקק למאה או שתיים למשך יום, שבוע, חודש פנה אליו. בכיסו החזיק בקביעות סליל נייר צר ובו מספרים על מספרים וסימנים, הוא בלבד הבין את משמעותם. לו עצמו לא הייתה פרוטה – רק לקח ונתן.

היו נשים בליבוונה שכינו אותן: המבקשות-מליצות יושר, הן ניהלו את חשבון מועדי יארצייט. התפרנסו מפרוטות דלות שקיבלו מקרובים בתמורה להליכתן לבית העלמין לבקש בעבורם. צותתי פעם לדברי המבקשת אל המת, לאחר שלוש נקישות במצבה: "צדקת זלטה בת חוה! התדעי מי עומד לפניך? אני רשקה בת ממקה, מבקשת למען בתך..."

מתוך הפרק: חיים, בניין ויצירה ע' 124 - 125.

חנה אכטמן (קרויט) ליבוונה שלי

לובומל-ליבוונה שכנה על נתיב הרכבת קובל-לובלין, עיירה בפולין הישנה. אך לדידי לובומל לא הייתה רק עיירה מסומנת במפת פולין, עם אוכלוסייתה האוקראינית ומתיישביה הפולנים, אנטישמים ידועים. לדידי הייתה לובומל ונותרה – ליבוונה שלי.

ליבוונה על יהודיה העסיסיים והיידישקייט הכשרה, יהודים בקפוטות, בכובעי קסקט, במצנפות וגם יהודים בבגד קצר, מכל גוני הקשת הפוליטית, מימין ומשמאל. יהודים עם גאוות הדלים שלהם, מיוגעים, טרודים, מותשים בימות השבוע בסדנאותיהם ובחנויותיהם.

בשבתות ובחגים לא ניתן להכירם, כולם זהרו ביראת שמים, מרועננים. האביונים, הקבצנים, נראו אותה שעה כגברים גדולים.

ליבוונה ונשותיה, נשים בשביסים ומטפחות לראשן – פאות חבשו בעלות יכולת בלבד, העשירות. כולן מטופלות בילדים. חיו, התענו ברעב ובדוחק, התגוררו בצפיפות, בקיתונים ללא אוויר ובמרתפים, ללא תנאים היגייניים. מדי שבת, סידור "קרבן מנחה" ו"צאנה ראינה" בידן, דפיהם ספוגים דמעות מרות. פעמים רבות כלל לא הבינו את הכתוב, אך בכולן פעם לב יהודי מבין צרות ודאגות יהודיות.

ליבוונה והנוער שלה, הנוער היקר של ליבוונה. נוער ללא מחר וללא עתיד – חולמים ושקועים בהרהורים: מה יהיה? נוער שחשב, מי על

קבוצת צעירים מבני העיר

משיח בן דוד, מי על מרקס-אנגלס, מי על הרצל ושיבת ציון. נוער אשר בלילות חורף ארוכים קרים, כשמעטה כפור עבה ושלג מכסים את השמשות, למדו, קראו, מי ספר תורני ומי ספר "טרף" על סוציאליזם, על ציונות, למרות איסורי ההורים.

ליבוונה לדידי אינה עיר של רחובות הנוצרים, המיושבים פולנים ואוקראינים שונאי ישראל, אלא עיירה של רחובות יהודים וסמטאות צרות עם בתים קטנים, שבקושי עמדו על תלם.

בנוף מאפיר ועצוב זה של דלות צמח שם פה ושם מראה עליז יותר, מראה של רחובות ועושר של יהודי זה או אחר בעל אמצעים בעיירה.

כך למשל הדהדו שמות העשירים: רייזמן, קופלזון, קרויט וגבירים אחרים בליבוונה, מיליונרים ממש, באותם ימים. היזכרו בבית המרקחת של נתנזון. לא היה זה בית מרקחת סתם, שקיבלת בו שמן קיק או עשבים לשיקוי אהבה לשיקסות מאוהבות, הרוקח בכבודו ובעצמו גילם את תפקיד הרופא, לא פעם אבחן ומיד רשם מרשם.

טיפוס מעניין אחר, כלתו של קרויט, אימא שלי, סרל קרויט, שניהלה במשך שנים מנסרה, טיפסה וקרטעה בין קורות עץ, מרישים ובולי עץ, מדדה, חיטבה ומכרה את הסחורה, נאבקה במתחרים בענף, התנצחה ולא אחת זכתה.

לא היו בליבוונה מקורות רבים של ידע, אמנות, תרבות. ועם זאת הנוער התארגן בכוחות עצמו, נערים ונערות הציגו מחזות יידיש שונים: "שולמית", "בר כוכבא". כותבת שורות אלה, אמי סרל, חמקהלה ויינר, זלדה ליסטהויז (ניצלה מן הגרמנים בבונקר), היו הכוכבות, השחקניות, הזמרות בהצגות התאטרון בליבוונה.

לא אחת התכנסו בני הנוער לוויכוחים ספרותיים, קראו יחד ספר ולאחר מכן החליפו רשמים בנושא.

נוער זה, רגש עמוק של גאווה יהודית שלט בו. הם התנגדו להצקות ולמעשי בריונות של חוליגנים למיניהם שביקשו "להשתעשע" בחנויות של יהודים או במוסדותיהם. רבים עוד זוכרים את שישים החזקים שהיו מגנים על האוכלוסייה היהודית מהתנפלויות. אחד מהם, אפרים גלברט, נדקר בידי חוליגן כשהגן על יהודי בשוק ביום יריד.

ליבוונה, ליבוונה שלי, עיר הולדתי שחרבה – בלבי תחיי לנצח נצחים.

מתוך הפרק: חיים, בניין ויצירה ע' 126 – 127.

וולף שיינוולד בעתות רגיעה

יהודי ליבוונה לא זכו לתקופות רבות של רגיעה אמיתיות. צרות, מגפות, התנפלויות ייסרו אותנו תכופות. אך בהשוואה למה שחוונו בתקופת הכיבוש הנאצי, היו אלה זמנים ממש שלווים, פשוט אידיליה. כמה אלפי יהודים עמלו קשה לפרנסתם, חינכו את ילדיהם לתורה ולמעשים טובים, נשאו בעול היהדות, שיותר משהיה כבד היה חביב, השיאו ילדים והמשיכו לבנות את החיים היהודיים המקומיים, שניטעו בליבוונה לפני מאות שנים. ימי החול היו קשים אך שבתות וחגים האירו את האפרוריות וריככו את הדאגות.

עברנו את מלחמת העולם הראשונה תוך רדיפות ומחלות, אך שרדנו. ב-1915 נכבשה ליבוונה בידי האוסטרים, היו אלה אוסטרים אחרים. גם מהם סבלו היהודים לא מעט. כשנכנסו הגרמנים והאוסטרים לתוך ליבוונה ב-1915, זיכו אותם בקבלת פנים ידידותית. יצאו לקראתם בלחם ומלח, וחלק הארי של נציגי העיר היו יהודים.

כעבור שבועות אחדים בליבוונה, נסוגו הגרמנים למרחק 25 ק"מ מן העיירה, שם הציבו מעין קו גבול בינם ובין האוסטרים, שנשארו בליבוונה עד מפלת הגרמנים.

חודשים אחדים לאחר בוא הגרמנים והאוסטרים, התחלנו לחוש כי יש מלחמה בעולם. מלאי המזון המועט שיהודים הכינו, אזל. לרובם החלה מלחמה חדשה – מלחמה ברעב, שייסר עוד ועוד משפחות של יהודים. ניסינו להקל על עצמנו מעט באמצעות הברחות, שהייתה בהן סכנה עצומה. נוספה לכך צרת החטיפות. הממשל האוסטרי הנהיג עבודות כפייה. וכשחסר להם כוח עבודה תפסו אנשים ברחוב ומתוך הבתים. במיוחד סבלו מן החטיפות הפליטים שנהרו אלינו מיישובי הסביבה.

בשנה השלישית למלחמה פרצו בעיירה מגפת טיפוס ומגפת חולירע. חיי רבים היו קרבן לשתי המגפות, האוכלוסייה ניצבה אין-אונים כנגד קציר המוות. אספר סיפור שרבים ראו בו נס:

רב העיירה הציע לחתן זוג עני בבית העלמין בעיירה ולומר תוך כך תהילים, זה יעצור את המגפות המוות. בעיירה חיה אלמנה ענייה, נכה, ולה בת שהגיעה לפרקה. אנשים טובים מצאו חתן לבת, פינחס בנו של

יוסי-בנימין. שידכו ביניהם והחופה הועמדה בבית העלמין החדש. היהודים בעיירה אמרו תהילים בבית העלמין וכעבור זמן קצר נחלשה המגפה בעיירה ומספר החולים פחת, יראי שמים ראו בזה נס משמים.

בתקופת הממשל האוסטרי בליבוונה היה ראש העיר בעיירה ר' דוד וייצפרוכט, יהודי תלמיד חכם בעל סמיכה לרבנות. הוא פעל ככל יכולתו אצל הממשל, על מנת להקל על חיי האוכלוסייה היהודית בעיירה בזמן המלחמה. מובן כי אפשרויותיו היו מוגבלות בשל המצב המלחמתי, עם זאת השיג הרבה ומשפחות רבות זכו בזכותן לפת לחם להזין בה את משפחותיהם.

לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה נמלטו האוסטרים מן העיירה והשאירו מזון, בגדים ונשק. הצעירים היהודים נטלו את הנשק והקימו משמר, כדי להגן מפני התנפלות ומעשי שוד בתקופת המעבר של "לית דין ולית דיין".

בעת ההיא, של מהומת סוף מלחמה, טעמנו גם טעמה של ממשלת בולשביקים, שכונו במקומותינו: היחפים, משום שרבים מהם התהלכו בבליי סחבות ובנעליים מרופטות. הם שהו אצלנו ארבעה-חמישה שבועות, בתקופה קצרה זו הספיקו לעולל לא מעט צרות. בעיקר גזלו בגדים ומזון ככל שעלה בידם.

לאחר שהפולנים גירשו את הבולשביקים הושלט אט-אט מעט סדר בעיירה. הסטרוקטור [ראש המועצה] היה בעל אחוזה מן הכפר סטווקה, אדם טוב שעזר לאנשים להתאושש לאחר חוויות המלחמה.

מ-1920 החלו יהודי ליבוונה לקבל סיוע מקורביהם ומיוצאי העיר באמריקה. המצב הכלכלי השתפר. גם החלה הגירה לארצות הברית.

הממשל הפולני החדש בעיר השתדל להכניס מודרניזציה לעיירה וליפות אותה. נבנו מוסדות עירוניים חדשים. בתים בעלי גגות קש נהרסו, רחובות רוצפו ונעשו מדרכות.

באמצע שנות ה-20 [של המאה ה-20], אורגנה קהילה יהודית, שקיבלה סמכות מן המדינה לארגן חלקית את החיים הסוציאליים והדתיים של יהודי ליבוונה. יושב הראש הראשון של הקהילה היה ר' משה רייזמן.

חברים: מנוס גרינברג, הרשל ליפשיץ, מאיר לנדגיר, משה ספרד, שלמה-יצחק סירצ'וק, רבינוביץ, קלמן קופלזון.

בשנות ה-30 [של המאה ה-20], אותן אני זוכר טוב יותר, הציג כל בית כנסת מועמד להנהגת הקהילה.

ב-1936, כשנערכו בחירות חדשות לקהילה, הציבו אותי כמועמד בית התפילה של חסידי סטפן, שבו התפללתי. למועצה נבחרו: אשר טננבוים ונחום שטרן מן השטיבל של טריסק, אברהם גרימטליכט מן השטיבל של רוז'ין, פינחס קרופודלניק ויענקל פרצזון מבעלי המלאכה, אהרן-לייב ליכטמכר מן השטיבל של ראדזין, זאב-וולף שיינוולד מבית התפילה של סטפן ומאיר סנדלשטיין מן השטיבל של קוצק.

הנהגת זו של הקהילה הייתה פעילה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, המזכיר היה משה ליפשיץ, שמילא את התפקיד משנת 1929 ואילך. חברי המועצה החדשים בחרו באשר טננבוים ליושב ראש. הוא היה ציוני. רוב חברי הקהילה היו ציונים.

שלושה רבנים שירתו את היהדות הדתית בעיירה: הרב לייבוש לונדון (שכינויו הַנְצָ'לס על שם אמו הַנְצָ'ה), הרב פינחס אוסלקה והרב לייבל מלמד דיין.

הסטרוסטה העירוני דרש שייבחר אחד משלושת הרבנים כרבה הרשמי של העיר. המחלוקת הייתה גדולה. המתפללים בשטיבל של קוצק רצו להושיב על כס הרבנות את נכדו של ר' לייבוש – ר' אלתר. מתפללי בית המדרש רצו לראות את ר' אוסלקה בתפקיד הרם של רב העיר, ומתפללי השטיבל של טריסק רצו שהרב שלהם – ר' לייבל דיין – ייבחר לרב העיר.

נערכו בחירות. בעזרת בעלי המלאכה בעיר נבחר ר' אלתר לרב העיר. אנחנו, הנהגת הקהילה, לא רצינו להפלות בין שלושת הרבנים שלנו, שילמנו שכר לשלושתם וחילקנו להם משרות. אחד היה מנהל החברה קדישא והאחר מנהל בית הכנסת.

אדמו"רים חסידיים גדולים נהגו לבוא אל חסידיהם בעיירה פעם בשנה. יוצא מכלל זה היה הרבי מרוז'ין שביקר אצלנו פעם אחת בלבד, וערכו

לכבודו קבלת פנים גדולה. לרבי מסטפן קנו חסידיו בית בעיירה, והוא התיישב בה עם משפחתו.

ליבוונה הייתה עיירה ציונית, בכל המוסדות העירוניים החשובים ניהלו הציונים פעילות מסועפת. בעלי-בתים חשובים ובמיוחד הצעירים פעלו רבות למען קרן קיימת וקרן היסוד. קיבוץ ההכשרה החלוצי נתמך בידי התנועה הציונית בעיר. יום עלייה היה יום חג גדול לנוער בעיר. הנוער היה מאורגן במועדונים אשר בהם ניהלו החלוק, בית"ר, השומר הצעיר, פעילות תרבותית-חינוכית.

היה בליבוונה בית ספר "יבנה", שניהלו אנשי המזרחי. היו גם כ-20 מלמדים שלימדו בחדרים.

תלמידי בית הספר "יבנה" בחניגת חנוכה תר"ץ (1930)

ב-1939 ביקשו הציונים לבנות בית ספר "תרבות" [?!]. בעת ההיא בא הרבי מראדזין, כינס את היהודים בעיירה לבית הכנסת הגדול, שם נשא דרשה חריפה נגד בתי הספר "יבנה" ו"תרבות". הוא אמר כי אלה בתי ספר של אפיקורסים ואסור להרשות הקמתם. הרבי התאכסן אצל אחד משכניו, אברהם ליטסקר. הרבי זימן אליו חברים מהנהגת הקהילה, וביקש לשכנע אותנו שלא נבנה את בית הספר "יבנה". הצעתו לא נתקבלה. העבירו את משרד הקהילה מתלמוד התורה למקום אחר והחליטו לבנות את בית הספר "יבנה". זה היה ב-1939. מובן כי המלחמה הפרה את התכנית.

מתוך הפרק: חיים, בניין ויצירה ע' 128 – 130.

ד"ר א' אמשציבובסקי ארבע שנים בליבוונה

מוצאי מווילקוביסק, באתי אל ליבוונה בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה בתור רופא. בשנים ספורות אלה הסתגלתי מאוד למקומי החדש והתיידדתי עם רבים מן היהודים המובילים בה.

ידידי הטובים ביותר היו הרב טברסקי ובנו משהלה ומשפחתו. אף שמוצאי מן המתנגדים, היינו מיודדים מאוד. נהגנו להתווכח בענייני דיומא בידדות, אף שלכל אחד מאתנו הייתה השקפה משלו על דברים.

היה בליבוונה ראש ישיבה, יהודי חכם, שלא האמין ברופאים. הוא נהג לומר: "אם ה' לא ישמור עיר, שווא שקדו שומריה". פעם, בליל שבת, קרא לי אל אחד מילדיו שחלה בדיפטריה. עניין של פיקוח נפש. בשבת ההיא כבר האמין ראש הישיבה ברופאים.

כרופא התיידדתי עם שני בעלי מחסני התרופות, קופלזון ונתנזון. תכופות נזדמן לי לבלות בחברת עורך הדין כץ, עם שפיזמן ועם הוטרנר ד"ר לקס ואחרים.

השנים בעיירה חלפו במהירות. ענני המלחמה קרבו, ועוד קודם שהגיעה אל ליבוונה המלחמה האמתית, כבשו הסובייטים את האזור. פקדו עליי לארגן מרפאה. כ-15 רופאים עבדו בה. עבדו שם גם שני רופאי שיניים. אחד מהם גיסי, מרטין גלסמן.

הממשל הסובייטי גם הטיל עליי משימה להקים בית חולים לנשים. מלאתי את המשימה. קרוב לשנתיים עבדתי בבית החולים ההוא, עד בוא הגרמנים.

בשנים 1939-1940 היו בלובומל פליטים יהודים רבים מפולין: משפחת דוניץ מחלם, ד"ר ליפנובסקי מלודז', ד"ר רוזנצווייג, טננבוים מבית החרושת לזכוכית הסמוך לחלם ואחרים. כולם הסתדרו באופן זמני. כל אחד ציפה לסיום המלחמה כדי לשוב לביתו.

תחת הממשל הסובייטי בליבוונה לא היו למרבית האנשים אמצעי מחייה. אנשים עבדו ובקושי השתכרו לפת לחם. חיו חיי דחקות ללא מחר. התקווה היחידה הייתה שתסתיים המלחמה ושהרוסים ייסוגו.

הרבינו לחשוב על ארץ ישראל כעל מדינה עצמאית. דיברנו על כך בחדרי חדרים, כי זה היה בגדר קונטר-רבולוציה.

הרוסים אחזו את האוכלוסייה כבתוך צבת. כאילוטרציה תשמש העובדה הבאה: אן-קה-וה-דה היה מכניס לחדריו אנשים, מבהיל אותם באיומי מוות ומכריח אותם לרגל אחר שכניהם.

לא אמנה שמות, אך אנשים מכובדים סיפרו לי כי נאלצו לעשות זאת, שאם לא כן היו מגלים אותם לסיביר.

כשפרצה המלחמה הסובייטית-גרמנית וקרבה הסכנה שהנאצים יכבשו את ליבוונה, עזבנו אני, ד"ר גלסמן, ד"ר ליפנובסקי ועוד אחדים, והלכנו ברגל בדרך לקובל, רכבת כבר לא ניתן להשיג. בקובל נכנסנו ללשכת הגיוס להציע שיגייסו אותנו לצבא. השיבו לנו: "שובו לבתיכם, נקרא לכם כשנזקק לכם".

לאחר שהות של זמן-מה בקובל, תחת השלטון הגרמני, ולאחר מכן בטריסק, שם עזר לי ד"ר ליפנובסקי, שבתי לליבוונה, ושוב ניגשתי לארגן את בית החולים היהודי. קיבלתי בית והתקנתי שם קליניקה ובית חולים. תרופות קניתי בכל מקום שיכולתי. בעיקר השתדלתי למנוע מגפות. כשגיליתי את החולה הראשון בטיפוס הבהרות, מיד בודדתי אותו בבית החולים. מקרים נוספים של מחלה זו לא היו.

תכופות דיברתי עם קופלזון, ראש היודנרט, על ארגון קבוצות שיצאו ליער. אך הוא האמין באמת ובתמים, כי אם נציית לגרמנים נשרוד.

דיברתי על הליכה ליער גם עם עורך הדין כץ, ראש המשטרה היהודית שמינו הגרמנים בגטו. הרעיון שלו היה להסתתר יום-יומיים בבוא השחיטה, ורק אז לצאת עם נשק ליער ולארגן קבוצה. אני לא סברתי כך. בראותי כי אין דרך אחרת, הכנתי מסמכים אריים לעצמי ולגייסי וברחנו מליבוונה.

מתוך הפרק: חיים, בניין ויצירה ע' 131 – 132.

יעקב הלפנד [אלפנט] זיכרונות

מכל החגים שהאירו את עיירתנו, היה שמחת תורה חג של חוץ, והנראה לעין ביותר. חגים אחרים מצאו את ביטויים בבתי היהודים או בבית הכנסת, שמחת תורה נחוג גם ברחובות, לעיני השכנים הנוצרים.

ביום זה, כשאחינו בני ישראל שמחו בשמחת התורה בת אלפי השנים, בשטיבלך בליבוונה הוצאו ספרי תורה מבתי הכנסת ולאחר מכן החזירו בשירה. חזנים או סתם בעלי תפילה מן השטיבלך שרו בעת הטקס והקהל הגדול היה מסייע בידם.

תופעה דומה, שיהודים חגגו ברחוב ולא רק בתוך השטיבלך, הייתה בראש השנה: ההליכה לתשליך. גם אז הייתה תכופות המולה סביב, אך מכיוון אחר דווקא – מצד השקצים [נערים גויים], שהיו מתנפלים על יהודי התשליך באבנים, לא אחד נפגע מהן. לא פעם היו היהודים משיבים במכות מהדהדות שתוקפים אחרים לא שכחו.

יהודי ליבוונה כלל לא פיגרו בהשבת מכות על מהלומות של גויים. זה קרה לרוב בחגי נוצרים: פסחא, חג המולד וסילבסטר. איכרים רבים מן הסביבה היו באים לעיירה לתפילות. לא אחת התאוו לשמח עצמם על חשבון התושבים היהודים בעיירה. איכרים צעירים שיכורים הציקו ליהודים חולפים והחלו להכותם.

לשמע זעקות השבר של היהודים התקבצו במרוצה בני נוער יהודים, בהם כמה בחורים מחבורת "השלוש מאות" (חבורת צעירים שקיבלה על עצמה להגן על יהודים מהתנפלויות חוליגניות מצד האוכלוסייה הגויית), בהם איציקל שד ואחיו שעיה גרימטליכט, שלמה-מאיר של יונה ואחרים. ביצולי עגלות של איכרים, כיבדו את האיכרים הפרועים במכות רצח וגירשו אותם מן העיירה.

מתוך הפרק: חיים, בניין ויצירה ע' 133.

התפוצצות במבשלת י"ש

רושם גדול הותירה בעיירה התפוצצות דוד קיטור במבשלת י"ש בשנת 1919 (כ"ב מנחם אב תרע"ט). הקרבן הראשון היה ברוך צ'סנר, אחד העובדים במבשלה ובן משפחה קרוב של משפחת משה רייזמן. דוד הקיטור המפוצץ קרע אותו לגזרים. הקרבן השני היה ישראל, אוֹרְקָה, (זה היה כינויו), טרם מותו עוד התייסר ייסורי מות כמה ימים. אברהם ליכטמכר, שחלקים גדולים בגופו נכוו קשות, הובא מיד לבית חולים בלובלין, שם שכב חודשים אחדים עד שהחלים.

הלווייתו של ברוך צ'סנר נערכה ברוב עם; נוער שמאל – באותם ימים תחת השפעת פעילי שמאל מחלם, שעשו תעמולה למען בונד – ניצלו את ההזדמנות לעורר למאבק מעמדות. נשאו כרזות ונאומו מחאה כנגד ניצול מעמד הפועלים.

"כבוד לפועל הנופל ברוך צ'סנר", הייתה הכתובת על הכרזה בהלוויה, אך לאמתו של דבר הייתה זו הלוויה של יהודי משלנו שנהרג באסון, וכל העיירה באה ללוותו בדרכו האחרונה.

הלווייתו של ברוך צ'סנר – קרבן התאונה במשרפת ייז'סרף של שותפות רייזמן-קופלזון בתורש אב 1919

מתוך הפרק: חיים, בניין ויצירה ע' 136.

אפרים לרנר יהודים בכפר סטווקה

כשהחליט אפרים סטווקר לשדך את בתו חיה-טובה, נסע לליבוונה, בא בדברים עם המלמד אברהם-משה מְשַׁצ'כר וסגרו שידוך. את פי הילדים לא שאלו. בעת ההיא, באמצע המאה ה-19, הייתה ההחלטה בידי אבא-אימא, גם לא היה את מי לשאול, החתן-כלה היו ילדים בני 13-14.

הכלה, סבתי מצד אימא, סיפרה לי כי אף שאסור היה להם להתראות עד לאחר החופה, הציצה בחתנה בגנבה מעבר להינומה ועגמומיות הציפה את לבה כי היה זה נער קטן וכחוש מרוב ישיבה ולימוד, והיא, הכלה, הייתה יפהפייה כפרית, חלב ודבש.

לאחר החתונה נשאו לגור בכפר. סבי עבד כשכיר בטחנת קמח והיה בא תכופות העירה.

בכפר סְטוּוֹקָה היו 12-15 משפחות יהודים, בהן משפחתנו, הרשלה של שמאי וארבע המשפחות שלו. משפחות אחדות התיישבו בסטווקה בתקופת מלחמת העולם הראשונה. היה אפילו מורה-מלמד, איצי סטווקה היה שמו. לאחר מותו נהגו להביא מורה מן החוץ.

את סבי אני זוכר מן הזמן שהיה חוכר. הוא חכר אצל הפריץ הכפרי את אחוזתו, את הבוסתן עם החצר ואת השדות, ושילם תשלום שנתי. הפריץ שהה לרוב בפטרבורג ובא לכפר לעתים רחוקות.

זכורה לי חתונת בת הזקונים של סבא, ריינצה, שנערכה בחצרו של הפריץ. הביאו חבורת כליזמרים מליבוונה, בראשם יעקב-הירש כליזמר. היה עמם גם פסח הקשיש בעל הזקן הלבן, שניגן בקלרינט.

בזמן מלחמת העולם הראשונה גרו כל ילדי של סבא בכפר.

הייתי כבר בחורון מגודל. אני ודודניי היינו הולכים לכפר השכן, אוולוצ'ים לקנות דגים.

זכורים לי שמות כמה יהודים בכפר ההוא: עובדיה הפיסח, ראש הקהל; משה המנומר מעין בדחן. ר' עובדיה הפיסח נהג לארגן בביתו מניין בשבתות ובחגים. התפלל בעצמו לפני העמוד ובעצמו קרא בתורה.

הכפר לודינה היה סמוך לסטווקה, מרחק 2 ק"מ בלבד, גרו שם משה לודינר ומשפחתו. פרנסתם הייתה על בית בד לייצור שמן מדגנים. בימים הנוראים ובסוכות התפללו במניין של סבי.

שוחט היה בא אלינו מדי יום חמישי מן העיר הסמוכה מַצ'יוב. היה הולך ברגל מכפר לכפר. תָּמָה אני מאין שאב כוח ללכת ברגל מרחקים ולשאת שק מלא חלפים וחלקי עגלים שקיבל, תוספת לדמי השחיטה.

בזמן מלחמת העולם הראשונה הביאו בעלי-הבתים של סטווקה איש צעיר ללמד את ילדי הכפר קריאה וכתביה בידיש. במקרה עבר פעם סבי ושמע את המורה מסביר לנו כי ז"ל משמעו זאל לעבן [שיחיה] במקום זיכרונו לברכה. מובן כי למחרת נאלץ המורה לעקור מן הכפר.

הדרך ליבוונה-סטווקה עברה בכפרים: וישניווה, רדוחוב, שְמִיקִין, אוֹלֶסְק, סְטֶבּוּצ'ר. בכל אחד מהם גרו משפחות אחדות של יהודים. את רובן הכרנו אישית והיינו מתעכבים לחטוף עמם שיחה. כך אצל אשר רדוחובר ואשתו החביבה, שהחשיבו מאוד מצוות הכנסת אורחים.

הצעירים בכפרים השכנים בילו בצוותא. אני וחברים נוספים ייסדנו ספרייה קטנה. בודדים מן היוזמים נשארו בחיים. סייעו בהקמת הספרייה ברוך פינגרהוט, היגר לארגנטינה, וקלמן רויטנשטיין, שניהם מן הכפר אוולוצ'ים.

היינו מתעכבים גם בסְטֶבּוּצ'ק, גר שם יהודי ישר בשם דוד ממיט עם אשתו חנה וילדיהם. זוג יקר. קיבלו אורח בסבר פנים יפות. שני ילדיהם ניצלו והגיעו לאמריקה. הם סיפרו לי בדמעות איך נאלצו במו ידיהם לחפור קברים להוריהם סמוך לביתם, שם ירו בהם הרוצחים.

חיי היהודים בכפרים היו קשים. סטווקה לא יצאה מכלל זה. לא הייתה פרנסה יציבה. חיו מן הבוסתנים, מקנייה בסיטונות של פרות ועופות, שהכנסתם הייתה מועטה במיוחד בחורף, אחדים סבלו פה ושם רעב.

למרות זאת פעמו חיים יהודים בכפרים סביב ליבוונה. כפריים יהודים, אנשי עמל, ניהלו חיים דתיים מסורתיים, קיימו מצוות, שמרו שבת וידעו שמחה בחגים.

מתוך הפרק: חיים, בניין ויצירה ע' 137 – 138.

רחל לייכטער (וויסמן) אוטוביוגראפיה של בת ישראל

בעולם הגדול מקובל כי זיכרונות נכתבים לרוב בידי אנשים מפורסמים המספרים יחד עם זיכרונותיהם האישיים גם על חיי דורם, על פגישות ושיחות עם פעילים פוליטיים-חברתיים חשובים. במיוחד מתחילים אנשים לכתוב זיכרונות בהגיעם לזקנה.

אני, לפי מניין שנותיי, עודני צעירה ובהשוואה לכותב זיכרונות אין לי הישגים שראוי להעלותם על הכתב ולפרסמם. ובכל זאת יש את נפשי לחיות שוב את חיי האישיים, לחדור למבוכי העבר הלא-רחוק שלי ולנסות לחשוף את הכוחות שעמדו לי לשאת ולגבור על כל שנשאתי על כתפיי הדלות.

נולדתי בסוף 1918 בוהלין.

רחל לייכטער וויסמאן ז"ל

כשם שהיה לעיירה שם רשמי (לובומל) ושם יהודי (ליבוונה), כך נשאו גם רחובותינו שמות שהממשל העניק ושמות שיהודים השתמשו בהם. לרחוב בו התגוררנו היו אפילו שני שמות. הפולנים קראו לו: קוליובה משום שהוליך לתחנת הרכבת (יהודים קראו לו בפשטות: רחוב הרכבת); אחרים קראו לו גם רחוב הזהב. מה פתאום זהב? לפני שנים, קודם שרוצף, היה הרחוב מלא מהמורות ובזק, במיוחד בתקופת הסתיו. כשהיה זר מתלונן: "מה הדבר, רחוב בוצי כל כך ואתם קוראים לו רחוב הזהב?" התלוצצו והשיבו לו: "אם תיכנס לרחובות אחרים תבין בעצמך כי רחוב זה בהשוואה לאחרים הוא זהב!"

סיפרו כי ברחוב שלנו, כמעט על הדרך, הייתה דירה גדולה עם אורווה ארוכה. גר שם בעל בית מהוגן, אני מתקשה להיזכר בשמו, איש זה החזיק "בדואר". הממשל שילם לו שכר חודשי והוא טיפל בסוסים, האכיל אותם והחזיק אותם במיוחד כדי להוציא מן הבזק פריצים ששקעו עם כרכרותיהם הנאות. מובן כי פרט לתשלום החודשי גמלו לו כל פעם במיוחד, כשחילץ מן הבזק "בן חיל" שכזה.

לעומת זאת היה לנו שוק יפה, עיירות רבות לא היו מתנגדות לשוק כזה. השוק היה בנוי סביב רחבה גדולה מרובעת. חלק מזה תפסו החנויות, בניינים יפים, גבוהים, בעלי כרכובים נאים עגולים בחזית, בנויים בסגנון נאה, צבועים לבן.

"החנויות" תפסו רק פינה אחת בשוק המרובע, וגבלו ברחוב בריסק בצד הצפוני וברחוב חלם בצד המערבי.

הרחוב היה ארוך, בנוי בצפיפות. בתחילתו, ליד השוק, מאוכלס חנויות נעליים, סדקית, כלים, מזון. גם שוק הדגים תפס את מקומו בצד, ליד רחוב חלם.

בית יעקב פלר בפינה הדרומית בכיכר השוק ומלון ציילנגולד בהמשך הרחוב

לקראת סופו, כמעט בפאתי העיר, חצה אותו רחוב אחר, הן גויים והן יהודים קראו לו ביסלובסקה. בפינת רחוב זו נהגו היהודים שחיו בפרוור לעמוד ולקנות מן האיכרים כל מה שהביאו העירה, החל בתבואה וביצים וכלה במעט פרוות. מעבר לפרוור נפרשו כמה בתים קטנים, לרוב של נוצרים, עם גינות קטנות ועצי פרי סביבם. בזה נסתיים הרחוב והחלו השדות שעטפו את העיר.

מימין לרחוב בריסק הייתה שורה נוספת, גדולה למדי, של חנויות. חנויות אלה היו מיושנות. בחזית הייתה חנות, ומאחוריה בית ארוך גדול. בסביבה זו היו גם בתי מרזח, וחנויות טבק וסיגריות. חנויות

קטנות אלה התמשכו עד פינת הרחוב הפולני. ברחוב זה גרו בעיקר פולנים. הרחוב הפולני נמשך לאורך שני ק"מ בערך.

כמעט לכל אורך צדו הימני של הרחוב השתרע בוסתן שהיה שייך לפריץ קמפיוני. אף הוא עצמו התגורר שם. כל חנויות האבן הגדולות היו שייכות לו, הוא קיבל תמורתן דמי חכירה שנתיים. בעלי החנויות ישבו בהן דורות רבים והעבירו אותן בירושה, נדוניה לילדיהם, ניתן אף למכור את החזקה בהן – אך דמי חכירה לפריץ היו חייבים לשלם.

מכל הרחובות נחרט בזיכרוני במיוחד דווקא הרחוב הפולני, כי שם היה בית הספר בו למדתי בילדותי. הרחוב היה שונה מרחובות העיר. היו בו מעט בתים, ואלה לא היו צפופים כמו ברחובות הסמוכים. צד אחד תפס הגן, הפארק העירוני עם האגסים הטעימים ותפוחי החורף. בצד השני ניצבה שורה של בתי ממשל גדולים מאוד, רווחים גדולים ביניהם. היו שם המועצה, לשכת האוצר, הכנסייה הקתולית, הכנסייה הפרבוסלבית, ליד כל בניין – ירק רב ועצים, שלא כמו ברחובות אחרים.

בשבתות או סתם ביום פנוי שימש הרחוב כמקום המרכזי לטיול. האזור על ניוחותיו משך אליו מן הבתים את הנוער. גם מבוגרים היו קופצים לשם לטיול לאחר הצ'ולנט של שבת והתנומה. הנוער אף לא התעצל והרחיק אל מחוץ לעיר, לחורשה הסמוכה. לו אך יכלה החורשה לגלות סודות של זוגות הצעירים המאוהבים, שהיו מתגנבים לשם ומתמסרים לפנטזיות על עתיד מאושר לאחר החתונה, כשלא יהיה עליהם להסתתר מאיש, ובינתיים חטפו נשיקה כמקדמה!

אני נולדתי בזמן "הנכוו", זמן קצר לפני תום מלחמת העולם הראשונה. המלחמה אמנם נסתיימה אך החלו צרות אחרות, מגפות שונות. מגפת טיפוס השתוללה באזור שלנו ופסחה על מעט מאוד בתי יהודים.

הייתי אז בת תשעה חודשים. גרנו סמוך לתלמוד תורה, אצל יצחק בעל העגלה, בחדרון צפוף. כפי שסיפר לי אבי לימים, זה היה ביום שישי, שעה שאמי התסיסה בצק ללחם במשאת קטנה, מחצית גודלה של חבית קטנה, עם מכסה. מישהו בא אליה בריצה, בזעקת גוואלד, שתמהר אל דודי להצילו, הוא חש ברע. בלי שים לב לסכנה, הלכה

אליו מיד, לעסותו בספירט. בימים ההם הייתה זו התרופה היחידה. אמי נדבקה במחלה מיד וגוועה תוך יום.

לאחר אסוננו הגדול החליט אבי לעזוב את סמטת תלמוד התורה ואת העיירה על המגפות האיומות שהשתוללו בה בשל הצפיפות. אחותו סוסיה גרה בכפר וישניווה, מרחק 3 ק"מ מן העיר, האוויר שם צח יותר, וליד כל בית פיסת גינה, ירק ועצים. אחותו תוכל להשגיח קצת עלינו, פעוטות מיותמים.

לא היה מה להתלבט. אבי היה רצוץ ומבוהל כלאחר שרפה. אסון פתאומי שכזה. הוא ביקש להימלט מהר ככל האפשר מן העיר. חשש שאם יישאר יום אחד נוסף לאחר מות אימא, יאבד גם את הילדים.

נשאלה השאלה איך מעבירים את הילדים ואת מעט הדלות אל מחוץ לעיר? לשכור עגלה, לא היה בנמצא, ואילו היה – לא היה במה לשלם. אבי הגה תכנית.

כמעט אצל כל זוג יהודי נשוי הייתה בימים ההם תיבה גדולה, כשני מטר אורכה, עשויה לוחות עץ חזקים, מוקפת חישוקי ברזל, ובתחתיתה מוטות ברזל שעוביים ורוחבם אינצ"ם אחדים, מוברגים בברגים רבים. המוטות שימשו כצירים שעל קצותיהם הורכבו גלגלי ברזל. הכול נעשה באופן פרימיטיבי אך חזק. הצד העליון של התיבה היה עשוי כמכסה, גם הוא מחושל סביב במוטות ברזל אשר שימשו הן לפתיחת התיבה והן להחזקת המכסה פתוח. המכסה היה מעוגל במקצת והתיבה כולה צבועה, לרוב ירוק. משני צדי התיבה, למראשותיה ולמרגלותיה, היו מקובעות שתי ידיות ברזל, על מנת שאפשר יהיה להעבירה ממקום למקום. ולמה אני מכנה את צדי התיבה מראשות ומרגלות? משום שהתיבה שימשה אותנו גם כמיטת תאומים. כשבא אורח ולא היה היכן להלינו, הפכה התיבה למיטה. בקיץ אוכסנו בה בגדי החורף, ובחורף בגדי הקיץ והלבנים. כמעט את כל כלי הבית קלטת התיבה לקרבה. היו משפחות שהכניסו לתוכה גם פמוטי שבת, גביעי כסף, כפות ומזלגות, עלי נחושת, עלי גדול או מגש. התיבה בלעה הכול. עשו זאת משני טעמים: ראשית, היה לתיבה מנעול טוב שיכול להגן מפני גנב; שנית, כשכלי נחושת הוצבו בגלוי ולא הוסתרו, הפכו אותם הילדים לצעצועים, נקשו וצלצלו בהם ללא הרף.

תכניתו של אבי הייתה אפוא להעביר את התיבה לכפר. הוא הפך את התיבה לעגלה. הסיר ממכנסיו את החגורה החזקה, השחיל אותה באחת הידיות הצדדיות, הכניס את חפציו הדלים, את ארבעת ילדיו הפעוטים הושיב בארבע פינות התיבה, ולדרך. הוא רתם עצמו לחגורה, והתיבה נעה. הכפר היה סמוך לעיר. מתחנת הרכבת כבר ראו את הכפר וישניוהו. הוא נמשך כרחוב ארוך לאורך 2-3 ק"מ. מצד אחד גבל בכפר מְשֻׁוּה, בקצה השני הגיע לכפר אחר, קוֹצָרֶס, לא עבר זמן רב ובאנו לכפר.

דודתי סוסיה והדוד גצל חינוזון היו בעלי בית גדול, שלושה חדרים מרווחים. בבואנו כבר ירד הערב. הדירה הייתה גבוהה ונאה. שונה מבקתות האיכרים הקטנות והנמוכות. הדודה סוסיה קיבלה אותנו בלבביות.

למחרת בבוקר השתכן אבי מיד בבית אחר, ליד הדודה, שעמד ריק כי איכרים רבים עזבו בזמן המלחמה את בתיהם ועברו לרוסיה. הבית סויד ונוקה, הותקנו שמשות חדשות בחלונות, והוא נעשה טוב ויאה.

האוויר הצח החיה את כולנו. הגדולים שבנו, התרוצצו בחופש מוחלט בשדות ובגנים. בכפר היה הכול חופשי יותר, אפילו הריצה בגני זרים.

בבואנו לכפר היה גופי מוחלש, כי בתקופה שלאחר המלחמה לא היה במה לחזק אותו, הודו לאל על פת לחם חרבה לשובע. חליתי ומחלתי התמשכה. הזינו אותי בעיקר בגְּנִילֶקס שצמחו לא רחוק מביתנו החדש. היו אלה אגסי בר קטנים שהבשילו בשלהי הסתיו. הם היו רכים, רקובים במקצת וחמצמצים.

אגסי בר אלה צמחו פרא בסביבתנו ובכמות גדולה. איש לא מנע מזולתו ללקט את פרי הבשל שנפל. אפילו בשדות היו פזורים מלוא חופניים. לכל איכר היה בשדה עץ כזה, ששימש גם כגבול על השביל בין השדה שלו ושל שכניו. העצים צמחו לגובה ולרוחב, ופיזרו את פריים סביב.

קשור בהם גם הכינוי שזכו לו בני הנוער הכפריים. בוהלין נהגו יהודי הכפרים לבוא לחגים העירה. יהודים מכפרים מרוחקים היו מביאים עמם בתוך כלי המיטה את הילדים הקפואים, ילדי העיר היו רצים אחריהם וצועקים: "הנה באים הגנילקס" והיו משליכים על יהודים

אלה אגסונים. היהודי הכפרי חש פגוע. תכופות השתדלו הכפריים להיכנס לעיר בלילה, בלא שיבחינו בהם. כשזיהו ילד כפרי, הקיפו אותו הילדים וקראו לעברו: "גנילקה".

כמה זמן נמשכה מחלתי אינני זוכרת, לפי מה שסיפר לי אבי – חצי שנה. איש לא ציפה שאחלים אי-פעם מן המחלה. אך אירע נס, נפטרת מן המחלה והתחלתי להתאושש ולהיות ככל הילדים.

בינתיים פרצה מלחמת פולין-רוסיה, הבולשביקים רצו להשתלט על פולין ועלו על ורשה. הצבא הבולשביקי נראה מוזר בעינינו: בבלויים, יחפים ועירומים, המעט שהיה עליהם היו בגדים מסוגים שונים.

המעשה הראשון שלהם היה לכנס את האוכלוסייה בכיכר השוק. העמידו שולחן ועליו ניצב תועמלן שהחל לספר על המזל הטוב וההצלחות הצפויות לתומכי הממשל הבולשביקי. ראשם של פשוטי העם היה מסתחרר לעתים, והם היו בטוחים כי כבר מחר צפוי להם גן עדן... אך כשהביטו סביבם כעבור ימים אחדים, וראו כי במקום גן עדן מחמיר מצבם מיום ליום, החלו להתפכח אט-אט.

היהודים באזור שלנו סבלו מכנופיות שונות, במיוחד מן הבלחובצים, שרצחו, שדדו רכוש יהודי, אנסו נשים. אף בימים הראשונים, כשהממשל כבר עבר לידי הפולנים, עדיין פרעו בחנויות של יהודים. אך כפסע בינינו ובין פריצת כנופיה גם לעירנו, בעלי-בתים אחדים עם הרב פינחס אוסלקה פנו אל הכומר יסצ'מבסקי ובעזרתו נמנעה ההתנפלות.

אחותי הבכורה כבר החלה ללמוד תפירה. נוהג היה אז, כל נערה חייבת ללמוד תפירה. מובן כי קודם לכל נחוץ היה לדעת להתפלל היטב ולכתוב מכתב בידיש, ומעט רוסית לא הזיקה אף היא. אחותי הבכורה הפגינה כישורים גדולים ללמוד. כיוון שהייתה עסוקה בלימודים ובהכנת שיעורים, ושעות אחדות ביום למדה תפירה במכונה, החלו להתייחס אליי – ילדה בת ארבע – כאל בוגרת וללמד אותי את מלאכות הבית.

עם הזמן קיבלתי עליי יותר ויותר את משק הבית. אפילו הלבנתי את הארובה בטיט לבן ובמברשת תוצרת בית. מברשת כזו קלעו מעשב מיוחד ארוך ורך, קשור במרכזו, מקופל במקום הקשירה ושוב קשור

ארבע-חמש פעמים בקצה. זה אמור היה לשמש למריחה. הקצוות נקצצו בגרזן חד, ונתקבלה מברשת מריחה טובה. היא נטבלה במים רותחים, מה שהעניק לה רכות ועשה אותה טובה עוד יותר לעבודה.

עם הזמן הבחנתי כי הרחקתי לכת בהתמסרותי לעבודות הבית. ילדים בני גילי משחקים קלס ברחוב, ואני קשורה לבית עסוקה בקילוף תפוחי אדמה, בבישול, בניקוי ובעבודות אחרות. כשהייתי חומקת לשחק, מיד קראה לי אחותי לשוב הביתה. לא אחת שאלתי את אחותי הבכורה למה כל הילדים רשאים לשחק, איש אינו מפסיק אותם ואינו קורא להם הביתה באמצע המשחק, ומה לדעתכם השיבה לי: "להם יש אמהות, ואימא עושה למענם את עבודת הבית".

התחלתי להפציר באבי שיכניס גם הוא אימא הביתה, כמו שיש לכל הילדים. ויהיה גם לי פנאי לשחק, כמו לילדים אחרים, ולהתמסר ללימודים. גם אחותו של אבי תמכה בזה.

ואכן, באחד הימים הביא אבא אימא הביתה ואמר: "נו, רוחלה, הנה הבאתי לך אימא!" לידי היה זה אושר גדול. הפסקתי לעשות כל עבודה, ולו הקטנה ביותר, בבית. כל היום התרוצצתי עם הילדים בחוץ, פיציתי עצמי על הזמן האבוד. חשתי כציפור שפרחה מן הכלוב. מי ישווה לי? הבוגרים יותר חשו מיד כי אבא הכניס הביתה אם חורגת.

במהרה התברר כי היא אם חורגת. היא החלה לשלוט בבית ביד רמה ולהכות את הילדים על כל שטות. אבי לא יכול לשאת זאת. באחד הימים נעלמה אמי החדשה מביתנו. קריירת הילדות שלי נסתיימה ושוב רותקתי אל הבית.

הזמן חלף. גדלתי והתפתחתי יפה, ובמזל טוב התחלתי לבקר בבית הספר. חסר לי פנאי, כל משק הבית על כתפיי ובידיי הקטנות. היה עליי להכין אוכל לכל המשפחה ולשמור על ניקיון הבית, לא קל היה ללמוד.

ספרים לא היו לי, נאלצתי לשאול אצל מכרים; נייר כתיבה אף הוא היה בצמצום. בימי קרה עזה רעדתי כהוגן כי הדרך מביתנו לבית הספר הייתה ארוכה למדי. אך במאמץ רב הצלחתי לבצע גם את מלאכת הבית וגם להכין את השיעורים.

הייתי תלמידה טובה. המורה שלי, צ'קובולסקי, היה מורה טוב ושיעוריו עוררו עניין בקרב התלמידים. אחי הצעיר היה התלמיד המצטיין. לא היה דבר שלא ידע. במיוחד הצטיין בציור. באחד הימים זימן המורה את אבי וביקש ממנו לשלוח את אחי יצחק לעיר גדולה, לבית ספר לציור, כי לדעתו, אחי מוכשר לזה מאוד. המורה אף אמר כי במקרה כזה תתמוך הממשלה ותעניק מלגה, והוא יציע זאת. אבי לא השתכנע. ראשית, לא יכול לתאר לעצמו שאחד מילדיו יהיה רחוק ממנו. שנית, מי יודע לאן ייפול, אולי חלילה אל בין הגויים, יתפקד ולא ידע כי הוא יהודי.

הזמן נע קדימה וחלף. המצב השתפר בהדרגה. לבקשת אחותי הכניס אבא הביתה מכונת תפירה תמורת דמי שימוש, כי אחותי כבר שלטה היטב בתפירה. השכנים הנוצרים החלו להביא לתפירה שמלות, חולצות, בגדי ילדים. אחותי גזרה בעצמה עיבדה והשלימה. הכול שיבחו את בתו המוצלחת של שמואל-דוד.

בעיירות, ילד שגילה כישרון כלשהו או נכונות ללמוד יכול היה להגיע להישגים בשנות ילדותו. אך ילדים שלא הייתה בהם תשוקה ללמוד ביטלו לריק את מיטב שנותיהם ולרוב נותרו אנאלפביתים, ללא לימודי יהדות וללא השכלה חילונית. נדיר שילדים כאלה סיימו בית ספר עממי פולני, פּוֹבֶשְׁכֶנָה, ובבואם בחברה חשו אי-נוחות. נערה שלא סיימה בית ספר עממי או "תרבות", חשה זאת על גבה לימים.

אצלנו בכפר היו רק ארבע כיתות בבית הספר העממי. ביקשתי מאבי להסדיר לי לימודים בליבוונה. להפתעתי הרבה הסכים אבי. כעבור שנים אחדות סיימתי את בית הספר בליבוונה ושבתי הביתה לכפר, עבדתי והשתכרתי.

המלחמה הסובייטית-גרמנית, שינתה הכול בפתאומיות. הושלכנו לגטו בליבוונה וכל משפחתי הושמדה עם הגטו. אני הסתתרתי שנתיים ביערות הסביבה. לאחר השחרור נסעתי לרוסיה ומצאתי שם את חבר ילדותי וחתני, ישראל לייכטר, נישאנו. ב-1948 באנו לישראל.

מתוך הפרק: חיים, בניין ויצירה ע' 139 – 144.

בנימין רוזנצווייג כשהחיים פעמו

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, פעמו במאות עיירות בפולין העצמאית חיים יהודים דינמיים. למרות הצרות הכלכליות של המוני העם היהודי בפולין וההתנכלויות האנטישמיות, הן מצד הממשלה והן מצד האוכלוסייה הנוצרית, היו היהודים פעילים ושוקדים בתחומים שונים של החיים היהודים.

גם ליבוונה הקטנה שלנו לא הייתה חריגה, ואף שלא יכלה להשתוות עם הפעילות היהודית החברתית הרבגונית של מרכזים יהודים כמו רובנה, קובל, חלם – גם היא ותושביה היהודים, ובמיוחד הנוער, הייתה פעילה בתחומים שונים בחיים היהודים המקומיים, בעיקר השתקף הדבר בעבודה הקשורה בארגונים ומפלגות.

אחד המוסדות המרכזיים בליבוונה הייתה הקהילה (המועצה היהודית). הקהילה והעירייה, השפיעו מאוד על הקיבוץ היהודי בליבוונה, כלכלית וחברתית. אין פלא אפוא כי העניין בפעילות הקהילה היה גדול, ותמיד התנהל בנושא מאבק בין מעמדות שונים של יהודי ליבוונה. המאבק לא היה רק על עניינים כלכליים. היה על הקהילה לעסוק בבעיות בעלות אופי יהודי מקומי וכללי, לכן התאמצו גם המפלגות השונות בליבוונה לזכות בעמדה חזקה ככל האפשר.

בעת בחירות לקהילה שררה בעיירה אווירה אינטימית. אספות בבית המדרש ובשטיבלך, כינוסי רחוב, שיחות וקטטות בבתים פרטיים. האספות התלהטו ולא אחת קרה שנקטעו באמצען או לא הסתיימו כיאות. היו אינטרסים שבגננם היו תגרות ידיים. בל נשכח כי לקהילה גם הייתה סמכות להטיל מסים למטרות שהממשלה הסמיכה אותה לדאוג להן.

הקהילה בליבוונה נוסדה ב-1923-1924 בערך. אחת לארבע שנים נערכו בחירות, בשנים 1926-1930 היה יושב ראש הקהילה משה רייזמן, המזכיר – שמעון שור, הרב מטעם בעבר, וממלא מקומו – משה ליפשיץ. חברי מועצה היו: קלמן קופלזון, מנוס גרינברג, הרשל ליפשיץ, יצחק-שלמה סירצ'וק, משה ספרד, מאיר לנדגיר, שפסל רבינוביץ.

את המעמד הכלכלי של היהודים בפולין. בשם שיפור פני העיירה ובשם מניעים סניטריים, החל בעירייה מאבק על התכנית להעתיק את כיכר השוק אל מחוץ לעיר.

כיכר השוק בליבוונה, כמו בשורה של עיירות אחרות, היה למעשה מקור הפרנסה החשוב ביותר לחלק הארי של האוכלוסייה היהודית. הוצאת כיכר השוק ממרכז העיירה עלולה הייתה להוות מכת מוות כלכלית ליהודי ליבוונה. נתעוררה התנגדות עזה כנגד התכנית החדשה, ולאחר מאמצים רבים עלה בידי היהודים להשאיר את כיכר השוק במקומה. הדבר היחיד עליו החליטה העירייה: העתקת שוק הסוסים אל מחוץ לעיר, אך זה לא היה בגדר סכנה לכלכלת היהודים בעיירה.

התנהל גם מאבק על תכנית העירייה להוציא את בית המרחץ שהיה בלב העיירה. הנימוקים: היגיינה וסכנת שרפה. למרבה הצער אין לומר שלא היה מן הצדק בדברי הפולנים במקרה זה. היהודים הכירו בכך לבסוף ומתוך שצפו מראש כי בעניין זה יפסידו, הגו תכנית גדולה לבנות בית מרחץ מודרני חדש, במקום אחר. בית המרחץ החדש על מתקניו, אמור היה לעלות כ-40,000 זלוטי. אך במהרה קרב ובא המשבר הפולני-גרמני והתכניות היו לאל.

שישה עשר בתי מדרש ומניינים עמדו לרשות הקהל בעיר. בית הכנסת הגדול ושלוש בתי התפילה הנפרדים שלו: השטיבל של חסידי סטפן, בית התפילה [חברת מגידי] תהילים, בית התפילה של החייטים; בית המדרש (ר' דודל פֶך, חסיד ראדזין, לימד בו משניות), מניין מתעסקים, השטיבל של חסידי טריסק, השטיבל של חסידי רוז'ין, השטיבל של קוצק, השטיבל של ראדזין, בית תפילה ברחוב חלם (בעלי מלאכה

בעיקר), מניין קרן קיימת (מוטל קרייזר, יוסף ברנשטיין), מניין "מזרחי" (אצל יונה שֶק), מניין לינת צדק, מניין בנימין של אתיה, מניין בבית הרבי מסטפן.

מראה בית הכנסת הגדול מצד מערב צפון הבנין הנמוך מצד מערב של בית הכנסת כולל שלוש בתי תפילה: מצד דרום — אגודת החייטים, באמצע — חברת מגידי תהילים ובצד צפון — חסידי סטפן הפתח ליורו — הכניסה לפתח מצד צפון. האגף הנמוך של בית הכנסת שימש עזרת נשים

היהודים שהרבו לדאוג לבתי הכנסת ולמניינים,

התאמצו בכל כוחם להשריש יידישקייט בילדיהם. בעלי
אמצעים שלחו את ילדיהם לשיבות, אחרים למדו
בתלמוד תורה שבראשו עמד בזמני ר' לייבל דיין
(מלמד). המלמד הראשי היה אז משה-יצחק קגן.
בהנהלת תלמוד תורה היו: שלמה סמט, אברהם שיינר,
שמואל פרגל, יהושע רובינשטיין.
קגן

בתלמוד תורה למדו לימודי קודש בלבד. לימודים כלליים, שהיו חובה
על פי חוק, למדו תלמידי תלמוד תורה בבית הספר פובשכנה, שהיה
בבניין של תלמוד תורה, לימים הועתק למבנה גדול ברחוב קוֹסְנִישְׁץ'.

בבית הספר היו שבע כיתות, למדו בהן כ-600 ילדים יהודים. אף שלמדו
בו ילדים יהודים בלבד הוא נוהל בעיקר בידי מורים פולנים. מן
המורים היהודים זכורים השמות: ינטה קסלר, גרשון טננבוים,
קורוטקה, יעקב הניק, רוזה אלבלינג-שפירא, ז'ניה גולדברג מרובנה,
הרשל גרייף, יצחק שפירא בעלה של רוזה ולייבל גולדהקר לימדו שם
לימודי דת. כשלוש-ארבע שנים שימשה ינטה קסלר כמנהלת. קורוטקה
אף הוא שימש כמנהל זמן-מה.

בראשית שנות ה-20 [של המאה ה-20] נוסד בית הספר "תרבות",
שנוהל בידי המורים: פֶּלֶוֹסְקִי, בודמן, דובלמן ואחרים. אחריו נוסד
בית ספר עברי פרטי בידי יענקל בלומן ושלוש מלצר. למדו שם לימודי
יהדות ולימודים כלליים. בבית ספר זה קיימו המורים ערבים לילדים,
שזכו להצלחה רבה.

המוסד בית ספר תורה ודאית
מיקום בסניף התחתון 24

ת ע ו ד ה
שנת 19 1924 1924 1924
ב 1924 1924 1924 1924
שנת הלימודים 1924 1924 1924 1924
המוחצית הראשונה 1924 1924 1924 1924
המוחצית השנייה 1924 1924 1924 1924

מתוך הפרק: מן ההווי ע'
153 - 149

Zakład: Stożka hebrajska przy ul. Twardowskiej 10
Klasa 1 L. katal. klasyfik. 21

ZAWIADOMIENIE SZKOLNE.
Gedman, urodzon dnia 19
w 1924 uczęszczał w roku szkoln. 1924 / 1924
do klasy tutejszej szkoły.

ROK SZKOLNY <u>1923</u> / <u>1924</u>	I. PÓŁROCZE:	II. PÓŁROCZE:
Zachowanie sig: <u>Baruch el...</u>		

תקנון צילום: המוסד העברי בבית הספר, תרבות, מוסד בעלות מנהלת

אפרים לרנר בית התפילה של חסידי סטפן

אל בית כנסת הגדול בליבוונה נוספו שלושה בתי תפילה.

לפרוזדור הגדול, הפלוש, היו שני פתחי כניסה משני צדיו שתמיד היו פתוחים. כניסה צרה מצפון, עם דלת ברזל, וכניסה רחבה מאוד מדרום בעלת שער רחב מברזל. שתי שלשלאות פלדה גדולות היו תלויות על השער. עלו לפלוש במדרגות אחדות. לילדים שימש הפלוש מקום טוב למשחקהם.

אתעכב על אחד משלושת בתי התפילה הנוספים – בית התפילה של חסידי סטפן, שם התפללו סבי ואבי.

בית התפילה של חסידי סטפן היה צנוע מאוד. מסויד לבן, כמה מנורות בורקות, ספסלי הישיבה ניצבו סביב שולחן ארוך סמוך לקיר וליד קמין הלבנים. מצדו האחר של הקמין נערמו תמיד עצי הסקה לחורף – ועדיין נותר מקום בשפע ליהודים פשוטים להתפלל. יתרת הקיר, שנמשך מאחורי התנור עד לדלת, היה תפוס בארון ספרים גדול. סמוך לדלת ניצב כיור עם ברז נחושת ונטלת נחושת בעלת שתי ידידות.

אחדים ממתפללי בית התפילה זכורים לי. אומר עליהם מילים ספורות. ליד קיר המזרח: אלי מִשְׁצָ'קס; איצי אידלס, הגבאי; חיים משצ'קס; אבי, יענקל של מנשה; חיים רייזמן; שמואל גוטמן; אלי סְטוֹןֶקֶר; יידל הסומא, אביו של הגבאי; הם היו בעלי התפילה בימים הנוראים.

בעלי-בתים חשובים היו: משה ואיצ'ה לרנר, שני אחים. משה הבכור היה קצת מתבודד, לא התערב בעניינים קהילתיים, התפלל ומיד פרש לביתו. איצ'ה, היה אדם מסוג שונה, אהב את העמוד, תפילת מנחה של יום כיפור הייתה חזקה שלו.

משה רייזמן, הגביר, היה אף הוא חסיד סטפן, אך ראו אותו בימים הנוראים בלבד ובלילה ראשון של שמחת תורה, כי הייתה לו חזקה על פסוקי "אתה הָרֵאית". החזקה על פסוקים אלה בלילה השני הייתה של שמואל גוטמן. נטע מלמד, הרבי שלי, אף הוא חסיד סטפן, יהודי גבה קומה שהילוכו זקוף, תמיד בבגדים צחים, בכתונת לבנה, לצווארו עניבה שחורה. לא צחקן ולא חמור סבר. לא הייתה סיבה לכעוס עליו.

עוד איש נחמד התפלל בבית התפילה, ויש להתעכב עליו באריכות-מה, יהושע בִּיבְלָס, כפי שכינוהו. יהושע היה יהודי חסון למדי, בשנות החמישים המאוחרות, זקן מאפיר, חייכן ובעל מזג נוח. נדף ממנו תמיד ניחוח תפוחים, זה היה מסחרו. בוסתנאי כל השנים, כל הקיץ קטף ואסף את הפרי ונשא בסל אל חסיה הרוכלת בשוק או אל יענקל הצהוב. בשבת, בבית התפילה, מעולם לא ישב יהושע במקום. הוא התהלך ועולל תעלולים: לזה הכה באצבע צרדה באוזן, לשני נגח נגיחה בצלעות, לשלישי פיתח את האבנט – ומיד הסתלק, או הסיט מבטו כאילו לא בו מדובר. היה היפוכה של אשתו פרידה, שמעולם לא צחקה, רק מצמצה בעיניה קצרות הרואי. ילדים לא היו להם, לכן הביאו לבית התפילה ספר תורה, וכאשר קראו המתפללים בספר שלהם היה זה הגדול בתענוגותיהם.

ראוי להזכיר את אחד היהודים "הפשוטים" שעמדו ליד הקמין, מקום בו היו מונחים עצי ההסקה. שמו היה אביש החייט, אדוק מאוד בדתו. כאשר נבצר מאלי משצ'כס, בעל הקריאה הקבוע, לקרוא בתורה בשבת מסיבה כלשהי, היו מזמנים את שמואל פוקס הצעיר או את אביש. מה אומר ומה אדבר, מתיקות הקריאה של אביש, בהטעמה נכונה, זכורה לי עד היום. למה ישב יהודי כזה שנים ארוכות ליד הקמין, חידה היא. מן הסתם מקצוע החייטות עמד בדרכו.

במהלך השבוע היו התפילות נעשות בחטף: דאגות פרנסה וצרות אחרות. אך בשבת ישב הציבור זמן רב, דיברו פוליטיקה, הציצו בספר. בשבת עם שחר מיהרו תחילה לאמירת תהילים, שבו הביתה לשתות משקה חם שהוצב על הכירה שעל התנור בתוך חול חם, או כוסה בסמרטוטים. לאחר מכן הלכו לתפילת שחרית.

בשבת לעת ערב, כשאפלולית ירדה על בית הכנסת, ערכו סעודה שלישית. התיישבו סביב שולחנות ארוכים מכוסי מפות, טעמו פיסת חלה ומליח ושרו זמירות. משה טריבייקיש, חתנו של אלי משצ'כס, היה בעל קול ערב מאוד, הוא היה מתחיל לשיר וכל הנוכחים הצטרפו אליו בשירה. לאחר מכן כיבדו את שמואל שייך בניגון אחר, עד אשר נכנס יונה השמש, נר דולק בידו, והכול עמדו להתפלל מעריב.

מתוך הפרק: מן ההווי ע' 163 – 164.

יצחק אובנטל-קופרניק **ערב שבת בעיירה**

יום שישי בחודש מאי. הטבע ניעור לחיים. הגנים והשדות פרחו, ניחוח משכר נישא באוויר, כמו שפך מישהו בקבוקי בושם. התכוונו לקבלת שבת.

בשעות המאוחרות החל שמש בית המדרש, יהודי נמוך וכחוש, במלאכתו. נטל את מקלו העבה והיה הולך מחנות לחנות מקיש וצועק: "יהודים, שבת, סגרו את החנויות, צריך להתכונן לשבת!" לא חלף זמן רב והכול החלו לסגור את החנויות ופנו לביתם. אך החלה השמש לשקוע וכבר נראו היהודים הפוסעים בקפוטות המשי השבתיות לעבר בתי מדרש שונים.

העיירה קיבלה מראה חגיגי. הייתה תחושה של שבת בעיירה. התפללו, חזרו הביתה וכל משפחה ירבה אל השולחן לסעודה חגיגית. לאחר האוכל יצאו בני הנוער לרחוב לטייל. הצפרדעים קרקרו, השמיעו סימפוניה נאה, הזכירו את קונצרט הצפרדעים שאדם מיצקביץ' תיאר בוורטואוזיות מופלאה בספרו "פן טדיאוש". אך ההנאה מן הקונצרט האמתי הייתה רבה יותר, קונצרט הזמירות שנשמע עד שעה מאוחרת מביתו של אבא גלז ובניו. אבא גלז בעל הקריאה בשטיבל של טריסק, במראהו הנאה, זקנו הפטריארכלי וקולו הנהדר, ניהל תזמורת משלו ושר זמירות עם בניו שיקה ויעקב, שליוו את שירתו ברוב רגש וטעם טוב. זו הייתה ממש מקהלה מיומנת. ציבור המטיילים נהג ללכת לשם במכוון, כדי להאזין לשירה המכשפת של משפחת גלז.

זמירות ערב שבת אלה נחרתו והשתרשו בזיכרוני. אחד היקרים בזיכרונות שנותרו בקרבי מחבריי היקרים ולנצח לא נשכחים. הם מהדהדים באוזניי עד היום ויהדהדו לנצח בנשמת.

מתוך הפרק: מן ההווי ע' 165.

רחבת בית־הכנסת הגדול ומשמאלו בית הכנסת של ה„מתעסקים“

Marzec		תשרי		ניסן			
מרץ		1926		März			
Kwiec.	1	31	30	29	28	27	26
Czwart.	Sroda	Wtorek	Ponied.	Niedz.	Sobota	Piątek	
ח"ה	פסח	פסח	ערב	פסח	ערב, צו	פסח	פסח
יז	טז	טו	יד	יג	יב	יא	י
דאנערש.	מיטוואך	דינסטאג	מאנטיג	זונטיג	שבת	פרייטאג	

די אלטע שול אין ליובאָמל (וואַלין)
 מין ש. אַנ—כ׳ים קאַלעקציע אין מווי פון דער
 ווילנער היסטאָריש-עטנאָגראַפֿישער געזעלשאַפֿט.

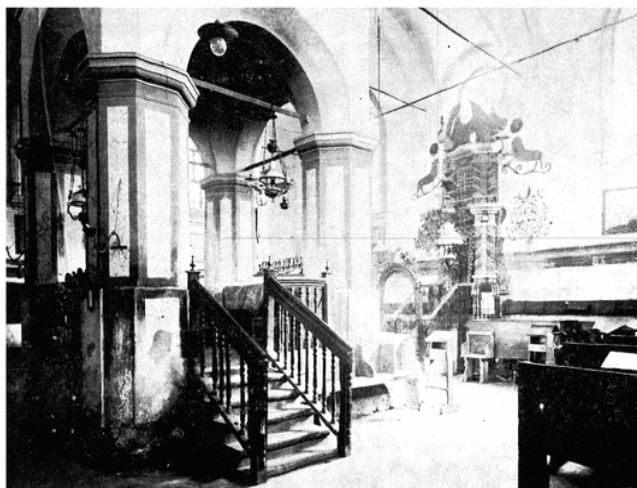
Związek Towarzystw Opieki nad Sierot. Żyd. Rzeczypos- politej Polskiej, Warszawa.	פֿאַ-באַנד מין צענטראַליס פאַר יתומים-פאַרוואַרונג אין פוילן, וואַרשע.

העקטאָר מלוח שנת תרפ״ו. 1926
 (גלף מאַספּו של ש. אַניסקי שבמויאָמ וילנא)

THE GREAT SYNAGOGUE IN LUBOML

Below : INTERIOR OF THE SYNAGOGUE

בית הכנסת הגדול חוץ ופנים

אפרים לרנר ביקור הרבי מטריסק

חיי היום-יום המונוטוניים האפרוריים בליבוונה נעלמו כשנודע כי הרבי מטריסק מתעתד לבוא לעיירה לשבת. חסידי טריסק התכוננו במשך שבועות לקבל כיאות את פני רבם.

במיוחד רבה הייתה ההמולה בביתו של שלמה רייז. שם נהג הרבי להתאכסן תמיד. זכות גדולה הייתה זו. מדוע גדלה זכותו של חסיד זה על פני חסידים אחרים? היו סיבות אחדות: שלמה רייז היה יהודי בעל אמצעים, סוחר תבואה, דירתו גדולה והחדרים מרווחים, אפילו טלפון פרטי היה שם. נוסף לכך עמד ביתו מול השטיבל של טריסק.

ההכנות בביתו של שלמה רייז כללו לא הכנת מאכלים ודברי מאפה בלבד, דומה היה כאילו משנים את הדירה כולה. סיידו את הקירות, העתיקו רהיטים ממקומם. חדר האורחים הגדול הפך לחדר אוכל, כדי שהרבי יוכל לערוך את הטיש המסורתי עם מספר חסידים רב.

ביום שישי, לאחר בוא הרכבת של השעה 11, באו הכרכרות עם הרבי והגבאי שלו והחסידים המלווים לביתו של שלמה רייז. הם נתקבלו ברוב הדר.

בעת קבלת שבת היה השטיבל של טריסק מלא מפה לפה. באו גם מי שלא היו חסידי טריסק לקבל ברכה אצל הרבי. בשל הדוחק הרב בשטיבל עמדו יהודים בחוץ, בגן המרווח של השטיבל, והמתינו לרבי ביראת כבוד, כדי לזכות "לקחת שלום" אצלו.

לאחר התפילה הלכו הרבי, הגבאי והמארחים לביתם. החסידים, בבתיהם, מיהרו לסיים את סעודת השבת שלהם, את הברכה הותירו לטיש של הרבי. כשהתכנסו כולם, יצא הרבי מחדרו ועשה קידוש. לאחר מכן הוחל בהגשת המאכלים. הרבי טעם מכל מאכל והחסידים חטפו את השיירים. הרבי ציווה, כל פעם על חסיד אחר, לזמר זמירות. לאחר מכן אמר הרבי דברי תורה. החסידים הצטופפו אף יותר, התגבבו זה על כתפי זה, הטו אוזן כדי להיטיב לשמוע, כי הרבי דיבר בלחש.

בין החסידים נראו שמואל-אברהם אלצטר, שמשון צכשטיין, אהרן שוחט, שלמה סמט ובעלי-בתים אחרים.

לאחר תפילת שחרית שוב באו אל הטיש וגם לסעודה שלישית. אך העיקר החל בשעת מלווה מלכה. המנורות הבורקות דלקו וחבורת החסידים רקדה. שלובים, כתף אל כתף, הסתובבו תחילה לאט ואחר כך מהר יותר ויותר. הראשים והרגליים נעו בקצב אחיד. מטה ומעלה, מעלה ומטה. נקרה המחשבה: מאין לאנשים בגיל העמידה והזקנה כוח רב כל כך לרקוד ולשיר.

לאחר מלווה מלכה, בשעה מאוחרת, החלו החסידים להיכנס אל הרבי. הגבאי התיישב בכניסה ונטל מן הבאים קוויטלך – פתקי בקשה ופדיונות. כל חסיד כתב פתק בקשה לרבי: לבריאות ופרנסה, להולדת ילדים, לחיתון ילדים, להצלחה בעסקים. הפתק הוגש לרבי קודם שנכנס החסיד לחדר, והרבי ידע במה לברך את החסיד. תוך כך נפרד החסיד מן הרבי ויצא שמח וטוב לב ומלא ביטחון.

למחרת שוב באו הכרכרות היהודיות. הרבי התיישב בראש עם הגבאי ונסע, וקהל החסידים ליווה אותו. שוב השתרר החולין בעיירה. שלמה רייז שבו ולבש את חלוקו המקומח והלך לעסקיו, לטחנת הקמח של גרימטליכט.

מתוך הפרק: מן ההווי ע' 166 – 167.

מראה בית הכנסת הגדול מצד מזרח

אפרים לרנר יום שוק בליבוונה

כשאני מהרהר בעיר הולדתי, צפה ועולה לעתים לנגד עיני תמונת יום שוק בליבוונה. ליבוונה לא רשמה פטנט על תמונה מסוג זה, כל העיירות בפולין נראו למעשה דומות ביום זה, כאשר איכרי הסביבה היו פושטים על העיירות היהודיות כדי למכור ולקנות. ובכל זאת היו קווים מסוימים אופייניים לכל עיירה בנפרד – אנשים סחורות, ודברים אחרים. איך נראה אפוא יום שוק בליבוונה?

לאחר כניסת עגלת איכרים לעיירה, ולאחר שתפס האיכר מקום בשוק, הוא פיתח את הסוס מן הרתמה, הרים את יצול העגלה אל על, סובב את הסוס כשפניו אל העגלה שם הונחה ערמת שחת למענו.

מראה כללי של יום יריד בעיירה

כשמתחילים הסוסים לצנוף, משיבים להם העגלים בפעייה והפרות בגעייה, החזירים אף הם אינם ממתנים זמן רב בנחירתם מעוררת הגועל. והכול מתמזג לסימפונייה אחת. במקלה זו משתלבות צעקות וקריאות האנשים – הרעש גובר, עד להחריש אוזניים.

סוחרי העיירה מתכוננים ליריד, מוציאים סחורות לדוכנים בכיכר השוק ופוגשים את האיכרים (הקונים הפוטנציאליים) איש-איש בקריאה משלו: "אדוני, פְּנִיָּה, פְּנִיָּה!"

בתוך ההמולה, מוביל איצ'ה דרוקר שק מלח מבית העסק הסיטוני של רוסמן. סוסו הכחוש רתום למין עגלה בעלת שלושה לוחות עץ, אחד מונח על ארבעת הגלגלים, לאורך, ושניים משני הצדדים. איצ'ה יושב בראש, מקפץ על הכביש הקשה המרוצף אבנים גדולות, ואינו חוסך מכות מסוסו. ברגע שאיצ'ה חדל להכותו מיד עומד הסוס מלכת. היה זה סוס מאותם סוסים שבלי מלקות אינם זזים ממקומם. הסימנים על פרוותו אישרו זאת.

בחניות העץ, בתחילת רחוב חלם, עומד חיים קיכלה עם קונה ליד סירי החרס שלו. הגוי מקיש באגרופו בקנקני החלב לגלות על פי הצליל אם הכלי שלם.

מוכרי פריטי לבוש בתפירה גסה ויד שנייה, עומדים עם סחורתם בלב השוק. על שולחן קטן מגפי גויים גדולים, לגברים. למען נשים מוצגות נעליים מעור גס, עם מסמרי עץ צהובים סביב, ליד העקב. סמוך לשולחנות החייטים עומדים גויים ומודדים את אורך המכנסיים, כשהם מותחים את ידיהם לרוחב ואוחזים בכל יד קצה מכנס.

בשטח שהוקצה במיוחד לסחר סוסים ובהמות בפאתי העיר, עומד חיים-וולף אולסקר עם בניו. סביב העגלה שלהם קשורים סוסים אחדים. הבכור, יענקל, העביר בסך את אחד הסוסים והבן השני, לייזר, זרז אותו בשוט. חיים-וולף, יהודי רחב גרם, זקן קצר, בעל מזג טוב ושמח – טופח בכף היד המושטת של הגוי ונוקב מחיר. הגוי משיב טפיחה ומנסה להפחית מחיר. בינתיים נכנס לתמונה בן הזקונים של חיים-וולף עם בקבוק ששלף מתוך תיבה בעגלה. בראותו את המשקה, נצצו עיני הגוי, והוא סימן בתקיעת כף שהעסק סגור. הסוסה נמכרה.

בשעות אחר הצהריים בא יום השוק אל קצו. עגלות האיכרים עוזבות את העיר בהמולה פחותה מאשר בבוקר, גם בפרורר שקט יותר, אין שומעים עוד את שאלת הסוחרים הזעירים באוקראינית: "מה יש לך למכור?" כל אחד מהם יושב בביתו ומסכם את הפדיון, וחשוב יותר, את הרווח. שקט יורד על העיירה, יום קשה של התרוצצות ועמל רב הגיע אל סיומו, רוב התושבים, בפרט הסוחרים, הרוויחו שבוע פרנסה. אפשר לשכב לישון במבט שמח לקראת המחר.

מתוך הפרק: מן ההווי ע' 169 – 170.

שלמה-ברוך רובין "יהודים טובים" – בעלי מופת בעיירה

בספרי חסידים אין מציינים זאת, אך סבי ר' מאיר-אברהם רובינרזיט סיפר לי כדבר ודאי כי הבעל-שם-טוב היה פעם בליבוונה.

נסים ונפלאות סיפרו אצלנו על פלוני, ר' משה מַנְלֶס, שהיה תלמידו של החוזה מלובלין. היה למדן גדול, ופרנסתו על מלמדות. לאחר מות החוזה החל להראות מופתים והיו באים אליו אף ממרחקים. תכופות הייתה העיירה גדושה יהודים שבאו מן החוץ אל ר' משה, ולא היה להם היכן ללון.

סמוך לר' משה חי ר' דוד ספרד, בעל בית עסק לזכוכית. הוא סיפר כי ר' משה מנלס נהג ליטול אל פיו מעט יי"ש לפני שהחל ללמוד עם תלמידיו. המשקה הובא אליו בידי אחד מתלמידיו מבית מרזח יהודי סמוך. באחת הפעמים הביאו לו את בקבוק היי"ש, אך ר' משה לא התקרב אליו. הילדים הביטו ברבי שלהם בתמיהה. לפתע באה בריצה, כל עוד נפשה בה, הילדה מבית המרזח, ואמרה כי אמה שכחה להטביל את הבקבוק. עתה הבינו כולם כי ר' משה ראה זאת ברוח הנבואה ולכן לא שתה ממנו.

בר' דוד ספרד אירע גם כן מעין נס. לדוד הייתה חנות לזכוכית, אך אלוהים לא בירך אותו בילדים. כשהתחתן בשנית היה בן 68, אשתו הצעירה ילדה לו שני ילדים.

נכד של ר' משה מנלס, ר' אברהם בר-דוד, השגיח יחד עם אבי ר' ישעיה על העירוב בעיירה, היו בודקים ומתקנים אותו. פעם היה צורך בתיקון העירוב, במרחק לא רב מן הכנסייה. בבואם למקום עמד שם הכומר והוא אמר: "אני כבר אתן דעתי לזה" – הוכחה ליחסי שכנות טובים בזמנים טובים.

באמצע שנות ה-90 [של המאה ה-19] היה אצלנו יהודי, ר' לייבוש, חסיד של המגיד מטריסק. ילדי המגיד נהגו להתאכסן אצלו בבואם לליבוונה. היה בעל מדרגה. נכדו דוד כבר היה מעין משכיל.

טיפוס מעניין היה ר' אהרן-שמואל קנלר, מחבר הספר "מנחת מרחשת". עיקר פרנסתו, מכירת ספרי החפץ חיים. יהודי נדיר. מעין מקובל. כשהכול כבר סיימו תפילתם עסק הוא עדיין בקריאת שמע.

תמיד החזיק את המפתח על השולחן – שמא יבוא משיח, שיהיה מוכן ומזומן. היה דרשן – אש ולהבה.

למדנים בעיירה נחשבו גם ר' עזריאלקה מלמד, ר' משה קלינגל, ר' לייבוש אנצילס [הנצ'לס, לונדון], ר' אהרן אייגר שהיה "חוזר", ר' עוזיאל דודלס.

גבאי בית הכנסת הגדול היה ר' אברהם-שמואל קרץ. בבית הכנסת היו חפצים נדירים: פרוכות כסף עתיקות, כתרי כסף, פמוטים ישנים, ידן נדירים. סבא-רבא שלי, ר' איצ'ה-שלמה, היה גבאי בבית הכנסת במשך 43 שנה.

שנים אחדות נהנו יהודי ליבוונה מן התפילה המפוארת של ר' יוסלה זסלבר, חזן ידוע שהתפלל בלויית מקהלה.

לפני כ-60-70 שנה [על סף המאה ה-20] שלט אורח החיים הישן בליבוונה מקצה אל קצה. אירע פעם שבחור בן העיירה בא מוורשה חבוש לא בכובע החסידים המקובל שלו, אלא במגבעת. בבואו לבית הכנסת, היה אז חג שבועות, פרצה בשל כך תגרת ידיים רבתי. מזל, שהבחור היה בנו של גבאי, והצליחו להרגיע את המהומה.

אם היה בעיירה משכיל לרפואה, הוא נאלץ להסתתר בחדרי חדרים עם ספר או עיתון.

מתוך הפרק: דמויות וטיפוסים ע' 175 – 176.

ד' פריסטר ר' אהרן-שמואל קנלר

ליבוונה לא תוכל להתגאות במחברי ספרים רבים שהוציאה מקרבה במאה האחרונה, ספרים רבניים או חילוניים. נודע לי על מחבר אחד בלבד, הלא הוא ר' אהרן-שמואל קנלר. ב-1907 פרסם בלובלין את ספרו "מנחת מרחשת" – דרשות בנוסח הרגיל לסוג זה של ספרות רבנית.

פרטים ביוגרפים מדויקים על חייו לא עלה בידי ללקט. המעט שיימסר כאן לקוח ממקומות שונים בספרו הנזכר.

כפי שניתן לראות משער הספר, הוא מכנה עצמו אהרן-שמואל קנלר מליבאמלע. כך מכנים אותו גם הרבנים שנתנו הסכמות לספר, וגם הרב של ליבוונה, ר' יהודה-אריה אליעזר, המכנה אותו: בן עירי. אך הרב של אוסטילה, ר' בן-ציון בהר"צ רייצר ור' צבי-דוד ז"ק מר"צ של אוסטילה אומרים בהמלצותיהם, הנפרדות, כי ר' אהרן-שמואל נולד בעיירה אוסטילה. מהם נודע לנו כי אבי המחבר שמו משה, וכי "כל ימיו לא מש מתוך האוהל ד' אמות של הלכה והתורה הולמתו ויראת ה' היה חופף עליו כל היום". כפי שניתן לשער מן ההסכמה של ר'

צבי-דוד ז"ק, בא ר' אהרן-שמואל אל ליבוונה לא יאוחר משנות ה-90 [של המאה ה-19], ואולי אף קודם לכן.

ר' אהרן-שמואל היה דרשן שנסע עם דרשותיו על פני ערים, עיירות ואף ארצות. ב"הקדמה ופתיחה" לספר הוא מספר כי למעלה מעשרים שנה הוא עוסק בזה. ניתן להבין כי נולד בשנות ה-50-60 של המאה ה-19. הוא כותב שם: "אלפי יהודים בירכו אותי לאחר הדרשה, בברכת 'ישר כוח' בכמה מן המדינות בהן הייתי".

מדוע הרבה לנדוד לא ברור. דרשנים לא יכלו להשתהות זמן רב מדי במקום אחד, אך אפילו הדרשנים המפורסמים, נדיר שנסעו ברחבי מדינות. ר' אהרן-שמואל אף הספיק להיות פעמיים בארץ ישראל – בימים הקשים ההם, כשהדרכים היו בחזקת סכנה. המחבר מספר לנו על כך: "ע"י סיבות שונות נוראים התעו אותי האלוהים פעמיים מבית אבי וממשפחתי ליסע לארץ הקדושה וזכיתי פעמיים להיות כל שלוש רגלים בארץ ישראל".

ר' אהרן-שמואל מדבר על סיבות שונות ועל צרות אך אינו מפרש במה דברים אמורים. על נסיעתו השנייה לארץ ישראל הוא כותב: "נסעתי לכמה צדיקים וגאוני עולם מחמת סיבה גדולה ונוראה שהיה לי" וכי סיפר לאחד מהם "איך שמוכרח אנכי ליסע לארץ ישראל עבור שנדרשתי בעת צרה ע"י סיבות שונות, ואיך שאין לי על ההוצאה".

נדודיו וגלגוליו, ויותר מזה שני ביקוריו בארץ ישראל, השפיעו עליו כנראה והניעו אותו לדבר בדרשותיו על חיבת ציון, כפי שהוא אומר בהקדמה: "אז נתתי אל לבי לחקור ולדרוש מה נורא הקלקול והדחקות, אשר גררו עליי, אין זאת כי אם לעשות בית אלוהים, להיות קול קורא כשופר פנו דרך במדבר דרך ה' לעשות כיתות-כיתות, אסיפת עם יחד שבטי ישראל לעורר שיפ"ר גימטריה ירושל"ם, להכניס בלבי ובלב ישראל להזכיר חיבת ירושלים".

אין ספק שהתענה בצרות ובמצוקה. גם נסיעותיו הרבות מספור, לשאת דרשות, לא סייעו לו לשפר את מצבו החומרי. הוא נרתם גם למלמדות כפרנסה. הוא מספר: "עבור שלא היה פרנסת חוץ ושבתי בביתי בלימוד התלמידים" וגם זה מזור דל לפרנסתו.

ר' אהרן-שמואל היה כנראה לא דרשן בלבד אלא מעין מגיד מיישרים, שלא על מנת לקבל פרס. הוא מספר על אלשיך: "אשר זכיתי לשתות מימי הקדושים והנאמנים וללמוד אותם בתוך קהל ועדה". ובמקום אחר הוא אומר: "אנכי לומד עם מאה אנשים בכל יום".

אין ספק כי ר' אהרן-שמואל היה חסיד. בכל דרשותיו הוא מרבה להביא מדברי חסידים ואדמו"רים גדולים. הוא מספר גם על פגישות עם דמויות חסידים מוכרים: "מרן הצדיק הקדוש וטהור מופת הדור ר' אברהם המגיד מטריסק", "אדמו"ר קדוש וטהור רבנו יהודה-לייב אייגר

מלובלין", "מרן הקדוש וטהור נזר תפארת ישראל ציס"ע ר' דוד-משה שליט"א הרב מטשארטקאוו [צ'ורטקוב]", "אדמו"ר של התורה, בוצינא קדישא חסידא ופרישא גדול מרבנן שמו רבנו צדיק הכהן מלובלין".

באחד המקומות הוא מזכיר כי היה לו חיבור בשם "לקט השכחה", נותר כנראה בכתב יד.

על "מנחת מרחשת" ראוי להוסיף את העובדה המעניינת, כי נדיר להיתקל בהערה על הופעת הספר. בביבליוגרפיה הגדולה של ספרים בעברית "בית עקד ספרים" מאת פרידברג לא מצוין הספר. גם בקטלוגים בספריות היהודיות הגדולות בניו יורק, אין למצוא אותו.

אין מידע כמה זמן חי אהרן-שמואל קנלר בליבוונה ומתי נפטר.

מתוך הפרק: דמויות וטיפוסים ע' 177 – 179.

י' ה' ראש העיר

ר' דוד וייצפרכט (לונדון) נודע בכינוי ראש העיר משום שהיה ראש העיר היהודי היחיד בלובומל בעת הכיבוש האוסטרי במלחמת העולם הראשונה. ר' דוד היה בנו של הרב מוויסלֶוויץ ר' יושה לונדון ואחיו של ר' לייבוש לונדון הרב של לובומל. היה למדן גדול ובעל סמיכה לרבנות. סיפרו כי לאמתו של דבר אמור היה הוא להיות הרב.

היה סוחר אך התמסר כל ימיו ללימודים בחברותא וגם עם לומדים צעירים בשטיבל של קוצק. עד היום ניצבת לעיני התמונה: בהיות אחד מן הלומדים הצעירים, עם אלתר לונדון (הרב בעתיד), אשר וייצפרכט ויצחק וידרה, היינו משכימים קום בשעה ארבע ובאים לשטיבל לשמוע שיעור מפי ר' דוד ראש העיר. בחוץ שררו חשכה וקור או ירד שלג, בשטיבל הסיקו את התנור. לפתע נפתחה הדלת, ר' דוד נכנס, לבוש במעיל הפרווה המהודר, עמד ליד הדלת ונשב מעצמו שוב ושוב, נתן מבט חמור בנערים הספורים המחכים לו.

כמעט לא דיבר ומיד ניגש לגמרא ופתח בשיעור עם תוספות ומפרשים אחרים, שואל מדי פעם זה או אחר אם הבינו. נמנה עם שלושת הלמדנים הגדולים בעיר, האחרים היו ר' משה-יענקל של פייוול (נתנזון) והרב ר' פינחס אוסלקה. קושיה קשה בהלכה או בתלמוד הפנו כמובן אל ר' דוד.

ר' דוד נולד ב-1877 בוויסלֶוויץ. ב-1898 התחתן עם גיטל סנדלשטיין, בתו של ר' משה-אשר, והיה לתושב לובומל. כדי להשתחרר מן הצבא הרוסי נסע לבנדין ושינה את שם משפחתו מלונדון לווייצפרכט. זמן-מה לאחר מכן התגורר בדומברובה-גורניצ'ה ובזמן מלחמת העולם הראשונה, ב-1916, חזר ללובומל ומונה בידי האוסטרים לראש העיר. כשעבר השלטון בלובומל לידי פולין הציעו לו חסידי קוצק להיות רב העיר, הוא ויתר והציע להביא את אחיו הבכור ר' לייבוש לונדון, וכך היה. ר' דוד נשאר סוחר כל השנים. בזמן מלחמת העולם השנייה, בראשית 1940, אילצוהו הרוסים לעזוב את לובומל ואסרו עליו להתגורר במרחק קטן מ-20 ק"מ מן הגבול, הוא התיישב בעיירה מצ'וב, שם הרגו אותו הגרמנים ב-1942.

מתוך הפרק: דמויות וטיפוסים ע' 183.

ברוך-מנדל פרכטר **בית הספר הראשון לילדים בליבוונה**

בליבוונה, כמו בכל העיירות בפולין, היה תלמוד תורה, שם למדו ילדי עניים, שהוריהם לא היה ביכולתם לשלם עבורם שכר לימוד. חברת תלמוד תורה בעיירה אספה כסף למטרה זו ושלמה לשלושת המלמדים שלימדו בתלמוד התורה.

גבאי חברת תלמוד תורה היו ר' יעקב-ישעיה ארליך, משה אפלדמן, יודל צוויק, נפתלי של גדליה (מריין).

ילדי תלמוד התורה לא למדו במקום אחד. הם הלכו אל המלמדים לבתיהם ושם למדו.

ביזמת משה אפלדמן, שכרה החברה אולם גדול אצל ר' שמאי זיידל, וכוונה שם את תלמוד התורה. מאז ואילך השתפרו הלימודים משום שכל הילדים שהו במקום אחד. ניתן לפקוח עליהם עין ולהשגיח עליהם טוב יותר.

משה אפלדמן, איש משכיל, לא הסתפק בתלמוד תורה, שם למדו הילדים לימודי קודש בלבד. הוא ביקש שילמדו שם גם קצת לימודי חול. לפיכך עמד בקשר מכתבים עם "חברת מפיצי השכלה בישראל" בפטרבורג, בדבר הפיכת תלמוד התורה לבית ספר עממי אשר בו ילמדו גם לימודים יהודיים וגם לימודים כלליים.

מתוך הפרק: דמויות וטיפוסים ע' 186.

ולוול רויזמן מכונאים מומחים בליבוונה

החלק האחורי בביתו של שלמה-חיים קיטרס (סובל), שהציץ לסמטת מיינסנה, נראה כאורווה גדולה. שם הוצבה מקצצת קש שהונעה בידי סוס. את הקש הקצוץ היו מערבבים בשעורה או בשיבולת שועל לפיטום הבהמות. המקצצה הייתה המכשיר שקצץ את הקש.

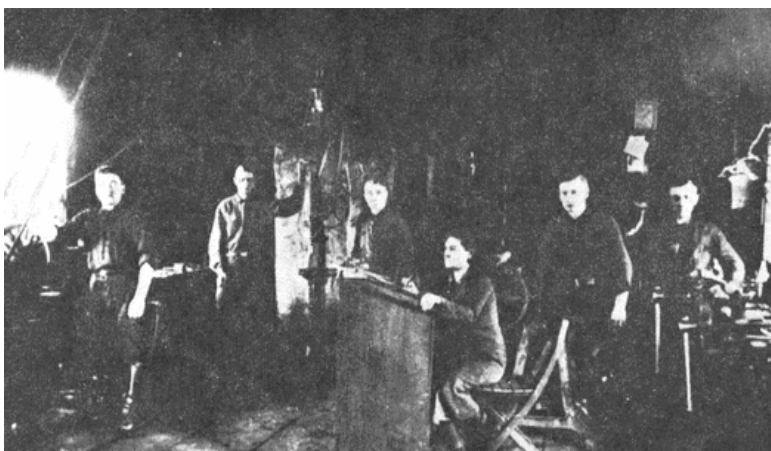
למרבת בעלי הבתים בליבוונה היו בהמות משלהם. היה עליהם לקנות מדי יום שק קש קצוץ לפרות או לסוסים, הפדיון היה אפוא טוב.

מבנה המקצצה היה פרימיטיבי למדי: במרכז האורווה ניצב עמוד עץ, לרוחו מוט כיצול. אל היצול נרתם סוס שמשך את היצול וסב במעגל, וכך הניע את העמוד. ממסרה הייתה מחוברת בקצה אחד אל העמוד באמצעות אבובים וכשהסתובב העמוד הוא הניע את הממסרה שקצה השני היה מחובר לגליל המקצצה בעל הסכינים שקצצו את הקש. המקצצה עצמה נראתה כמו תיבה ארוכה, פתוחה למעלה, בצורת אבוס. לשם הוכנסו חבילות קש, שני גלילים משוננים דחסו את הקש ודחפו אותו קדימה אל הגליל בעל הסכינים.

חמישה בנים היו לשלמה-חיים: אברהם, זליק, גרשון, מֶשֶׁל, יוסל; וחמש בנות. כשגדלו קצת הבנים הם קיבלו את ההשגחה על המקצצה.

הבכור, אברהם, היה בעל ידי זהב וחוש מסחרי טוב. בשנים ההן גילו האיכרים עניין רב במקצצות ובמכונות חקלאיות אחרות. אברהם סובל ניצל זאת והחל בהדרגה לפתח סחר. היה קונה חלקים ישנים בבית החרושת, מרכיב בעצמו, משלים ומוכר לאיכרים. במקביל השתכלל כמסגר, הרי עבודה אחת כרוכה בשנייה. שאר האחים עבדו עמו.

מול בית סובל, מאחורי בית טרטל שיינוולד, היה מגרש מוזנח. בני סובל בנו שם מבנה. בחזית הייתה המסגרייה. המחצית השנייה יועדה למכירת מקצצות מוכנות, כלים חקלאיים אחרים ומכשירים. מקצצות אלה כבר היו מודרניות יותר. בעלות שני גלגלים גדולים עם ידיות משני הצדדים ושני אנשים יכלו לסובב אותה. והיו גם כאלה שפעלו באמצעות מנוע.

המסגוריה של האחים סובל בשנת 1936 די מעכאנישע שלאטעריי פון די ברידער סאָבעל
מימין לשמאל: אברהם, זליג (היום ביפעת), חיה, משה, יוסף וגרשון

בתקופה המרה של הכיבוש הנאצי, כשגורשו היהודים לגטו ושאלת המזון הייתה קריטית, הקים אחי הבכור מוטל, בעזרת אברהם סובל, מפעל קטן לעצירת שמן מאכל. הדבר סייע רבות ליהודים המורעבים בגטו. תהליך ייצור השמן למאכל תלוי בגורמים רבים: טחנה קטנה בעלת שני גלילים, המועכים את הזרעים לקמח; מנוע המסובב את הגלילים; תנור בעל דוד מיוחד שבו יתחמם הקמח עד לטמפרטורה מסוימת; מדחס הלוחץ על הקמח עד צאת השמן.

המפעל פעל כמובן בחשאי רבה. הוא הורכב באופן מתוחכם שתוך דקות ספורות ניתן לפרקו לגורמים ולהסתירו בעת התנפלות פתע. למטרה זו הכשירו את ילדי המשפחות.

בימי הגטו החשוכים הקל ייצור קטן בכמות קטנה על הרעב בגטו.

*

בין האומנים, המכונאים ובעלי המלאכה המוכשרים הספורים בעיירה שלנו, לרוב אבות ובנים כמו משפחת סובל, גרימטליכט ואחרים, הצטיינו במיוחד אפרים רויזמן עם בניו ואחיו מאיר (העצל כינוהו), שגרו בעיירה השכנה מצ'וב. אפרים רויזמן (פרוים הצהוב) נמנה עם

חוגי האנשים שאומרים עליהם: "מה שרואות העיניים יודעות הידיים לעשות". כך למשל סיפרו כי גילף מעץ את האריות האוחזים את לוחות הברית עם עשרת הדברות, בעלייה במדרגות לעבר ארון הקודש בבית הכנסת הגדול, ועוד יצירות אומנות לבית התפילה תהלים ולבתי תפילה אחרים.

טחנת הקמח הדו-קומתית הגדולה הסמוכה לכביש, מול ביתו של מנדל אייזנברג, שאפרים היה שותף בה, נבנתה בעזרתו הטכנית. היה המכונאי הראשי בטחנה שהשתייכה ליונה לודינר ולשותפו סירצ'וק. הוא הצטיין בנגרות ובעבודות עץ. עבודותיו הנאות עוררו השתאות והתפעלות.

מתוך הפרק: דמויות וטיפוסים ע' 188 – 189.

וולף רייזמן הקומפוזיטור

בשטיבל של קוצק שהה צעיר מעיירה אחרת. משה בעל העין הסומא כינו אותו. הוא ראה בשתי עיניו אך עין שמאל הייתה סגורה מעט יותר מן הימנית.

היה ישן בשטיבל של קוצק על ספסל. ביום יושב בבית התה של אלי-ישראל. היו למשה זה כישרונות הלחנה גדולים. חלק הארי משירי הלכת של קוצק, שהחסידיים שרו בעת התפילה, הוא היה מחברם.

משסיים הלחנת שיר לכת חדש, היה מקבץ כמה מידידיו: שימלה שְליווה, שמחה זייגרמכר, פאוןֶלָה קופ, אחי ישראלקה, והיה לומד אותו עמם על פה. הם היו מתחילים לשיר את השיר החדש בשעת תפילה וחסידי קוצק כבר קלטו אותו מהם. לקולקציה העשירה של שירי הלכת של קוצק נוסף עוד שיר.

בשנים האחרונות שלפני המלחמה חלה משה במחלה קשה. לשטיבל של קוצק, בחדר השני, הוכנסה מיטת ברזל שם שכב משה החולה. ידידיו דאגו לו למזון והשגיחו עליו. יותר מכל התמסרו לו ישראלקה רויזמן, שמחה זייגרמכר, פאוולה קופ.

מתוך הפרק: דמויות וטיפוסים ע' 190.

ישראל לייכטר הסבל

היה פרימיטיבי וחסר בשלות, אף את לימודי החדר לא סיים. אך היה לו לב טוב, תמיד מן הראשונים כשנדרשה עזרה ליהודי.

קראו לו אלי קפקה. אביו נפטר בעודו ילד. אמו, אישה חלשה, לא עמדו לה כוחותיה לחנך את אלי כפי שרצתה. אלי, למרות שגדל בעוני, צמח להיות גבוה וחסון.

כיוון שלא היה לו מה לעשות, הסתובב בין בעלי עגלות. חזק היה, והציע כתף, מסייע להעמיס שק כבד או חבית גדולה. בהדרגה היה לסבל. נשא שק קמח כאילו הוא צעצוע. הגדולים במשאות לא היו כבדים מדי לדידו. יהודים הביטו בו וחששו קצת. העצמה ניתזה מכל איבריו. לכן הציבו אותו גם כשומר בחתונות, למנוע כניסת אורחים לא קרואים.

פרצה בעיירה תגרה, מיד היה בא ומפשר בין הצדדים. איש לא העז להתעמת אתו, חששו מפניו וויתרו לו. דווקא הוא, הגיבור הגדול, היה רודף שלום. על יהודים לא הניף יד. אך כשגוי הציק פעם ליהודי, מיד היה אלי קפקה במקום, ללמד את הגוי לקח, שיזהיר עשרה אחרים לא לגעת ביהודי.

פרצה אש, הוא היה ראשון לשאת דליי מים או להציל מן האש חפצי בית עלובים.

אלי קפקה היה דמות מוכרת בעיירה בפשטותו, ביושרו ובטוב הלב הפרימיטיבי שלו.

מתוך הפרק: דמויות וטיפוסים ע' 190 – 191.

מרדכי קנדלשטיין אפיזודה

טחנת הקמח ותחנת החשמל של משפחת גרימטליכט היו פקטור כלכלי רציני בעיירה. מן הטחנה התפרנסו לא מעט משפחות שניהלו מסחר קטן עם האיכרים שבאו לטחון קמח ולכבוש שמן מתבואתם.

אפיזודה הקשורה בטחנה נחרתה בזיכרוני. זה אירע ביום יריד. בא אדם להעמיס עגלת קמח. הסוס לא מסוגל לעמוד כך סתם, עליו ללעוס משהו, מוריד בעל העגלה מעט שחת מעגלת איכרים ומגיש לסוסו. איכרים אחדים הבחינו בכך, התנפלו על היהודי והחלו להכותו מכות רצח. לשמע הזעקות והצעקות, בא בריצה אברהם שיינר, יהודי גברתן, ניגש אל המכים, אחז איכר אחד ביד אחת, שני ביד השנייה, והכה את ראשיהם זה בזה, שניהם נפלו על הקרקע מבולבלים- מעורפלים. האיכרים האחרים מיהרו להסתלק.

מתוך הפרק: דמויות וטיפוסים ע' 191.

בתיא כהן (זילברמן) חיימקה שואב המים

דמיוני מוליך אותי 35 שנה לאחור. אני רואה לפניי את עיירתי הדלה, בוץ בסתיו ואבק בקיץ. הגבירים והמשכילים היו רחוקים מהשגתי, אך אנשי העם נחרתו בזיכרוני. אני רואה אותם כמעט כאילו ניצבו מולי חיים, בחזותם הדלה והמסכנה ובדלות בגדיהם. אחד מהם היה חיימקה שואב המים.

כזכור לי, הוא היה אז כבן 50. נראה צעיר ממניין שנותיו משום שתמיד היה מלא הומור, מעולם לא התלונן על גורלו, תמיד מרוצה, לא קנאה לא שנאה לזולת. חיימקה היה המאושר בעולם. דבר לא חסר לו למעט בגד חם לחורף ולחם לשובע.

טוב הלב ושביעות הרצון קרנו מפניו. כשצחק נעו גומות החן שלו וזקנקנו הצהוב. אך למי היו סבלנות ופנאי להעניק תשומת לב לחיימקה שואב המים? הוא סיפק מים לעיירה, מים שנשא מן המשאבה באסל ודליים. לכתוב לא ידע. לקוחותיו ניהלו את חשבון עבודתו, לא כולם שילמו לו מיד. לאחר שבוע עבודה קשה לא היה די לשבת. הייתי שואלת את חיים: "מה יהיה?" על כך היה משיב: "לא לדאוג, ילדתי, כשמשיח יבוא יהיה טוב יותר".

ביתו הקט עמד בשכונת לבית העלמין הישן. לא אחת הייתי מציצה לבקתתו, רעד חלף בגופי. הקירות היו מכוסים עובש ולחות. בחורף היה השלג חודר את הקירות הדקים.

הייתי עומדת ומחכה עד צאת אשתו החירשת-אילמת של חיימקה, היא ידעה את מועד ביקורי. הבנו זו את זו בתנועת ידיים. היא השלימה עם מר גורלה. כפי הנראה גילה כלפיה חיימקה חיבה רבה וחמימות. הייתי שבה משם בלב שבור והרהרתי: מדוע נותן האל לאחד הכול ולשני – לא-כלום.

שלמה יוכט
דער טיימער וואסערטריגער

היו לנו בליבוונה רבים כמו חיימקה, נשמותיהם דעכו כנר. איש לא ידע עליהם.

מתוך הפרק: דמויות וטיפוסים ע' 192.

אפרים לרנר טיפוסים ומראות

במשך כל זמן שהותי באמריקה חלמתי על ביקור בליבוונה עיירתי, לראות פעם נוספת את משפחתי. לדרך פעם נוספת על האדמה עליה פסעתי את צעדי הראשונים.

למרבה הכאב התמוסס חלומי וחלומם של יהודים רבים. חרבו הערים והעיירות של הבית הישן יחד עם מרבית התושבים היהודים, בהם אהובי ויקירי. במקום לשמוח בהם אני נאלץ לכתוב זיכרונות לספר הזיכרון.

אוח, מה רב הכאב בלב!

ערב פסח

מהומת ערב פסח בשיאה ברחוב קוסינישץ'.

בביתה של רחל השחורה אפו מצות.

הדירה כללה שלושה חדרים קטנים. פינו את המיטות וישנו באורח זמני על הקרקע, והדירה הפכה למאפיית מצות.

את חום התנורים המוסקים אפשר היה לחוש בחוץ. שוטחות הבצק המיזעות, יבלות על ידיהן, ליוו עבודתן בשירה כנהוג.

כל אימת שנזדמנה שורה של הזמנות חדשות והחלו לשפוך קמח לגוש בצק-פסח ראשון, בירכו את בעלת הבית בחג שמח ושתזכה לשנה הבאה. הברכות נשפכו כמו הקמח מן השק. המצות האפיות הונחו בסדין, נעטפו ונקשרו. מוט הושחל בארבע קצות הסדין, ושני סבלים נשאו אותו על כתפיהם. בעלת הבית הלכה לפני הסבלים והתפללה שחלילה לא יקרה דבר, שלא יקרה מה שכבר קרה, שנפתחו קישורי קצה אחד ו... היישר אל תוך הבוץ.

היה על הסבלים להיות אקרובטים אמתיים על מנת שיבואו בשלום עם המשלוח ליעדם. בתמורה קיבלו דמי שתייה נדיבים.

הכשרת כלים לפסח אפשר היה לעשות ליד בית המרחץ, תמורת פרוטות ספורות טבל הבלן את הכלים, הקשורים זה לזה, בחביות

הגדולות שמולאו אבנים ומים רותחים, שהמשיכו להעלות אדים כל הזמן, וכך הכשירים.

אל בית המרחץ נשאו כלים גדולים בלבד, סירים, מחבתות. כלים קטנים, כפות, מזלגות, סכינים, היו מכשירים בחצר ליד הבית, לפעמים כמה שכנים יחד. לפני הבתים נראו סירים גדולים שהועמדו על תלת רגל, תחתיו בערה אש ומן הסירים עלה קיטור, ובעלי הבתים קשרו את עליהם זה לזה, טבלו אותם במים הרותחים והכשירום לפסח.

יחד עם הכשרת הכלים, הסתירו את הדלות החמצה. לוח אטריות, ערבות, מחתה להיפוך גחלים, מרדה לחם, מערוך וכלים נוספים, שלא ניתן להכשירם, הכניסו למרתף, סגרו על מנעול ובריח והכול היה מוכן לקבל את החג בפסח כשר.

משה קונין

משה קונין [סייס] התגורר בבית קטן בחצר גדולה שניצבה בה אורוות סוסים גדולה והסוסים הצהילו את הרחוב יומם ולילה.

שלושה אחים היו: משה, סנדר, שעה. כולם נראו זהים, אף לבושים כמעט זהה. כאשר אני כותב על משה הרני מתכוון לכל השלושה.

משה היה יהודי ממוצע קומה, פניו סמוקות וזקנו קצר ומרובע. בחורף, באדרת שער קצרה קשורה בחבל, לראשו כובע פרווה המכונה קוצ'מה וזוג מגפי חורף.

בליבוונה התקבץ היריד מדי יום שני. ביום רביעי היה היריד במצ'וב השכנה. מובן כי את עיקר מסחרם עשו משה ואחיו בירידים.

כלי תחבורה בעירה
א פערד און וועגעליע

רכישת סוס הייתה מעניינת ביותר: תחילה הציצו אל פיו של הסוס, לבדוק אם שיניו טובות עדיין. לפי שיניו ניתן להעריך את גילו. לאחר מכן הניחו יד אחת על הצוואר ובשתי אצבעות של היד השנייה לחצו בכוח במפרקתו. כך ידעו אם

אין הסוס סובל מקוצר נשימה. ואז החלה סדרת הרצות של הסוס. אחד רץ קדימה ומשך את הסוס ברסן, שני רץ מאחור עם שוט והאיץ. ריצת הסוס אישרה לרוב את הקנייה.

מכל ההצלחות בירידים ולאחר עבודה קשה כל השבוע, היה משה קוניוך יהודי עני, כך גם אחיו. אף משנת השבת לא נהנה משה כי הסוסונים הצטהללו כל השבת כדי שחלילה לא תשרה עליו עצבות.

אדם ובהמה

מה מקור השם דריקר [נוגש, מדפיס] שדבק באיצ'ה ומשפחתו, זאת לא אדע. בליבוונה לא יכול יהודי להתהלך בלי כינוי, כינו את משפחתו של איצ'ה דריקר.

בנצי „דריקער”
עם כליומיטה על כתפו בדרכו לבית הכלא הפקטי לרצות
עונש מאסר על שלא שם רסן בני סוסו

היו בליבוונה שני יהודים שאמנם היו מדפיסים במקצועם והיו להם מכוונות דפוס. אחד יענקל ספרד והאחר הוברמן. מקצועם של איצ'ה ושל אָחיו היה שונה לחלוטין.

לאיצ'ה היו סוס ועגלה. אומרים סוס ועגלה, לאמתו של דבר, זה רק נראה כך, הסוסה של מנדל הייתה גזעית בהשוואה לסוס של איצ'ה. היה רותם אותו בבוקר כדי לנסוע עמו לשוק ולהעמידו בלב השוק. לקשור אותו לא היה צורך, הפגר, הודה לאל שלא נגעו בו.

צבע הסוס ניכר רק על כרסו ועל רגליו, גבו וצלעותיו היו קרוחים, חבטות המקל הסירו את הפרווה.

הרתמה הייתה עשויה סמרטוטים וחבלים. תחת הקולר הגדול היה ריפוד של סמרטוטים להקל קמעה על צווארו הפצוע של הסוס. המושכות נעשו ממקלעת חבלים.

חישוקי הגלגלים הוחזקו בכוח חבל מקני סוכר. כשריקדה העגלה על הכביש הקשה, שמעו אותה מרחוק.

איצ'ה לבש מין ז'קט קצר, מכנסיו המשובצים קשורים בחבל, הוא לבש אותם קיץ וחורף. לצווארו צעיף שקצותיו תחובים במעילו הקצר, כך עמד איצ'ה וציפה לפדיון.

מרבית חנווני ליבוונה נזקקו לאיצ'ה או לאחיו ולבעלי עגלות אחרים להובלת תבואה, מליחים, מלח. פרט להם היו גם בעלי כרכרות נוסעים. אלה, היו להם גם עגלות גדולות להטענת סחורות ולהובלתן אל תוך העיר.

איצ'ה שטינר

היה אצלנו מרפא, איצ'ה שטינר. שטינר, משום שמוצאו מן הכפר שטין.

שטין שכן סמוך לליבוונה. לעתים היה הנוער יוצא לטייל לשם לאחר הצ'ולנט. בכפר היה שפע של אגסי בר, גנילקס. בעודם ירוקים לא ניתן לטעום מהם. אך על סף ריקבונם, כשהתרככו, ממש התענגנו עליהם.

הבתים בכפר שטין, אפשר היה למנותם על אצבעות. גרו שם רק כמה משפחות יהודיות. הבתים כמעט גבלו בכפר השכן וישניווה.

איצ'ה ניצב לנגד עיניי כאילו היה חי, אף שחלפו כבר 30 שנה מאז ראיתו. ממוצע קומה, זקנו בלונדי גזור כריבוע, עיניים חייכניות כחולות. מעיל שלושה רבעים – לא ארוך כמעיל חסידים, לא קצר כדרך אפיקורסים. הכובע אף הוא תאם ללבוש. בחורף אדרת שער עם צווארון שחור מפרוות קרקול.

ואכן הוא זכור לי מתקופת החורף, משום שהחורף היה שיא העונה שלו. ילדים שבו מן החדר עם כאב ראש, מחנק בגרון מהתרוצצות והזעה. בתוך כך חדרו מעט מים למגפיהם. הבוץ בליבוונה נכנס אף לבתי השוקיים. החל הילד להשתעל, פניו עטו סומק ולא ממזון משובח, מצמץ בעיניו בשעת בליעה. הוא הפך מועמד לטיפולו של איצ'ה החובש.

כנהוג בבית הישן, יום חמישי היה יומן של הנשים. קנו מצרכים לשבת. בשלגים נתכסתה לא אישה אחת זיעה עזה תחת לצעיף החורף והצרור.

בסל. הרוח והקרה אפפו אותה מעט, לקתה בהצטננות, והנה מועמדת נוספת לאיצ'ה שטיינר.

ביום שישי יצאו יהודים לבית המרחץ, טיפסו על הספסל העליון, תקעו מטבע לידו של הגוי והורו לו להגיש דליי מים מהבילים ואגדים של זרדי לבנה. הזיעו כהוגן, הגוף סמוק כסלק מקולף, מים נוטפים מן הזקן והפאות. בחוץ כפור וסופת שלג. הזקן והפאות הופכים למקלעות קרח, הגוף החם, אוחזת בו צינה. בבואו הביתה רוחפים כל איבריו. האישה מכסה אותו בכסתות ללא הועיל. ואז מזמנים את איצ'ה שטיינר.

איצ'ה נכנס עם כל מכשירי הרפואה שלו. תיבת קרטון אדומה כהה קשורה בסרט גומי. בתיבה מונחים: תריסר כוסות רוח, בקבוק טרפנטין, קופסית צמר גפן, בקבוקן ובו נוזל מריחה לגרון.

איצ'ה בודק את הגרון. מניח תחת לשון מקלון זכוכית עם פתיל אדום וספרות, מד חום. מורה להרתיח מיד מים. כוסות הרוח מוכנסות לקערת מים חמים. איצ'ה עוטרף מקלון בפיסת צמר גפן, טובלו בטרפנטין ומציתו בנר דולק. הוא נוטל צלוחית מן הקערה, מחדיר לתוכה חום ומצמיד בזריזות לגב החולה. לאחר הצמדת כל כוסות הרוח ממתינים כעשרים דקות. איצ'ה מסיר אותן והן משמיעות קול נפץ בעת היפרדותן מן הגוף. הגב כולו מלא עתה סימנים חומים-כחולים. חוזרים על הפעולה גם משני צדיו של החולה. לאחר מכן מתיז איצ'ה אלכוהול על ידיו ומעסה את המקומות מהם הוסרו זה עתה כוסות הרוח. מורה לחולה להתכסות היטב ולהזיע, ופונה ללכת אל חולה אחר.

רואה איצ'ה שהמחלה רצינית, ועלולה להיות דלקת ריאות, אין הוא סומך על עצמו ומורה להזמין את הרופא.

עם ילדים איצ'ה ממש בעל מזג טוב. מחייך אליהם וידידותי כלפיהם. ברגיל, מפחדים ילדים מרופאים, אך לא מאיצ'ה. הוא זוכה באמונם חיש קל, טובל פיסת צמר גפן בבקבוק, מורה לפתוח את פי הפציצינט הקטן, להגיד "א-א". מעביר בזריזות את פיסת הצמר גפן שעל המקלון בגרון הנפוח, וקודם שרוצה הילד לצעוק – נסתיימה הפעולה.

איצ'ה מעולם לא התחרה ברופאים. נהפוך הוא, שיתף עמם פעולה תמיד. כשהרופא היהודי מייזנר עזב את ליבוונה, נשאר רק רופא פולני

אחד. הוא היה שיכור גדול. צריך היה לתמוך בו כשהיה עליו לטפס לכרכרה ברגלו הפיסחת. הוא גם היה אנטישמי לא-קטן. נוסף לשכרותו התקשו יהודים לנהל עמו שיחה. היהודי הממוצע בעירנו לא חי בשלום עם השפה הפולנית. במקרים רבים היו מזמנים רופא מקובל השכנה, מחלם או מלובלין.

בימי האמים של הגטו בליבוונה, עבד איצ'ה בשארית כוחותיו על מנת להציל חולים. כך עד ליום החיסול המוחלט של קהילת ליבוונה, הוא נספה עם כל היהודים בליבוונה.

ר' נטע מלמד

מלמדים רבים היו בעירנו: ר' משה יוסלס (לימד גם כתיבה), ר' נתן המנצ'ר, ר' הירש בורשט, ר' משה-יצחק קגן (מתלמוד התורה), ר' מנדל פרכטר, ר' אליה ליסנוקר, ר' יעקב נויטשיכס, ר' משה פוּרוֹזְניק, ר' שמאי (מלמד גמרא), ר' אברהם הפולני (גולדהקר) ועוד אחרים. בין מלמדים אלה בלט מאוד ר' נטע מלמד (פייגין), איש ססגוני מאוד. חסיד סטפן שהאמין באמונה שלמה כי לא הציונים אלא המשיח הוא שיביא גאולה לעם היהודי.

המלמד ר' נטל פייגין

ר' נטע הצטיין בציור פרחים על דגמים לשקיות תפילין וכתב באופן מושלם אותיות רש"י.

ר' נטע עסק גם, כמעט בכל עונה לפני פסח, ברדיית מצות, כאחד הרודים הטובים בעיר, היה אופה מצות. באותם שבועות היו עוזרו או אחד מבניו לומדים עם הילדים בחדר שלו.

ר' נטע החזיק את החדר שלו עשרות שנים. למדו בו כשלושים ילדים, "זמן". אופן ההוראה שלו היה כך: כל ילד למד בנפרד. ניגש ילד לשולחן והרבי לימד אותו בעזרת המחוזה בהתאם לידיעותיו.

החל ללמוד עם הילדים מאל"ף-בי"ת והגיע עד חומש עם רש"י. ילד בעל ראש טוב, החל ב"זמן" אחד בלימוד אל"ף-בי"ת וסיים בתחילת לימוד החומש.

מי שכבר למדו חומש ישבו יחד אל השולחן והיו מבארים עמו את הפשט (חומש עם פירושים), הוא גם לימד את פרשת השבוע. ילדים גדולים יותר, שלמדו כבר רש"י, למדו גם כתיבה.

והרי נוסח מני דורות, שהשתמש בו ר' נטע כאשר התחיל ללמוד חומש עם תלמיד.

"מה אתה לומד?"

"חומש".

"ומה פירושו של חומש?"

"חומש פירושו חמישה".

"חמישה מה?"

"חמישה ספרים יש בתורה הקדושה שלנו".

"מה שמותיהם?"

"בראשית – אחד, שמות – שתיים, ויקרא – שלוש, במדבר – ארבע, דברים – חמש".

"ובאיזה ספר אתה לומד עתה?"

"ויקרא".

"ומה פירוש ויקרא?"

"ויקרא – קרא אל: אלוהים קרא אל משה רבנו ואמר לו את דיני קרבנות".

הוא השתייך גם אל ה"חברה מתעסקים". בכל הושענא רבה בלילה היה בא אל השטיבל של מתעסקים, שם, אל שולחנות מכוסי מפות ועליהם עוגה, י"ש ופרות, היו מזכירים, מתוך פנקס ישן, את כל אנשי מתעסקים מדורות. בראשית 1926, הצטנן בשעה שעסק במצוות חסד של אמת, היה חולה כל החורף ומת בן 62.

יהודי האתמול

פינייה הזקן ירד מן המיטה במרץ של איש צעיר, נטל ידיו, התלבש בחטף והתרחץ בעזרת נטלת הנחושת. העמיד מים להרתחה ותוך כך אמר את ברכת השחר.

על השולחן ניצבה קערה גדולה ובה פיסות חלה ישנה. הוא הוסיף כף שומן אווזים, מעט מלח, ואז שפך מעל את המים החמים מן הקומקום. החלה תפחה במים החמים עד מעבר לשולי הקערה.

פינייה התיישב אל השולחן והחל לטרוח על הקערה. כשנראתה התחתית, רוקן פינייה את הסירים מן הצ'ולנט של אתמול. לא היה לו כל קושי ללעוס את הקוגל המיובש מתוך הסיר החרוך, שיניו היו חזקות למדי.

קראו לו: הזקן, כי פינייה כבר היה קרוב ל-90. צחק לזאטוטים בני ה-60, המתפנקים ורצים אל רופאים. לא רק היו לו כל שיניו, גם עיניו היו טובות והליכתו זקופה. זקנו אמנם האפיר, אך חושיו היו צעירים ממנו.

אף בגילו המופלג יצא פינייה מדי יום ראשון ללכת לכפרים השכנים לתקן אדרות שער של הגויים. ללכת – פשוטו כמשמעו, שק על גבו, מקל בידו ולדרך. הדרך הייתה מוכרת לו. חמישים שנה שהוא סוחר עם הגויים. הכול אהבו אותו, את מעשיותיו המשעשעות ואת שירותו הטוב. היו לו מקומות קבועים בהם היה לן וממשיך בדרכו.

כך נמשכו חייו מדי יום, במשך חמישים שנה. ערב שבת ושבת היו המועד למנוחת הנפש ולהצטיידות במעט רוחניות למשך השבוע האפרורי במחיצת ערלים.

דורות של יהודי האתמול!

אברהם שמיליוקס

ברחוב קוסנישץ' היה מפעל מעורר סקרנות, בבית פרטי, מול משה קוניוך, בשכנות לאבא קליג. היה זה המפעל למקלות שוט של אברהם שמיליוקס. בחדר הקדמי הענק הוצבו לאורך הקירות מקלות גמישים

בעוביים שונים, עבים בתחתיתם ומגולפים בהדרגה עד דק בקצותיהם. ממש בקצה היה מגולף ראש להרכיב עליו חוט. כך נוצר שוט.

אברהם ייצר את המקלות בעצמו, בחדר הסמוך. עמדו שם בקבוקים שונים ומברשות, כלים ובהם צבעים שונים לצביעת השוטים.

בביתו הועמדו סירי צ'ולנט של דיירי חצי רחוב קוסנישץ' לפחות, כה גדול היה הקמין שלו.

אצטבת הישיבה הגדולה בחוץ נמשכה לאורך שניים מקירות הבית. עשויה מילוי חול מגודר לוחות עץ בעובי 5-6 אינץ'. על החול הונח טיט שנלוש והתייבש בשמש. נוצר מעין ספסל ישיבה נמוך. על ספסל זה ישבו הנשים בשבת, לאחר נמנום השבת, ושוחחו על הכול ועל כולם. הן התפזרו רק כאשר הגיע זמן תפילת "אלוהי אברהם".

מבגדיו של אברהם נדף תמיד ריח צבע וטרפנטין, ציפורניו היו מרוחות לפה מצביעת מקלות השוט.

כשעזבתי את עיר הולדתי, אברהם כבר לא היה. מה אירע למשפחתו לא ידוע לי.

בנימין של אתיה

ביתו של בנימין אָתִיס היה במשך דורות אחדים מוסד לעצמו.

המשפחה הייתה גדולה, רבים מהם חיו יחדיו וניהלו עסקי מסחר שונים, הגדול בהם הייתה המנפטה, מכונה שניקתה את צמר הכבשים והפכה את הגיזה לצמר מוכן לטווייה. האיכרות נהגו לעבד בעצמן את הצמר ללבנים ולבגדים.

המכונה ניצבה בחדר האחורי. סוס היה רתום אל מחוג באורווה הסמוכה, שחג במעגל והניע את המכונה, כך פעל המפעל.

בצד אחד של הבית היה שטח לעגלות גויים. מיד לאחר חגי היהודים נראו במשך כל השבוע עגלות איכרים סביב הבית, סוסיהם משוחררים מן הרתמה. בחדר הקדמי הגדול עמדו שולחנות גדולים וספסלים

ארוכים. סביב השולחנות ישבו הגויים ונשותיהם, מחכים לתורם. ובינתיים לעסו פרוסות לחם עבות עם חזיר וקינחו בוודקה.

חלק מן האיכרים היו חוצים את הרחוב וקופצים אל חייקה, לשותות תה. חיה מוכרת התה, הייתה שואבת מים חמים מן הדוד הגדול וכיבתה את הבערה בקרבם, שנגרמה מן הלחם והחזיר.

כך נמשכה המולת המכונות והגויים מיום ראשון עד יום שישי. ביום שישי אחר הצהריים, שינתה דירתו של בנימין את פניה. הרצפה כוסתה חול. השולחנות נרחצו וכוסו מפות צחורות כשלג. נרות דלקו ומנורות הנפט ברקו בזכוכיותיהן הרחוצות. לבנימין היה מניין משלו, כמעט כל השכנים באו לשם להתפלל בשבת: שלום ויעקב כהן ובניהם, אבא קליג, אברהם שמיליוקס, שמשון של זלמן-יעקב, משה-נטע גורטנשטיין, בני קירנס, פינייה-הירש של חיה-דבה ואחרים.

אלי הורודלר

דודי כונה אלי הורודלר משום שאשתו פיה מוצאה מעיירה קטנה סמוך לנהג בוג, הורודלה.

פרט לעמלו הקשה באפייה, ממנה התפרנס, ידע רק ללכת לתפילה וללמוד בשטיבל של סטפן, אפילו מזג האוויר לא הרתיעו. היה איש שקט, לא הטריד ולא עסק בענייני ציבור.

דודה פיה מצאה תמיד פנאי לשני דברים: לעזור לעניים לקראת שבת ולקבל אורחים.

בשנים מאוחרות הנהיג בנם יעקל לרנר פרנסה חדשה. אל הבית שבנה לעצמו יעקל בגינה, נוסף מבנה שתפס כמעט את כל הגינה. שם התקין מפעל לעיבוד עורות. בתוך המבנה הוטמנו חביות גדולות שבלטו אך מעט משפת הקרקע. בתוכן הושרו עורות בסייד או בקליפות אלון. הפועלים בחשו בעורות בצבתות פלדה גדולות. העורות העבים נצבעו חום ויצאו מהם סוליות עבות. עורות עגלים, דקים יותר, נצבעו שחור. בעורות העבים השתמשו לתפירת למגפיים. עורות בעובי ממוצע שימשו לעורות כרום.

סוחרים היו באים מחלם, מלובלין וממקומות אחרים לקנות עור. יעקל ואחיו דוד הובילו סחורה בעגלות עם סוסים אל הרובישוב ולודמיר. המסחר עשוי היה לתת פרנסה נאה, אך הממשלה הפולנית דאגה לכך שמכל העבודה יישאר בקושי לפת לחם. את השאר גזלו המסים.

יעקב-לייזר צ'סנר

קודם שהאיר היום, מיהרו יהודים לתפילה במניין ראשון.

אחד המתפללים המשכימים קום היה יעקב-לייזר, בעל חנות סדקית.

ככל היהודים האדוקים, מיהר יעקב-לייזר לתת לבורא עולם את תפילת השחרית. לאחר מכן ישב אל דף הגמרא היומי שלו.

יעקב-לייזר לבש כל ימיו בגד ארוך כדרך החסידים. מובן שזקנו היה ארוך. אך יש להודות כי זקנו ופאותיו היו שונים במקצת משל בני ליבוונה אחרים.

זקנו של יעקב-לייזר התחיל מפאותיו, לא ניתן להבחין בגבול בין הזקן לפאות. מסבך השער הציצו המצח ושתי עיניים בלבד.

ככל שהיה יעקב-לייזר מתון ומיושב בתפילה ובלימוד, כך היה פזור דעת בחנותו. ראשו שקוע בתלמודו. היה עסוק יותר בדף הגמרא היומי מאשר בפריטי החנות. לפיכך היה מתרוצץ מבולבל כשנכנס לקוח לקנות דבר-מה.

בנו הבכור אשר, בא תכופות לעזרתו למצוא את הסחורה. לאחר חתונתו פתח אף אשר חנות סדקית. הסדר בחנותו של הבן היה זהה לזה שאצל האב. התיבות התגוללו תחת לרגליים. ניתן ללקט כפתורים שונים מן הרצפה. הוא התרוצץ מפינה לפינה בחנות. אם אשתו לא הייתה בחנות, היו קונים הולכים אל מאירצה לודמיר או אל איצ'ה מלניצר, בצדו השני של השוק.

זהו מעין תיאור של אב ובן. לא חלילה לשם לגלוג. יהודים רבים בערים אחרות ובענפים אחרים, בעיירות הפולניות האהובות שלנו, שלפני החורבן, היו כאלה: סוחרים מוכשרים, ראשים מצוינים, אך עסוקים בריבון העולם יותר מאשר במסחר.

אברהם של בוזיה

אברהם בוזיס היה נסר. ניסר קורות מבולי עץ עגולים. עבודה מפרכת ליהודי. עבודה זו נעשתה בעיקר בקיץ. בחורף קצץ אברהם קליפות עץ אלון אצל אבי.

אבי סחר בעצי הסקה לחימום בתים ובקליפות עצים שבורסקאים השתמשו בהן לעיבוד עורות.

קיצוץ הקליפות נמשך כל החורף. בקיץ נהגו לקלוף את העצים ביערות. העונה לכך הייתה באביב, בין פסח לשבועות. הקליפות יובשו בשמש ולאחר מכן הובלו לאורוות שלנו אשר שימשו במיוחד למטרה זו.

על פיסת קרקע מצופה מלט ניצבה באורווה מכונה גדולה בעלת אופן עץ ענק, תלוי על ציר פלדה מעל לשני בולי עץ על מעין מעמד. אל הציר הוברגו שני סכינים משוננים, כמו במשור. הקליפות הונחו פיסות-פיסות על המכונה מתחת לסכינים. תחת המכונה היה שטח חשוף והקליפות הקצוצות נפלו היישר לשק התלוי שם.

אברהם בוזיס היה יהודי בגיל העמידה, רחב כתפיים, זקנו הקצר בלונדי. אדרת השער הקצרה קשורה לו בחבל. לבש מכנסי מוך בעלי תפרים ומגפיים שבתי שוקיהם גבוהים ומידתם גדולה במקצת. סגולה, שייכנסו לתוכם עוד כמה סמרטוטים, מעין חותלות לעטיפת הרגליים.

אברהם היה משכים קום. לאחר התפילה במניין ראשון, בא לעבודתו אצלנו.

תחילה אכל אברהם ארוחת בוקר או חטף משהו, כפי שכינה זאת. הרתיח מים בסיר, קצץ את חלת השבת, שלא ניתן עוד לבצוע אותה, בקערת חרס גדולה, הכניס פיסת שומן בקר, חופן מלח, שפך מעל מים חמים. אדים עלו מן הקערה. הוא התיישב ברווחה ליד השולחן והחל לטרוח על הקערה, נשף ואכל, אכל והזיע. כשהתרוקנה הקערה עישן מעט טבק גרוע, התנשף ונכנס לסככה לעבוד. הייתה זו סעודת היום הראשונה.

עשה את מלאכתו בזריזות. מנוע חשמלי לא היה מושך את ידית האופן חזק יותר מאברהם בידי.

ארוחת צהריים הביאה לו בתו. סעודתו השנייה של אברהם כללה סיר דוחן בדבש, כד חלב חמוץ וחצי כיכר לחם. בהזדמנות אחרת כלל התפריט סיר תפוחי אדמה מבושלים וחמיצת סלק אדום.

כרגיל לאחר האוכל בירך ר' אברהם ברכת המזון ונתן שבח לאל על המזון לשובע שנתן לו.

לאחר הסעודה שב והתייצב ליד האופן והמשיך לעבוד עד חשכה. היו פעם יהודים חסונים – יהודי האתמול.

יונה לדינר

חמישה ימים בשבוע היה יונה עסוק בטחנת הקיטור שלו.

במרחק לא רב מן הטחנה ניצב בית גדול, שם גרה המשפחה כולה: הבנים והבנות ומשפחותיהם.

יונה לדינר כינוהו, כי מוצאו היה מן הכפר לדיניה. שמו האמתי היה מל – קמח, ואכן קמח כיסה את פניו, ידיו ובגדיו.

יומיים בלבד – בשבת וביום ראשון – היה לבושו של יונה שונה במקצת. ניתן היה לראות פנים, גם בגדיו היו כהים יותר מאשר במשך השבוע.

יונה היה יהודי פשוט, אך חתנים לבנותיו בחר דווקא לא פשוטים. חתנו הבכור, הרשלה ליפשיץ, היה יהודי למדן. הייתי פוגש אותו בבית הרבי מסטפן. היה משוחח ולומד עם בן הרבי, ר' משהלה או עם איצ'ה-מאיר של שעיה-לייבוש. הרשלה קראו לו בשל קומתו הקטנה. זקנו היה ארוך, לפי קומתו נראה כאילו אינו שייך לו, כאילו חטף אותו מיהודי שגודלו כפליים משלו. פרט להיותו למדן היה גם סוחר ובדחן.

החתן השני של יונה, שמו היה משה קלָר. גם אותו פגשתי מפעם לפעם בבית הרבי. משה קלר היה צעיר משכיל. השתייך למפלגה הרוויזיוניסטית ובשליחותה ביקר בשורה של עיירות. היה נואם מחונן, ונאומיו נשאו חן בעיני הקהל.

חיה-ביילה סקיבר

סקיבר קראו לה משם שהתגוררה בכפר סְקִיב, כפר סמוך לליבוונה. עיסוקה: מלחשת כנגד עין הרע, יוצקת שעווה, שורפת שושנה. כמעט מדי יום נראתה חיה-ביילה בעיר. את הדרך סקיב-ליבוונה הייתה עושה ברגל, ולא בדרך הסלולה אלא דרך שדות וגנים, מין קפיצת הדרך.

אישה ארוכה וכחושה כמוט, שק קטן על גבה. בשק פיסת שעווה, קרושה, צרור פשתה. לעין הרע היה לה לחש, אך במקרה של שושנה, נזקקה לאמצעים "רפואיים".

נפחות על הפנים עם כתמים אדומים, חיה-ביילה הוציאה את הפשתה, מעין בייגלך קטנים, פרשה על כיסא. כיסתה את פני החולה בסדין והציתה את הפשתה. אם הפשתה היבשה הבוערת השמיעה קולות נפץ ופיצוץ, היה זה סימן לשושנה. כיוון שפשתה יבשה תמיד מתפצחת, תמיד הייתה זו שושנה. במקרה שהיה לחולה כאב חזק גם ימים אחדים לאחר מכן, זימנו רופא גדול מחיה-ביילה.

פרוצדורה דומה ננקטה ביציקת שעווה. נבהל אדם בלילה, בצאתו לסמטאות הקטנות האפלולת, חיה-ביילה המיסה את פיסת השעווה הקרושה ויצקה אותה על קערת מים קרים. מן הבלילה התהוו צורות שונות, מהן ידעה חיה-ביילה מדוע נבהל החולה.

חיה-ביילה האמינה בזה, וחלק ניכר מן האנשים בעת ההיא האמינו אף הם.

יואל קרוץ' – המטורלל

שם משפחתו גורטנשטיין, אך כינו אותו קרוץ' שמשמעו באוקראינית: מטורלל.

היה סוחר, סחר עם הגויים בפרוור. אביו שיעה קרוץ' נסע במשך השבוע בכפרים והמיר אצל האיכרים חפצי בית בסמרטוטים שאותם מכר למנדל אייזנברג או לאבא קליג. שם היו ממיינים אותם, אורזים ושולחים למפעלי נייר. הוא נהג לצאת לדרך ביום ראשון בבוקר ושב ביום שישי. בעל מקצוע כזה נקרא אצלנו סמרטוטר.

יואל היה פופולרי אצלנו בשל תעלוליו והמצאותיו: לעולל למישהו תעלול או לעשות מעשי ליצנות. מין מוטקה חב"ד.

בשעה שקנה ביצים אצל איכר או איכרה, היה מוציא את הביצים מן הסלסילה וסופר אותן בכנף בגדם או חיקם של האיכר או האיכרה, ואז הלך להביא כסף – המוכר לא ראה אותו עוד.

כשהיה מתמקח על עוף שהאיכר אחז בו קשור, נהג לפתוח את הקישור והניח לו ללכת. הנימוק – חל איסור על היהודים לאכול עוף פיסח, ורצונו לראות שאינו צולע.

ביתו של יואל ניצב לא רחוק משכנים גויים. בדרך כלל היו סמוך לבתי הגויים גנים ועשב. באביב, כשהעשב היה בצמיחה, קיווה הגוי שיזכה לשחת מרובה, אם אך יניח לו לצמוח חודש נוסף. אירע שבעלי העשב נעדרו מביתם, איכר כפרי מהלך עם חרמש ומחפש עבודה, היה יואל מתנה עמו שיקצור את כל העשב. כשקצר האיכר את העשב וחיפש את האיש ששכר אותו – דבר אל העצים ואל האבנים...

תעלולים כאלה ודומיהם עולל יואל – והציבור צחק.

הכובען

כינוהו שמואליקל כובען בהתאם למקצועו. היה היהודי הקטן ביותר אצלנו.

תפר רק קוצ'מות, מיני כובעי חורף מפרוות כבשים וכובעי קיץ עם מצחות. הוא עצמו חבש לראשו קוצ'מה כמו הקוזקים שעל נהר דון.

שמואליקל רץ לרוב. אינני זוכר שפגשתי אותו אי-פעם מהלך לאטו.

תמיד נשא עמו מקל. לא נשען עליו. בקצה אחד של המקל הייתה ידית מגולפת בצורת כפתור נשים גדול. השתמש במקל כשעמד בכיכר השוק ביום יריד. על המקל היה מלביש קוצ'מה, מסובב במהירות של קרוסלה וקורא בקול כדי שיבואי לקנות אצלו. הוא פעל כטוב בשחקנים, ריתק אליו איכרים רבים ומכר את סחורתו. כשסיים, והשוק כבר התרוקן, היה האחרון לעזוב, דוחף את תיבת הסחורה לביתו. ילדים ברחוב סייעו לו לדחוף.

לאחר יום מסחר קשה, שוב לא נח. נכנס לבית המדרש לתפילת מנחה- מעריב, לספר מעשייה חדשה, ומיד מיהר למקום קודש אחר, עט על תפילת קדושה וחטף אמירת קדיש.

מתי נח האיש? בלילה תפר כובעים וביום עמד עם הסחורה. בחצות הלילה העיר יהודים לאמירת תהילים.

אפרים גלברד

אין אפשרות לספר על מותו הטרגי של אפרים גלברד מבלי להתעכב מעט על מצב היהודים בפולין לאחר שנטל היטלר את השלטון בגרמניה.

יחד עם ההסתה של היטלר כנגד יהודי גרמניה, הרימו ראש חוגי האַנְדֶּקֶים [המפלגה הלאומית הדמוקרטית] בפולין האנטישמית וגברו רדיפות יהודים. היו גם פוגרומים קטנים כמו בכפר פֶּשיֵטִיק [מחוז רדום] ובאחרים. הכאת יהודי ברחוב הייתה תופעה יומיומית. משמרות ליד חנויות של יהודים בסיסמא: "פולנים קנו אצל פולנים" צצו והתרבו בערים גדולות בפולין.

האנטישמים האוקראינים, אף הם, למרות שבעצמם סבלו מנגישות הפולנים, גילו כי זה הזמן להתחשבן עם היהודים, וגם באזורי הספר החלו לשמוע על התנפלויות בריוניות על יהודים חסרי מגן.

ביום השישי הטרגי, חזרו שני חוליגנים שיכורים, סנדלרים, מבית המרזח לביתם ורצו לשמח עצמם קצת. בתחילת רחוב חלם, בחנויות העץ, החלו להפיל את תיבות הסחורה שהוצגו לפני החנויות. זה קרה לא רחוק מבתי העסק לברזל של לרנר וגלברד.

אפרים גלברד, בשמעו את צעקות החנוונים המותקפים, יצא כנגד החוליגנים להגן על מעט הרכוש היהודי. במהלך המאבק עם החוליגנים דקרו אותו דקירת מוות בסכין והסתלקו. אפרים עוד הספיק לגשת לחנותו ונפל מת על הסף.

אפרים גלברד נפל בהגנה על הכבוד היהודי – יהי זכרו ברוך.

מתוך הפרק: דמויות וטיפוסים ע' 193 – 202.

יחזקאל כהן (ניו יורק) פעילות תרבותית חשובה

לאחר מלחמת העולם הראשונה זועזעה ליבוונה לחלוטין, כערים ועיירות אחרות, מאירועי הדמים בשנים 1914-1918, כמו גם מן ההתנגשויות המתמשכות שלאחר מכן בין צבאות פולין לבין הבולשביקים. הייתה לכך השפעה עזה לא על חיי הכלכלה בעיירה בלבד אלא גם על המצב התרבותי-היהודי במקום.

בעת ההיא, ניהלה תנועת הנוער השומר הצעיר תעמולה במטרה לייסד בית ספר עברי. בהשפעתם ובתמיכת פעילים ציונים: אבא קליג, צבי ארליך, משה ספרד, האחים גרימטליכט, יוסף זץ, דוד ויינר ואחרים הוחלט להזמין מורה עברי בשם אשר בודמן מטריסק (בהמלצת צבי

ילדי בית הספר העממי (פובשכנה) בלובוטל עם טוריהם
ע"י בנין "תלמוד תורה", ספטמבר 1932

ארליך). בודמן היה מורה בנובוגרד-וולנסק במשך ארבע שנים, מנהל בית הספר שם היה הפדגוג העברי הידוע י' ו' ווהל. אשר בודמן בא לליבוונה באוקטובר 1919. דווקא אז חיפשו מורה לעברית גם לתלמוד התורה ולאחר שיעור לדוגמא לילדים, בנוכחות בעלי-

הבתים החשובים בעיירה, קיבל בודמן את המשרה.

למעשה היה המורה לעברית כפוף יותר למפקח בית הספר הפולני מאשר לבעלי-הבתים בעיירה, משום שנתן את השיעורים בעברית בבית הספר הכללי המקומי המכונה פּוֹבֶשְׁכָנָה, שם עבדו גם שתי מורות יהודיות: ינה קסלר וג'יזה צ'דנובסקי.

בעת ההיא באו לליבוונה שני יהודים מלודמיר וכינסו אספה בבית המדרש. הם סיפרו כי יהודים באמריקה הקימו ארגון סיוע בשם ג'וינט, לעזור ליהודים במזרח אירופה, והם באו להקים ועד ג'וינט גם בליבוונה. הוועד יקבל את הכסף השלוח ויהיה אחראי לכל הפעילויות הקשורות בחלוקת הכסף ליהודים נצרכים או למוסדות. משה רויזמן

נבחר ליושב ראש ועד ג'וינט בליבוונה, למזכיר נבחר בודמן. מעט יותר מאוחר נבחר שלמה באראן כמזכיר בשכר של ועד ג'וינט בליבוונה (כונה ועד "עזרה"), אך בפועל המשיך בודמן לנהל את הפעילות המרכזית.

בסוף 1919 זומנה ברובנה ועידת פעילים מכל ועדי ג'וינט בוואלין, אשר בודמן נסע לשם כנציג ועד ג'וינט של ליבוונה. בוועידה נבחרו תחילה שני מזכירים בלבד, לפולנית וליידיש, אך לפי דרישת פעילי "תרבות" ומורים מרובנה – חרקובסקי, חריף, רוזנהק ואחרים – נבחר בודמן כמזכיר שלישי, לעברית. לימים כשנתברר כי הדוח העברי היה הטוב מכולם והמדויק, הוצע שאשר בודמן יהיה חבר בוועד האזורי של ג'וינט.

חברי הוועד לשמן יתומי העיר
עומדים מימין לשמאל: מ. אסתריון, ש. בוקסר, מ. גרינשטיין, ו. ברנבוים, מ. אסלסקי, ו. זילברברג
יושבים מימין לשמאל: מ. פרידמאן, ש. פרידל, א. שינסקי, ד. ברנר, א. ל. בלומן, וא. רנניק

ועד ג'וינט בליבוונה דאג ליתומים יהודים שנותרו לאחר הפוגרומים והתגוללו בעיירה ובסביבה. רובם נמסרו למשפחות יהודיות והג'וינט שילם עבורם מדי חודש.

בכספי הג'וינט הוקמה בראשית 1920 מרפאה. עבדו בה ד"ר רוטנשטיין והאחיות ליהז פומרנץ ונחמה פרידמן. המרפאה שירתה לא ילדים יתומים בלבד אלא את כל האוכלוסייה בעיירה, יהודית ולא-יהודית.

ילדי בית הספר העברי עם מוריהם, פלביסקי, י. דובלמן ושוחס
בחקיק הסבע

ב-1920 נוסד בליבוונה בית ספר עברי "תרבות". הבסיס הפיננסי של בית הספר היו 60-70 ילדים יתומים, כספי ג'וינט מימנו אותם. בודמן היה מנהל בית הספר ועבדו עמו המורים פלוסקי ושוחס. לימים לימד שם גם יעקב דובלמן, אחיו של העיתונאי היהודי א' י' דובלמן, וגם פלוני בשם לוין. תחילה התנהלו הלימודים בבית הספר "תרבות" בכמה מבנים. לימים נמצאו כל ארבע הכיתות בבניין אחד, הייתה לכך השפעה חיובית על רמת ההוראה.

ב-1921 נוסד בליבוונה סניף

של מפלגת "צעירי ציון" ביזמת אשר בודמן, מאיר נתנזון, יוסף סמט, אלקה אייזנברג ואחרים. התארגנו 50 חברים. התנועה הייתה פעילה במיוחד בתחום התרבות. היו באים גם שליחים מוורשה לשאת הרצאות ולחזק את המפלגה המקומית. בהם 'ב' מלכין, מרמינסקי, קולטון ואחרים.

נוסדה ספרייה שנייה בידיש, נוסף על הספרייה הראשונה בעברית וביידיש שהקים השומר הצעיר. לוקטו ספרי יידיש ישנים מבתי יהודים, ונרכשו ספרים שזה מקרוב ראו אור, ככל שאפשרו הכנסות הספרייה, במיוחד הכנסות מהצגות החוג הדרמטי, שאורגנו בידי הרשל חסיד וירשיו: ישראל הלפנט, אברהמלה בלושטיין, בני דרקסלר ואחרים. הצגות אלה היו בעלות משמעות רבה בחיי התרבות בעיירה.

מתוך הפרק: פעילות ציבורית, חינוך ותרבות ע' 213 – 215.

ישראל לייכטר שלושה ימים ראשונים למלחמה

כל אחד ביקש לשכנע את עצמו כי בסופו של דבר לא תהיה מלחמה עם גרמניה, אך באוגוסט 1939 רבו הסימנים כי פולין לא תחמוק ממאבק מזוין עם היטלר, ויהודי ליבוונה החלו להבין כי אמונה בשלום ממושך היא אשליה מסוכנת. העובדה שהוקמה אצלנו לפתע פלוגת סיוע אזרחי בשם א' פ' ל', שמשימתה לעזור בהצלת אנשים במקרה של הפצצה, הבהירה לנו כי פולין מתכוננת לרע מכל. פלוגה זו יועדה גם לסייע בשמירה על הסדר בזמן מלחמה. החלו בהנחיית חברי הפלוגה, איך עליהם להתנהג ואיך לשמור על האוכלוסייה. גם אני גויסתי לא' פ' ל'. התחלתי להשתתף בקורסי ערב, שם קיבלתי, עם אחרים, שיעורים למפקדים, וניתן לי מינוי באזור אשר בו היה הרחוב שלנו.

על כל צעד ושעל כבר ניתן היה לחוש כי משהו נורא מתקרב, ובאחד הימים נתלו ברחוב הודעות גיוס. הדבר השפיע על כולם כרעם ביום בהיר.

התחלנו לקבל פריסות שלום על יחסו של היטלר לאזורי הכיבוש, במיוחד אל האוכלוסייה היהודית. נקלעו אל עיירתנו יהודים גרמנים בודדים, שגורשו מבתיהם, הם דיווחו לנו על היחס האכזרי כלפי היהודים שם. התנחמנו בכך כי לא אלינו מתכוונים, אך אט-אט קרב האסון אלינו. קודם שהספקנו להתכונן לקטסטרופה, להצטייד באמצעי מחייה, שמענו בוקר אחד את שריקת הפצצות שהוטלו על עיירתנו.

הדבר אירע במהירות הבזק. הספקתי להכין כמה שקי קמח ותפוחי אדמה ומעט מזון אחר. ושכנעתי גם את משפחת וייסמן לנהוג כך. יהיה אשר יהיה, לא נחוש מיד חרפת רעב.

מערים גדולות יותר ומעיירות, יצאו לדרך אנשים שהפקירו את בתיהם, נכסים-ורכוש שלהם, וברחו למקומות קטנים, במחשבה ששם יוכלו אולי לחיות עד לאחר הפורענות. הם נמלטו מפני הגרמנים לעבר הגבול הרוסי. פתחנו את שקי הקמח וניגשנו לאפיית לחם וחלות ולחלוקתם לאומללים שכבר איבדו את בתיהם. הכנסנו לבייתנו כמה ילדים רכים כדי לסייע לנו במלאכה זו. כך עשו שכנים נוספים.

כבר ביום הראשון למלחמה, חשתי את אימת המלחמה. הלכתי אל משרפת הלבנים שלי, שבניתי לאחרונה סמוך לפסי הרכבת, כדי לראות מה נשמע שם. בשובי הופיעו שישה מטוסים גרמנים והחלו להפציץ. נמצאתי ליד בית קומיסר המשטרה, שהיה מוקף עצי ערבה עבותים. חמקתי במהירות אל מתחת לעצים ושכבתי בתעלה סמוך לכביש, כך עשו גם עוברים ושבים אחרים וניצלנו מן ההפצצה.

לאחר ההפצצה, שהייתה הראשונה באזור שלנו, שבתי לביתי כמי שנולד מחדש. מיד התחלתי לתכנן בניית מקום הגנה כנגד פצצות או צרות אחרות. נתתי דעתי לעץ העבות הסמוך לביתנו. תכננתי לעשות בתוך העץ מקום מחסה שאפשר יהיה להסתתר בו בעת צרה. היו לנו לוחות אלון רבים, שכנים אחדים סייעו והמקלט הוכן. הוא נבנה בצורת דל"ת – מצד אחד אפשר היה להיכנס לתוכו ומן הצד השני – לצאת לרחוב אחר, ובשעת התגודדות לא יפריע איש לרעהו. חמישים איש יכלו לשבת שם בנוחות. אפילו הורכבה לתוך הקירות קורה שאמורה הייתה לשמש כספסל. עם כל אזעקה שהודיעה בקול יבש: "זהירות מתקרבים!" מיד רצנו למקום המסתור שלנו.

כך התנהלו הדברים במשך קרוב לשבועיים. התחלנו לקבל ידיעות כי המגף הגרמני חדר לפולין. צבאו מתקדם במהירות, וקרב אלינו. היהודים התהלכו מיואשים, הגיעו פריסות שלום מעיירות סמוכות, שכבר נפלו בטלפי הגרמנים, על מה מעוללים שם ליהודים. הבחנו בפנים זרות של יהודים נמלטים או מפונים מעברו השני של נהר בוג. החורבן קרב במהירות הבזק גם לאזור שלנו.

פחד לא ישוער נפל על כולם עם בוא הגייסות הראשונים של הצבא הגרמני לעיירה. התושבים נמנעו מלהיראות ברחוב, הסתירו נערות וילדים בחדרי חדרים.

מאוחר יותר נרגענו מעט. הגרמנים דרשו לפתוח את החנויות, היהודים בחנו את האויב בעיניהם, וניסו לנחש את כוונותיהם. מוזר, לא ניכר כי הגרמנים יש בדעתם להרע לאוכלוסייה היהודית, שיחסם ליהודים שונה מאשר לנוצרים. רק אמרו: חתמנו הסכם עם הרוסים ונכבוש את האזור עד לנהר בוג. נשתהה כאן אצלכם לא יותר משלושה ימים, בזמן זה, תכין לעצמה האוכלוסייה המקומית הגנה עצמית, שתשגיח כי בעיר ישרור שקט, עד בוא הרוסים לעיירה.

באורח אינסטינקטיבי היה פחד עצום בלב כל יהודי, אך ההתנהגות של הגרמנים בימים הראשונים הייתה בגדר חידה גדולה. הגרמנים התנהגו באופן קורקטי לגמרי כלפי היהודים. כולם השתוממו, אך תשובה לא היה איש מסוגל לתת. לא רחוק, כ-50 ק"מ מאתנו, שכנה העיר חלם, אותם גרמנים, מיד בכניסתם לעיר ירו בלמעלה ממחצית האוכלוסייה היהודית – וכאן לא מציקים לאיש, אך עובדה היא, הגרמנים שהו בליבוונה שלושה ימים, ולא נגעו לרעה בשום יהודי.

לאחר מכן הוברר לנו למה היו הגרמנים כה טובים אל היהודים בימים הראשונים. במחוזות שהיו אמורים לפנות לרוסיה הסובייטית, לא הזיקו תחילה, השאירו את התכניות להשמדת היהודים לזמן שיהיו בעלי בית גמורים.

מתוך הפרק: על סף החורבן ע' 229 – 230.

שמואל-יעקב לנדסמן תחת הממשל הסובייטי

כאשר נודע מן הגרמנים שכבשו את ליבוונה, כי תוך ימים אחדים יתפסו הסובייטים את מקומם, השתררה בעיירה שמחה. כולם סברו כי עתה לפחות יהיו בטוחים בחייהם.

אנשי שמאל וסתם אוהדי סובייטים, נחפזו אל הסוסים, ועם רובים בידיהם דהרו לקבל את פני הצבא האדום, שאמור היה לבוא מכיוון לודמיר. לא חלף זמן רב ונשמעו יריות. איש לא ידע במה מדובר ומה מקורן. כולם מבולבלים. לפתע ראינו כי מרחוב הרכבת רץ שמואל קרייזר, וצווארו מדמם. "החיילים הגרמנים – אמר – שבים מרחוב הרכבת".

לא ידעתי מה מתרחש, לפיכך בלא להרהר הרבה, תפסתי את אשתי וילדי הקטנים ומעט מזון, ורצנו למרתף של חיים-וולף אולסקר. המרתף היה מלא יהודים. היריות עדיין נשמעות. כולם רובצים באימת מוות. לפתע – דפיקות בדלת. מן העבר השני נשמעת פקודה בפולנית, לצאת מן המרתף.

אני וחיים-וולף יצאנו בדלת השנייה. לפתע אני שומע צעקה [בפולנית]: "עמוד, לכל הרוחות, קומוניסט יהודי!" אני מסתובב לאחור – שלושה חיילים פולנים, רובים בידיהם, עומדים מולי. אחד אומר לי: "מיד אראה לך מה זה לסחור עתה בסיגריות". שני אומר לו: "מה אתה משתהה, תקע בו כדור וחסל". מעשה נס התערב השלישי ואמר שיניחו לי ללכת "לכל הרוחות" – הותירו אותי המום עד מוות.

כשנכנסתי בריצה הביתה, לא חי לא מת, ננעלתי עם משפחתי בפנים, ועד שבת בבוקר לא יצאתי מפתח הבית. ביום רביעי ראיתי מבעד לסדקי החלונות, שקצים מובילים חיילים פולנים ומצביעים על כל מי שציפו לבוא הסובייטים. הם קיבצו בחורים רבים, שקצים, והובילו אותם בידיים מורמות לרכבת, רובם הוכו עד זוב דם.

אזרחים לא נראו ברחוב. מי שיצא נורה מיד. גררו בחור צעיר מתוך מרתפו של שלמה סירצ'וק וירו בו. נחום-פינחס יוסלס נורה ברחוב חלם בידי שקצים מן הכפר קוטס. דוד רָדֶר מן הכפר פאלאפ יצא כדי להגיף את התריסים, ונפל מכדור.

במוצאי יום כיפור באו סוף-סוף חיילי הצבא האדום, ונשמנו קצת לרווחה. אך במהרה החלו צרות מסוג אחר. זלמן רובינשטיין הפך למנהיג חשוב בעיירה. עוזריו היו משה קולטון, משה בובצס, רפאל פוינציס וכמה שקצים בני העיירה. אחי, אפרים לנדסמן, ואביגדור צ'סנר נאסרו באשמת בגידה. דנו אותם לחמש שנות מאסר, מאז לא ראו אותם עוד.

כשפרצה מלחמת גרמניה-רוסיה הסובייטית, ב-1941, גויסתי מיד לצבא. ביום השלישי למלחמה עזבתי את ליבוונה. לא פגשתי עוד את הוריי, את אשתי וילדיי, את כל משפחתי.

מי ינקום את דמם, דם חפים מפשע?

מתוך הפרק: על סף החורבן ע' 233.

ישראל לייכטר הממשל הסובייטי

בשלושת הימים הראשונים לשהותם בליבונוה אספו הגרמנים את הנשק שנותר מימי הממשל הפולני, ארגנו הגנה עצמית סביב לעיר. הלכו מבית לבית, חקרו כל אחד אם שירת בצבא, והזמינו לבוא לקחת רובה ביד ולהתייצב לשירות העיר. גם אליי באו, התחמקתי בתירוצים שונים.

רוב ההולכים להירשם ולקבל רובים, היו בעיקר תומכי הבולשביקים. הם השתכרו מן המזל הגדול שיבוא על עיירתנו כשהצבא האדום יחצה את הבוג. הייתה בקרבם שמחה גדולה, פניהם זהרו. שנים כה רבות ציפו לגן העדן, והנה הוא כבר על הסף...

החלה תכונה לקבל את פני השליטים-האורחים החדשים. הוקם שער גדול בכניסה הראשית לעיר, קישטו אותו באדום, כיאה לקבלת פנים חגיגית, כתבו באותיות קידוש לבנה ברכה לאיחוד הסובייטי שבא לשחרר את אזרחינו מן השעבוד הפולני. היו אלה ימי שמחה לקומוניסטים בליבונוה. הם התהלכו בגאווה בראשים מורמים ונדמה היה כי אין מי שישווה להם.

סמוך לשוק, בדירתו הגדולה למדי של זיידל גנץ, מקום המשטרה הפולנית בעבר, השתכן המטה הזמני של ההגנה העצמית. שם הסתובבו עם רובים "החברים" שנטלו לידיהם את השלטון. פלוני ויינר, בחור בן שאצק, נהג לרכב ברחבי העיר על סוס גזעי גדול, אקדח בידו. אפשר היה לחשוב כי הרוכב הוא מפקח המשטרה של העיירה בעבר.

לא זמן רב נמשך הדבר. לפתע, מבלי לצפות לכך, בא יום רביעי העקוב מדם. ביערות הסובבים הסתתרה עדיין יחידה מנותקת של הצבא הפולני המוכה. משנודע להם כי הגרמנים עוזבים חלק מן השטחים הכבושים, עלו באין מפריע על רכבת עומדת ונסעו לעבור פולין "המשוחררת". בבואם לתחנה שלנו, משנודע להם כי השלטון בעיירה נתון בידי כמה קומוניסטים יהודים, אוקראינים ופועלים פולנים, המחכים בזרועות פתוחות לממשל הסובייטי, מיד ירדו מן הרכבת, נכנסו לעיירה, וחוללו חורבן גדול, שלא היה כדוגמתו עד אז. תחילה ירו בבחור ויינר בן שאצק. לאחר מכן הרסו את שער הניצחון, הכו קשות את החבורה של ההגנה העצמית, הרגו עוד כמה אנשים, שרק

ניסו להציץ מן החלונות. הם נתקלו ביהודי פשוט, בעל בוסתן, שניצב ליד משאבת מים והשקה את סוסיו, מיד ירו בו. פקדו על כל מי שהיו אותה שעה במטה ההגנה העצמית ללכת בידים מורמות לעבר תחנת הרכבת והכו אותם מכות רצח.

יש להעיר כי במשטרה הזמנית היו גם נוצרים רבים, אך בהם לא פגעו. שום נוצרי לא חטף אף לא מכה אחת. כל הנפגעים היו יהודים בלבד. שילמנו ביוקר ביום רביעי העקוב מדם ההוא על ההגנה העצמית היהודית.

כעבור ימים אחדים נכנס הצבא הסובייטי. בשוק הייתה מיד שמחה וצהלה. המפוחיות נכנסו לפעולה וחייילים רקדו את הריקודים הרוסים העליזים שלהם. הנשמה התעוררה מעט לאחר ימי הסיוט שחווינו. פתחו את החנויות לימים אחדים. כל הצבא, כמעט כולם כאחד, פשטו על החנויות וקנו הכול, מכל הבא ליד. כל סחורה נחותה שהתגוללה שנים אי-שם, נחטפה באותם ימים, ופדו עבורה רובלים סובייטיים רבים וזלוטי פולנים. שיירים לא היו.

החנוונים פדו במשך ימים תמימים כסף כה רב שפשוט לא היה להם מה לעשות לא ברובלים ולא בזלוטי הפולנים, אך כשביקשו לרכוש סחורה חדשה בכספי הפדיון, לא קיבלו דבר עבורו. ראו כי נפלו בפח, חדלו "להרוויח" והחלו להסתיר את מעט הסחורה שעוד נותרה.

אני עצמי חשתי לגשת אל משרפת הלבנים שלי. אמנם, שכורה הייתה, אך לפי המושגים הבולשביקים, עלול הייתי להיחשב נצלן.

הממשל החדש שיקן את קציני הצבא ואת אנשי הממשל האזרחים, בבתי התושבים בעיר, כמובן אצל אלה שהיו להם דירות גדולות בעלות חדרים רבים. לא נשא חן בעיני בעלי-הבתים שעליהם לוותר על נוחיותם ולהצטופף עם כל המשפחה בחדר אחד או שניים.

היו מקרים שהממשל הלאים גופים מסוימים בעיירה למען הצבא, ואפשרו לבעלים להישאר כשכירים פשוטים.

הלב נחמץ, סוחרים ובעלי-בתים עשירים חששו פן יישלחו לסיביר בתור בורגנים ונצלנים. גם אני חשתי להתקרב אל משרפת הלבנים

שהייתה בידי בחכירה, ושם היו מונחות לבנים מוכנות שייצרת. לימים מכרתי אותן לצבא בפרוטות.

לימים הפכתי, בדומה לאחרים, לשכיר המדינה, זבן במחסן עץ שסיפק עץ לתעשיית משק היער ולמטה הצבאי בעיירה. דחיתי את תכניותי הפרטיות משום שחשתי כי הקרקע אינה בטוחה, נדמה היה לי כי שוב אנו ניצבים על פי התהום.

אשר היה על הלב התבטא בשמועות שונות, אחת גרועה מזולתה. השמועות אושרו במהרה בגיוס פתאומי של למעלה מ-500 צעירים בעיירה. חלק מהם נלקחו לצבא וחלק נשלחו לבנות שדות תעופה, לחפור שוחות וכדומה.

אשר יגורנו מפניו בא מוקדם משחשבנו. בבוקר יום ראשון נאה, ב-21 ביוני 1941, נפלו פצצות על העיירה. פצצה אחת התפוצצה לא רחוק מאתנו והרסה את בניין הדואר. רסיסים התפזרו וחדרו לבתים הסמוכים. במרחק לא רב גר סנדר הסנדלר, הוא ואשתו היו הקרבנות הראשונים של התקפת האוויר הראשונה. ביום ראשון בשעה 10 בבוקר גויסתי עם כל התושבים. הגיוס נעשה בבית וייצפרוכט.

עוד הספקתי לגשת הביתה, אימא ואחיותי נפלו על צווארי וחיבקו אותי, חשתי שהנה-הנה אני נחנק, אם לא אשתחרר מיד אתעלף לנגד עיניהן. אינני זוכר מי תלש אותי מהן ממש בכוח. זו הייתה הפעם האחרונה שראיתי אותן.

שלחו אותי לרכבת עם רבים מבני העיירה, בהם היו שכנים קרובים. היו שם קסרקטינים שזה עתה נבנו. חילקו מעט אספקה: צנמים, סכרין, סוכר. סופחתי לארטילריה, משום שבעבר הייתי בצבא הפולני בקטגוריה זהה. קצין דיווח לנו מיד את החדשות: "המנוולים, הגרמנים, תקפו אותנו, אנחנו סיפקנו להם לחם והם גומלים לנו עתה באבנים. אך אל דאגה בחורים – ניחם אותנו – הניצחון יהיה עמנו".

מיד יצאנו לאזור שאצק, קרוב לאגם. התברר שהיינו מכותרים מכל עבר, ובמקום להילחם חיפשנו אפוא דרך להיחלץ מן הכיתור בריאים ושלמים.

פנינו בדרכי עקיפין שונות ודרכים צדדיות לכיוון קובל. ביום ובלילה, בכל עת שניתן ושהייתה לנו אפשרות, ובלבד שנימצא הרחק מן ההפצצה הרצחנית שהגרמנים הטילו עלינו.

בימים הראשונים ראיתי הרבה וסבלתי הרבה, חוויתי פחד רב ודאגה. עוד בהיותנו בשאצק, נסעה לפנינו חבורה לעבר הגבול. כשחלפו בסמוך לנו, הבחנתי באחד שחמק והביט סביבו, זה היה אברהם מלניק. מאוחר יותר, כשחזרה החבורה, ניגש אליי קצין רכוב על סוס, שלף אקדח וביקש לירות בי, בסברו שאני העריק הנמלט מלניק. למרבה המזל התייצבו כל אנשי המחלקה שלי לצדי ואישרו כי אני משלהם ולא העריק.

מאוחר יותר ראיתי במו עיניי שתפסו מישוה שחמק מן השורה, לא האריכו בטקסים אלא הובילו אותו הצדה וירו בו לאלתר, ללא משפט. לא היה מה לדבר על השתמטות ועל ניסיון לחזור לליבוונה. אפילו חששתי להעלות את זה במחשבתי. מכרים רבים שפגשתי בדרך שידלו אותי להשתמט ולחזור עמם הביתה. סירבתי לשמוע על כך. להפך, אמרתי להם כי ככל שנתרחק מן האש ואל תוככי רוסיה, ייטב לנו, אולי נוכל להינצל.

כבר מצאתי לי חברים אחדים שסברו כמוני, ובכל האמצעים "משכנו" קדימה. רוב שעות היום הלכנו עם הצבא ובשעת התקפה התפזרנו כמוהם. לאחר מכן כבר היה קשה למצוא זה את זה. די היה לדווח לבכיר כלשהו, שנתקלנו בו בדרך, כי האוטריאד [גדוד] שלי איבד את קבוצתו, והוא לא מנע הצטרפות לחבורתו וצעידה עמם. כך הגעתי לעיירה מצדה השני של קובל, מנייוויץ', בעבר מקום נופש נאה.

בעיירה מנייוויץ' פגשתי דודן שלי, מגויס אף הוא. הוא הביא אותי לביתו. תוך ימים אחדים לשהותנו בעיירה זו, התאוששתי מעט מן העייפות, הרעב והצמא.

משם השתרכנו, אני ואחרים, במשך שבועות ארוכים ברחבי רוסיה עד בואנו לבסוף לאורל. כל אשר חוינו בדרך, ולאחר מכן במקומנו החדש, הוא פרק בפני עצמו.

מתוך הפרק: על סף החורבן ע' 234 – 236.

וולף שיינוולד ממשל קומוניסטי

עם כניסת הסובייטים לליבוונה לבשו כולם בגדים ישנים ומגפיים, כל אחד ביקש לעורר רושם של פרולטר.

כבר בימים הראשונים פרסמו הסובייטים צו: לפתוח את החנויות ולמכור מכל אשר שיבקש פלוני אלמוני. החנויות רוקנו מיד. הרוסים קנו הכול, אפילו טלית, לא ידעו מה זה, וקנו. כך התרוקנו החנויות ולא היה במה לסחור וממה להשתכר למחייה. במהרה השתרר מצב קשה. לא היה מה לאכול, מה ללבוש, היה קושי רב להתפרנס. התחלנו לחפש עבודה.

הייתי בעל מקצוע בעבודת היער, נתקבלתי לעבודה עם בעלי מקצוע אחרים בתחום. נזקקו לנו כי העץ היה רכיב חשוב בתעשיית המלחמה. חולקנו לקבוצות. את הקבוצה שלי ניהלו נטע פוקס ועוד רוסי.

אלה שהסובייטים נזקקו להם נוצלו בידי הממשל החדש, אפילו אם היו בעבר עשירים. חיים קרויט, בעל מנסרה בעבר, מונה מנהל העסק המוחרם שלו. כך אירע גם לתושבים אחרים בעיר.

אצלנו לא אסרו מתנגדים פוליטיים ואנשים עשירים. ייתכן שהיה בדעתם לעשות זאת, כמו במקומות כיבוש סובייטיים אחרים, אך לא הספיקו. בת ליבוונה היחידה שהוגלתה לרוסיה הסובייטית, הייתה יוכבד ויינר. הייתה לה חנות אריגים והאשימו אותה בהסתרת סחורה. הודות לכך ניצלה.

בתקופת הממשל הסובייטי בעיירה, נוספו אצלנו כאלף יהודים. היו אלה יהודים שחמקו ועברו מן הצד הגרמני, מעברו השני של נהר בוג. קודם שפרצה המלחמה הסובייטית-גרמנית לא נשמרו הגבולות בין שני השותפים בקפידה, וניתן היה איכשהו לחצות את הגבול. עם בואם של פליטים יהודים חדשים גברה הצפיפות בדירות, אך היהודים בני העיירה נקטו בכל האמצעים לסייע לאחיהם שבאו מן העבר השני.

שליטי העיירה הסובייטים, לא אהבו במיוחד את זרם היהודים החדשים. פעם אחת פורסמה הודעה רשמית של הממשל המקומי הסובייטי, כי כל המבקש לשוב לביתו רשאי לעשות זאת. פליטים

יהודים רבים נרשמו במטרה לשוב למקומות מגוריהם הקודמים. כל הנרשמים הוצאו באחד הלילות ממיטותיהם ושולחו הרחק אל תוככי רוסיה.

הסובייטים הגבירו את התבצרותם בעיירה, השוכנת 20 ק"מ מן הבוג, הגבול הסובייטי-גרמני החדש. אוטריאד הספר פעל כאן יומם ולילה. גייסו לצבא את השנתונים הראשונים. האמנו כי כך כבר יהיה. איש לא שיער כי כל זה אינו אלא משחק ילדים לעומת הצפוי לנו במהרה מצד המרצחים הנאצים.

מתוך הפרק: על סף החורבן ע' 237.

רחל מלצר כפליטים בלובומל

כשפרץ חורבן-היטלר, התגוררנו בחלם. הוריי היקרים, מנחם-מנדל בן משה פלדמוס וחיה בת צבי רייף, עשו כל מאמץ לשלוח אותנו לליבוונה, שהייתה אז בידי הסובייטים.

יצאנו מחלם ללובומל יחד עם עוד צעירים אחדים מן העיר. הלכנו אל הסבתא היקרה שינדל בת ישראל-ברוך ואל הדודה פייגה.

החלו חיי פליטות. ליבוונה מוצפת פליטים, אנשים מתגוללים בבתי מדרש, החיים הופכים קשים יותר מיום ליום. רבים מן הפליטים היהודים בלובומל הלכו שולל אחר ההטעיה המכוערת של האן-קה-וה-דה: כל החפץ לשוב לביתו יירשם. הפליטים לא ידעו כי הרשמה זו הביתה – לחלם או למקומות אחרים – משמעה הרשמה לנסיעה אל הרוצחים הנאצים.

בעת ההיא חיינו אצל דודתי חסיה וטרייטל פומרנץ. גם הם חיפשו באותם ימים לקיים את מצוות אחזקת פליטים, ולקחו אותי ואת בעלי יוסף אליהם. במהרה בא אלינו הקומוניסט הנודע מלובומל ריזינקי סטיפוא עם מכתב הפקעה למחצית הבית. נוסף לכך שלחו לבית את המפקד ליובה גלפון, יהודי מברדיטשב, הצפיפות הייתה גדולה למדי. חזרנו אל דודה פייגל.

הממשל הסובייטי עשה מאמצים להשיג פליטים רבים ככל האפשר למטרות עבודה ולשלחם אל תוככי רוסיה. הבטיחו הקלות שונות. הממשל לא סמך על רצונם החופשי של הפליטים, שלחו אליהם לקחת אותם לעבודה.

ראינו את התנאים בהם נשלחים הפליטים היהודים אל תוככי רוסיה: קרונות חתומים המתאימים להובלת סחורה, ללא כל תנאים סניטריים, ללא מזון ומים. ניסינו לחמוק ולהשתמט מזה. לפיכך החלפנו את מגורינו תכופות, נדדנו בין קובל, מְצ'יוב [מצייב], חזרה אל לובומל. ללא הועיל. באחד הלילות נתפסנו, עם הרבה פליטים אחרים, בידי המיליציה הסובייטית ושולחנו לחלקה האסייתי של רוסיה, שם חיינו את שנות המלחמה. "חיים" אלה הם פרק לעצמו.

לאחר המלחמה שבנו לפולין, גרנו שם זמן קצר. בלתי אפשרי היה להישאר זמן ממושך במקום אשר בו על כל צעד ושעל ניכר החורבן היהודי הגדול והסוף הנורא של הקרובים והיקרים לנו ביותר.

לאחר תקופת נדודים נוספת באנו, ב-1948, עם בעלי יוסף ובני משה לישראל.

מתוך הפרק: על סף החורבן ע' 238.

בלה רז דאגה לפליטים

סוף דצמבר קר, שנת 1939. קבוצת פליטים בבלויים, עיפים מהליכה מרובה ברגל, באים אל לובומל דרך רחוב חלם, ביניהם גם אני. העיניים מתמלאות דמעות בראותי את בתי העיר הראשונים. העיר לא סבלה מן המלחמה, עם זאת לא ניתן להכירה. אנחנו חולפים על פני בית משפחת רויזמן, ורואים טור ארוך של אנשים ליד החנות של אסתר-ביילה. מחלקים לחם. השעה שעת צהריים. ברחובות מסתובב צבא רוסי רב עם רובים וכידונים בראשם. חנויות רבות נעולות משום שנבזזו. ליד חנויות המזון הקטנות עומדים טורי אנשים. העיר מוצפת אלפי פליטים. בקיצור: נעלמו הפנים השמחות החברותיות של התושבים. מספר חסרי הבית גדל מיום ליום. בית הנתיבות דחוס, כך גם בתי הספר ובתי המדרש. מיד נמצאו מאות משפחות שלקחו לביתן אנשים חסרי בית ונתנו להם פינה ומקום משכב. בין טובי הלב גם דודתי אסתר. ככל שהייתה הצפיפות אצל סבי מנדל גדולה, היה בביתו "חדר", עדיין מצאו פינה להעמיד מיטה למען פליט.

ככל שגורל הפליטים היה קשה, ובקשיים מצאו פרנסתם, הקשו עליהם עוד יותר הסתיו הקר והגשמים הכבדים. רחובות העיירה מלאו בוץ עמוק, הקור חודר לעצמות, בפרט כשהנעליים קרועות ואין אף לא בגד אחד שלם. הייאוש גדול. רבים הולכים להירשם על מנת לשוב הביתה אל הגרמנים. רצונם למות במיטתם. איש מאותם חסרי בית לא ידע מה יביא להם המחר.

לאחר חורף קשה, שלגים רבים וכפור, בא האביב. יוצאים להתחמם בשמש. דווקא אביב זה לא אשכח לעולם. בעמדי כך בשמש, תפסו אותי שני אנשי אן-קה-וה-דה והובילו אותי לרכבת. שם היו כבר מאות חסרי בית שנתפסו אף הם. בקרון דחסו 40-50 איש. אמרו כי יובילו אותנו הרחק לסיביר. היינו אלמנטים לא רצויים לרוסיה.

מאות מתושבי לובומל באו להיפרד מן הפליטים שלהם. הבכי עלה עד לב השמים. כל אחד התרגל לפליט שלו. ברגע שהוא נגלו טוב הלב, החמימות והכנות של יהודי לובומל, אשר ברגע הקריטי, ככל שהיה קשה גם להם, ביקשו לעזור, מי במילה טובה ומי בצרור מזון לחסר הבית.

הנה אני מתייצבת על מדרגת הקרון ורואה את דודתי, היא נאבקת בשוטר, מבקשת לפרוץ לעצמה דרך עם שני צרורות ביד. הוא הודף אותה בברוטליות. המראה נחרת בזיכרוני ואינו משתכח. ואיך אפשר לשכוח זאת? הרי הייתה זו הפעם האחרונה שראיתי את דודתי היקרה אסתר.

אותם יהודים שהתייחסו בלבביות ובחמימות כה רבה אל הפליטים, וביכו את אסוננו, כלל לא ידעו כי חורבנם קרוב מזה שלנו.

מתוך הפרק: על סף החורבן ע' 239.

נתן סובל ייצור שמן בגטו

אבי אברהם-לוי סובל ומוטל רויזמן היו ידידים קרובים מאוד, בני גיל אחד, ובעלי שאיפות וכיסופים זהים. היה להם מן המשותף גם במקצועם.

הקשר בין משפחותינו התהדק עוד יותר בימים הטרגיים של החורבן. באחד הימים בא "שליח" (גרמני) מחלם והודיע כי משל סובל (אחיו הצעיר של אבי), וחיים רויזמן, אחיו הצעיר של מוטל, נפלו בשבי הצבא הגרמני. הם גויסו עם בני ליבוונה אחרים כשפרצה המלחמה הסובייטית-גרמנית. "השליח" הטוב מסר לנו כי בתמורה לכסף אפשר לפדות את שני השבויים. משפחותינו נפגשו מיד עם "השליח". כעבור זמן מסוים, ולאחר מתן כסף רב, נודע לנו כי חיים ומשל, וחיילים יהודים שבויים נוספים מליבוונה, נהרגו באורח טרגי באזור חלם.

בגטו שוב עבדו אבי ומוטל רויזמן יד ביד. תכופות נפגשו בחשאי, מדדו ושקלו. אנחנו הילדים לא הבנו דבר. באחד הלילות קיימו שתי המשפחות התייעצות ובה נחשפה התכנית הסודית. התכנית כללה הקמת בית בד קטן (מכונת כבישה לשמן), מטבחנו התאים לכך בדיוק. היו למכונה חלקים רבים, ולכל אחד מאתנו, מקטן עד גדול, היו תפקידים מדויקים. כל אחד צריך היה להכניס מספר מסוים של חלקים בעת הרכבת מכונת הכבישה, ובעת פירוקה. ההרכבה או הפירוק נמשכו 2-3 דקות. כדי לכתוש את גרעיני השמן יצר אבי גלילים מיוחדים. הם היו במסגרייה שלנו, מוסתרים ומוסווים. הסיכון המרכזי היה בהשגת גרעינים מן הגויים, הבאתם הביתה מן המסגרייה וכתישתם כדי לסחוט את השמן.

השמן היה למען היהודים בגטו, שבו לא היה כמעט כל שומן. תעשיית שמן חשאית זו נמשכה עד חיסול הגטו ב-1942.

מתוך הפרק: על סף החורבן ע' 240.

יהודה קריין קווים ופרופילים

רבים זוכרים עדיין כי בית הספר "תרבות" היחיד בעיר נסגר לא בידי הממשלה אלא בשל קשיים כספיים. אך את השורשים העמוקים שהמורים בודמן ופלווסקי נטעו בלבבות מאות תלמידיהם לא יכול איש לעקור. דור שלם של נוער בלובומל התחנך על השפה העברית. לאחר פלווסקי המשיכו מורים אחרים, שניים מהם זכורים לי לטובה: מוטל פריוונר, הסובל הנצחי, ויענקל בלומן טוב הלב והחביב. כשם שאהב את ציפורה שלו ואת ילדיו, כך גילה כלפינו יענקל בלומן קרבה מורית וחממות. במיוחד העריך את גולדה מוניק השקטה, שהייתה עילוי.

הנוער שצמח בעיירה שלנו לא היה עשיר. אחדים חיו טוב יותר, אך כולם יחד עבדו קשה כל היום. הלילה בלבד היה אידילי. עני ועשיר שהו במועדון או למדו בקורסי ערב. מי על המרפסת המחופה זכוכית, מי בחורשה. שירי ח' נ' ביאליק התפזרו בְּדממה. מי אינו זוכר את קולו היפה של לייביש צין ואת השיר מלא הגעגועים "ביום קיץ יום חום, עת השמש ממרום", או את הקול היפה המתוק של יענקל קורנפלד. רבים זוכרים עוד את שירו "נטשה, נטשה השחורה, עמוקות עיניך, עמוקות כבאר", או השיר ששר בידיש-אוקראינית: "אני שותה ביום ראשון, מבזבז בשתייה כול מה שיש לי. נחוץ לדעת כשמתהוללים, לשבח את אלוהים" [תרגום מאוקראינית].

אל יענקל קורנפלד נלווה כמו בידידות נצחית, נער נוסף, עדין וצנוע, מנדלה ליפשיץ. ישב בשקט בשפתיים דקות מהודקות, מהמהם כמו בניגון חסידי.

כך במשך ימים ושבועות, בכיסופים שקטים, שאפו כולם אל המחר המואר, אל החוף השקט. עד לקיץ האחרון, קיץ 1939, שבועות אחדים לפני המלחמה. שבת בחורשה, מרחוק נשמעות חבורות שרות "וולגה וולגה" וממקום אחר נשמעת נעימת "רייזלה". מעט יותר רחוק יושב איצ'ה ארליך עם קבוצת נשים ונערות, בהן רוחלה סמט, האלמנה לאה סמט. איצ'ה שר להן בקול עמוק:

בשבת לאחר הצ'ולנט, בתום הסעודה,
יוצאים בני העיירה אל החורשה,
החורשה, בה אפשרית שכחה עצמית,
כידוע לכול – איש אינו חושף את התגלית.

בזמן שהסובייטים שלטו בעיר, ניהלנו ויכוחים ארוכים עם זלמנקה רובינשטיין, הקומוניסט הגדול, שהיה אסור 15 שנה בכלא בוורשה. קרנו עלתה אצל הסובייטים בשלושת החודשים הראשונים, עד אשר התדרדר לתהום.

מפעם לפעם אהב זלמן זה לנהל את ויכוחיו בעברית. אני מזכיר בחור זה משום שהיה אדם טוב ואידיאליסט, למרבה הצער לא ידע בחייו אף לא יום טוב אחד.

יום אחר יום, הדאגה כבדה יותר, האימה גדולה יותר, עד יום כיפור. שמונה ימים קודם לכן התמוטטה האדמיניסטרציה הפולנית. שלושה ימים קודם לכן חלפו בעיירה טנקים גרמנים וזרמו אל הבוג. הקצינים הפולנים שבו לוורשה ללא נשק, עם חרבות בלבד. קצין גרמני עם שני קצינים זוטרים עמדו ולקחו את הנשק.

אני גויסתי בידי מועצת העיר הזמנית, היהודית-אוקראינית, עם עוד בחורים יהודים רבים למיליציה העירונית, ועמדתי אז על הדרך לא רחוק מן הקצין הגרמני. לפתע הוא קורא לי ושואל:

"מי אתה?"

אני משיב בשלווה: "מן העיר".

"והנשק?"

"של העיר".

"כמשטרת עזר מורשה – הוא אומר לי בחיוך סרקסטי – הישאר כאן, אתה תהיה המתורגמן שלי".

עמדתי כך למעלה משלוש שעות ליד "האדם העליון". הוא מחייך אליי בידידות, קור וחום חולפים בגופי. לבסוף נמאס לו המשחק, קרונות הצבא הפולני נמשכים ללא סוף. הוא נרכן אליי בשקט ואומר לי בשיא הנימוס:

"הנה באים הרוסים, ועתה הסתלק, יהודי!" הוא מזדקף ומצדיע ואני משיב ומסתלק, אווז את הרובה בשתי ידיי בחזקה.

למחרת, במוצאי יום כיפור, היו הרוסים בעיר. הם כיתרו את השוק ולא הניחו לאיש לעבור.

ב-22.6.1941 הפציצו הגרמנים את העיירה. כעבור שמונה שעות כבר הייתי בדרך קובל-סארני עם הצבא הסובייטי הנסוג, בחזרה לגבולות רוסיה. הייתי מגויס החל מאחד במאי ומסופח לקורפוס הסניטרי לאחר קורס קצר במלון של משפחת כץ.

בקייב פגשתי את הרשלה באראן ועוד בחור מליבוונה. בחזית, לא רחוק מן הבוג, פגשתי את חיימקה שואב המים עם סוס ועגלה. הוא עמד בעיניים נוטפות, הביט ולא הבין מה מתרחש לנגד עיניו. העגלה הייתה מלאה תחמושת. ביום ההוא נפל בנה היחיד של האלמנה, קרובתו של משהלה סאנקס. גם שמו היה משה.

לפני שתקפו הגרמנים, נקראתי אל משמר הגבול. חייל יהודי עבר בשחייה את הבוג ומיד נפל לידי המשמר. הוא אמר שהוא מלובומל, ספר במקצועו, מגויס לצבא הפולני, ועתה ברח הביתה אל הצבא האדום החופשי. כאשר שאלו אותו את מי הוא מכיר, שגם במטה מכירים אותו, הזכיר את שמי. מיור אורלוב קרא לי. הוא הלך אתי לבית הכלא והוציאו אלינו את לייבקה קונדיק. הוא התנפל עליי בנשיקות, ואורלוב לא הסיר מאתנו עין. בו ביום שחררו אותו.

לסיום השורות הקצרות, אזכיר את אמם של ההטמנים. היה לי סטודיו לצילום בביתו של שמואל הטמן, וכאשר החלו יהודי פולין להימלט אל הסובייטים דרך הבוג, הפכה מרים הטמן לאם הפליטים. היא הפכה גם לאמי. כיבסה ורחצה, בישלה ואפתה, את מיטתה מסרה לפליטים האומללים, לא התעייפה, עד שנפלה עם כולם.

מתוך הפרק: על סף החורבן ע' 241.

נתן סובל כרונולוגיה של חורבן

ראשית חורבנה של לובומל היה ב-22.6.1941, בשעה שלוש לפנות בוקר. אז נורתה לראשונה אש תותחים גרמנים על עירנו. אז גם נפלו הקרבנות היהודים הראשונים. אל לובומל עצמה נכנסו הגרמנים ב-25.6. ביום ההוא נשרף כל המרכז היהודי: רחוב מיינסנה, רחוב ז'אביה, רחוב בית המרחץ, רחוב בית הכנסת, רחוב רובנה, כמעט כל רחוב חלם, מחצית רחוב הרכבת, מחצית רחוב נובי שוויאט.

ביום השני לכניסתם לעיירה תלו הגרמנים פקודות ראשונות ליהודים:

1. כסף, זהב, מטבע זר, יש להביא למפקדה.
2. יהודים רשאים לשהות ברחוב משעה שבע בבוקר עד שבע בערב בלבד.
3. יהודים חייבים לענוד על שרוול ימין סרט לבן ועליו מגן דוד כחול.
4. עד למחרת חייב לקום יודנרט.
5. המפר את הפקודות יירה לאלתר.

כעבור שבוע יצאה פקודה מטעם הגרמנים, כי על כל היהודים להתייצב בשוק. הרחובות השחירו משוטרים אוקראינים ומאנשי גסטפו. לא ניתן לתאר את הבהלה. היודנרט שיחד את אנשי הגסטפו. נספו אז חמש מאות אנשים "בלבד". בדיוק חודש לאחר כניסת הגרמנים פרצה לפתע מהומה גדולה ברחובות. מיד הוברר כי מדובר בחטיפת יהודים ברחובות ומן הבתים. המסתתרים ניצלו זמנית, והנחטפים, גברים, שמספרם עלה על 400, הובלו במשאיות לפאתי העיר. הגסטפו דרשו לאחר מכן יי"ש ואמרו כי החטופים ישובו תוך ימים אחדים. אותה שעה כבר היו החטופים מוטלים תחת שכבת אדמה, מקום בו ניצב שולחן וסביבו ישבו הרוצחים מן האס-אס, הגסטפו והמשטרה האוקראינית ושתו על חשבון האקציה הראשונה. חלק מן היהודים בעיירה הבינו מיד מה גורל החטופים, חלק האמינו כי הם חיים, בדיוק כפי שהרוצחים ביקשו לשכנע. האמת הנוראה התבררה לכולם כאשר חבורת נערים שלפה כעבור זמן מתוך הבור סרט לבן עם מגן דוד.

תחילה קיבלנו 200 גרם לחם סובין. לאחר מכן קיבלו מנה זו רק מי שעבדו, כלומר בני 12-60. נערכו ביקורות שונות. מי שהיה בביתו מעט מזון, לקחו ממנו גם אותו. מצב התזונה של היהודים החמיר. היו

מקרים שיהודים התנפחו מרעב ומתו. הגויים, בדיוק להפך, מיום ליום זכו לנקמה נוספת ביהודים.

כעבור חודשיים הייתה חטיפה שנייה שנמשכה שבוע ימים. חטפו גברים, נשים, ילדים מגיל 11 ומעלה. מדי יום ביומו נחטפו יהודים והובלו לפאתי העיר. סך הכול נספו שם 500 יהודים. מי שהייתה לו אפשרות רבץ במקלטים – (מקומות מסתור שונים בהם ניתן להסתתר זמן מסוים, אם הגרמנים לא חשפו אותם).

לאחר החטיפה השנייה באה פקודה חדשה: יהודים שברשותם סוסים, פרות, עופות, חייבים להובילם תוך יום אחד אל הוורמכט הגרמני. הכול הובל בהתאם לפקודה. זמן קצר לאחר מכן נחתה גזרה חדשה: יהודים המתגוררים באזורים לא-יהודיים, או גרים ברחובם לא-יהודים אחדים, חייבים להעתיק מגוריהם לרחוב יהודי טהור. בכל בית יהודי נאלצו בשל כך לגור 20-30 נפש. על בתי היהודים באזורים לא-יהודיים, שהיהודים יצאו מהם, נתלו שלטים עם הכיתוב: "רכוש הגביטס-קומיסר בעיר לובומל".

יום לפני יום כיפור שנת 1941, נתקבלו פקודות חדשות המיועדות לאוכלוסייה היהודית:

1 כל האוכלוסייה היהודית, מבני שמונה ומעלה, חייבת לשאת שני טלאים צהובים עגולים, כתמי ביזוי, תפורים לבגדיהם על החזה ועל הגב, בקוטר 8 ס"מ.

2 מפירי הצו יירו מיד.

טרם הספקנו לבצע את הפקודה האחרונה, וכבר פקודה חדשה: היהודים חייבים לתת כופר גבוה – 250,000 רובל, 30 פיסות זהב, 30 זוגות מגפיים איכותיים, 30 חליפות מבד אנגלי וכדומה. אם לא יובא הכול עד למחרת בבוקר, תחל אקציה של חיסול. הכול הושג מיד, כך פדינו שוב את חיי היהודים האומללים.

תוך זמן קצר נתקבלה פקודה להקים גטו לאוכלוסייה היהודית בעיר ובאזור. זה היה ב-5 בדצמבר 1941. הוקמו אז שני חלקי גטו. אחד לבעלי מקצוע ושני לפועלים שחורים או סוחרים לשעבר, כפריים, חנוונים. לבעלי המקצוע הוקצו 40 בתי יהודים מרחוב קוליובה,

לאחרים – מחצית רחוב קוסנישץ'. חובה היה לעבור תוך יום. לא היה יהודי שלא עבר מרחוב אחד לשני. הצפיפות לא ניתנת לתיאור. בחדרון ששטחו שלושה מטר מרובע, שהו 10-20 נפש, ועל הכול שררו רעב, מצוקה, סבל וקור.

כמעט מדי יום היו קרבנות יהודים בשל פקודה זו או אחרת, בזמן העבודה או אחריה. היהודים התרגלו לצרות. מדי בוקר שאלו: מה הפקודות היום? בערב שאלו: כמה קרבנות נפלו היום, מי הם?

כעבור זמן קצר פקודה חדשה:

1. יש לתלות על כל בית יהודי טלאי צהוב עגול, בקוטר 50 ס"מ.

2. כל יהודי, שהטלאי שלו לא יהיה תפור לבגד, אלא תלוי עליו – יצרבו בגופו שני חורים במקום הטלאים.

עד לרגע זה הייתה לכל עובד תעודת עבודה.

במהרה החלו להוציא תעודות אדומות (המכונות תעודות הזהב) ותעודות לבנות. בעלי התעודות האדומות היו מעט יותר בטוחים, מי שהיה בידו מעט זהב, מסר אותו על מנת לקבל תעודה אדומה.

כעבור זמן קצר, שוב הטילו הגרמנים על הגטו שני תשלומי כופר גדולים. היהודים היו כמו תלויים בשערה. העיר מלאה אנשי אס-אס. בקושי הצליחו להשביע את תאבונם הרצחני של האויב.

קשה לתאר את הייסורים בשמענו מדי יום על אקציות חיסול באוכלוסייה היהודית בערים אחרות. חלק מן הפליטים – יהודים מקובל, מצ'יב, לודמיר, שאצק, בריסק ואחרות – הצליחו לחדור בלילה לליבוונה. לא היו עוד עיר או עיירה בקנטון שלנו שנמצאו בהן עדיין יהודים. חשבנו אז, כי רק אנחנו, יהודי ליבוונה המותשים בגטו, מתענים עדיין תחת טופרי היטלר.

אך לא חלף זמן רב, וגם על יהודי ליבוונה הנותרים בא היום הנורא. באחד באוקטובר 1942, בדיוק בהושענא-רבה, בשעה שלוש לפנות בוקר, כותרה העיר בשוטרי ליבוונה, שאצק, מצ'יב, קובל. גם בליבוונה החלה האקציה של החיסול. ללא הבחנה בין תעודות אדומות או

לבנות, השמדה של כל היהודים. ביום הראשון תפסו 1,800 יהודים. ריכזו את כולם ברחבה, הפשיטו אותם עירומים, וכך הובילו לשחיטה בפאתי העיר (לא רחוק ממשרפת הלבנים), לגיא גדול, שם היו חפורים ארבעה בורות ענק. הבורות נחפרו 3 חודשים קודם לכן, בידי היהודים עצמם.

בעת ההיא אמרו ליהודים כי הבורות ישמשו לכריית טיט לעשיית כלים. חלק גדול מן היהודים המסתתרים, שניסו לברוח מן העיר בשבוע הראשון, נפלו כולם, איש לא נותר בחיים. חלק לא ברחו מיד ונמצאו במקלטים שהיו בכל בית יהודי. משפחתנו, יחד עם 15 נפשות, הסתתרה במרתף צדי קטן, שטחו שני מטר מרובע, מתחת לעץ התפוח, באדמה. מלאי גדול לא היה שם, מים ואוויר – כלל לא. באחד באוקטובר בשב בבוקר, היו כולם כמו מתים. הראשים טמונים באדמה כי חסרו אוויר ומים. מעל, חפרו הרוצחים, פוצצו גשרים, הרסו הכול. קבוצה אחת של רוצחים יצאה, נכנסה שנייה, עד שעת לילה מאוחרת. באמצע הלילה, שלא יבחינו בהם הגרמנים, החלו האוקראינים בביזה. בסמטה לידנו, סמוך לביתנו, ירו למוות בכמה יהודים. לא חשנו כבר חיים בשום איבר. מים ומזון לא היו. זה גרם לכך שנאכל תפוחי אדמה לא מבושלים, וליקקנו את השורשים הלחים של העצים. במצוקה קשה ומרה זו התענינו שמונה ימים. כשלא יכולנו לשאת עוד, הסתכנו וניסינו לזחול החוצה בשארית כוחותינו. משני הצדדים עמדו שוטרים, ואנחנו יצאנו, תחילה 9 אנשים. לא הרחקנו לכת – וכבר התעופפו באוויר רקטות תאורה וירו עלינו. עלה בידנו לפרוץ ולהגיע לכפרים.

בעיר גררו מדי יום ביומו יהודים מן המקלטים ורצחו אותם. בעיר, סביב לעיר, בכפרים, בשדות ובדרכים התפרשו קברים לא מוכרים של יהודים מעונים שנורו. שעות אחדות לפני האקציה של אוקטובר, בלילה, עזבו את ליבוונה שתי קבוצות צעירים חמושים. הם פנו בשני כיוונים. מקבוצה אחת לא הייתה כל ידיעה, כולם נספו בכפרים בידי האוקראינים. מן הקבוצה השנייה נותרו בחיים שניים, אחד מהם חברי אברהם גטמן [הטמן].

אנשים בודדים או משפחות קטנות ברחו חלקם לכפרים פולנים ואוקראינים (גם משפחתנו), שם רצחו אותם בהדרגה הגויים המכרים. הלכנו 15 איש (בכללם פליט מלודמיר). כעבור חודשיים נותרנו שישה, רק המשפחה שלנו: הוריי, אחותי, אחיי. עברו עלינו ייסורים קשים

ומרים, נפוחי רעב, אברינו קפואים מקור, 24 חודשים בכותונת אחת, הכינים שלטו בגופינו. מקום בו היינו בצהריים, לא השתהינו בו בלילה. אכלנו עשב (אם היה). ביום חיפשו אותנו הגרמנים והמטרה. בלילה – האוקראינים הלאומנים. עד שנצליח להגיע אל הפרטיזנים, אפשר הרי למות 18 פעם, ועם איזה פרטיזנים הולכים?

התענינו חורף שלם. השנה כבר 1943. השמש זורחת, אביב, למי אביב? לנו, יהודים מותשים, ודאי לא. הטבע קם לתחייה, אך לנו היהודים, האפלה גוברת. הרוצחים לא שבעו עדיין דם יהודי, יומם ולילה חיפשו אחר יהודים נוספים. פעמים אחדות ביום נאלצנו להחליף בחשאי את מקום שהותנו. היה לנו רע ומר עד שנאלצנו לחזור אל העיר, אל מכר נוצרי, הבטחנו לו הרים וגבעות. לאחר שהות של חודשיים אצלו, באו 50 ז'נדרמים גרמנים וחיפשו פרטיזנים ושורדים יהודים. הרוצחים היו במרחק שני מטר בלבד ממחבואנו, והתאכסנו שם חודש תמים. בחודש זה לא ישנו, וכמעט לא נשמנו. לא אחת ראינו, איך מענים ורוצחים יהודים בודדים או פרטיזנים. צריך היה להיות מפלדה לראות זאת ולהישאר חי.

לאחר שהות של ארבעה חודשים אצל הנוצרי בעיר, בא עלינו יום שחור. 29.7.1943, אבי ואחותי שהו אז בדיוק בבית הנוצרי ולא במחבוא המיוחד שלנו. לפתע באו גרמנים ושוטרים אוקראינים, ערכו ביקורת נרחבת ומצאו את אבי ואת אחותי. אני הבטתי מן המחבוא בלב מאובן, ראיתי איך מכים את אבא כדי שיגלה היכן השאר. אבא ספג את כל המכות כדי שלא להסגיר את מחבואנו. לאחר מן הובילו את אבי ואת אחותי לפאתי העיר והרגו אותם. נותרנו בייסורים קשים אמי, אני ושני אחים. באמצע הלילה ברחנו בנס מן העיר ושוב פנינו לכפרים.

כעבור חודש החלו מהומות בין האוקראינים לפולנים. שעה שהיינו אצל פולנים, התנפלו אוקראינים בלילה על הכפר הפולני, כיתרו אותו והציתוהו, את הפולנים שחטו בסכינים, משורים, גרזנים, חרמשים. כל עוד נפשנו בנו ברחנו מן הבערה. ירו אחרינו כדורים רבים. במוות כזה נרצחו אז כמה יהודים ממשפחת לקס. משעה זו ואילך נראו מדי לילה כפרים עולים באש. היריות לא חדלו. הסתתרנו במקומות שונים.

כעבור זמן קצר נפגשנו עם עוד שמונה יהודים נעים ונדים. יחד חפרנו במשך לילה אחד מחבוא גדול, ובו שהינו זמן-מה. החזית כבר קרבה אלינו. השנה הייתה 1944. ציפינו לשחרור קרוב בידי הרוסים. באותה תקופה עוד היו בכפר פולני, לא רחוק מאתנו, כ-100 יהודים בקרב הפרטיזנים הפולנים. באחד הימים שמענו כי הפולנים רצחו את כל היהודים וכי הם מחפשים אותנו.

באחד הלילות מצאו הפולנים את מקום המחבוא שלנו, הם אילצו אותנו לצאת, סירוב לא עמד כלל על הפרק. הקיפו אותנו כ-15 פולנים צעירים, רובים טעונים בידיהם. הם הובילו אותנו לבית כפרי.

עליתי בזריזות ובלי שיבחינו לבוידם. גם אמי ניסתה לעשות זאת, אך הרוצחים תפסו אותה. הם ציוו למסור חפצי ערך. כעבור זמן קצר בא אחר וציווה על כולם לשכב על הקרקע. פורצת יללה, זעקה. כולם מתכנסים בפינה אחת, ערמת אנשים שוכבים, משמיעים קולות אימים. כל אחד מתחפר וטומן את ראשו בתוך גל האנשים. ואז נשמעות יריות, גניחות כבדות קצרות ואחריהן משתרר שקט... שקט...

נשארתי יושב בבוידם, משם ראיתי הכול מבעד לסדק, יושב כמשתק, לבי מאובן. לא ידעתי מה לעשות. לפתע קרעה פקודה את הדממה: "לפזר את ההרוגים בחדר, לספור אותם ולהצית את הבית, שלא יישאר זכר". פיזרו אותם וספרו 11 בלבד. פקודה נוספת: "לחפש בכל מקום, אחד חסר".

מיד צץ במוחי רעיון: "הסתתר!" הספקתי להתכסות במעט קש וכבר היו הרוצחים בבוידם. לפתע חשתי את מגפי הרוצחים דורכים על גופי. לא זזתי והם לא חשו בי. לפתע צעקה: "יאנק, רומק, מהרו, הבית בוער", הם ירדו מיד.

נשארתי שוכב כחסר הכרה. הכול הואר, ראיתי אש גדולה לנגד עיניי, בגדי בוערים – עדיין איני זז ממקומי. כשהגיעה האש אל גופי, עברתי בקפיצת פרא לצדו השני של הבוידם. בחוץ עומדים עדיין הרוצחים סביב הבית ומחכים שהאחד יימלט. בראותם כי הבית כולו בוער ואין איש, הלכו.

ברגע זה קפצתי מתוך האש הסמיכה אל תוך הבית, ניפצתי חלון ויצאתי החוצה. הרוצחים שמעו את קול נפץ הזכוכית וחזרו. נכנסתי

אל תוך העשן הסמיך השחור שעלה מן הבית הבוהר. לאחר כעשר דקות, כשחשתי שהרוצחים נסוגו מעט מן הבית, יצאתי מן הקרמטוריום.

רצתי במהירות שלא תתואר עד שהבחנתי במחבוא שלנו ונכנסתי לתוכו. שכבתי שם זמן ניכר. אתמול עוד היינו 12 – היום רק אני האחד. אך אין זה הזמן לחשוב על העבר הקודר, ואימא לא תחשוב עתה במקומי, היא כבר מתה. עליי לדאוג לעצמי בעצמי בזמן נורא זה. קמתי, יצאתי החוצה. שלוות מוות שוררת סביב. הבית עדיין בוהר. הלכתי למחבוא בו היינו לפני כן, כדי לקחת סכין לצורך התגוננות. זחלתי פנימה לחפש, לפתע שמעתי קול: "אוי, אוי, אוי, בנצילה (שם אחי היה בנצילה). עמדתי על מקומי כמתעלף. הכרתי את קולו של יואל (קרין) גורטנשטיין, ששהה אתנו בזמן האחרון.

מיהרתי אליו. התנשקנו. יש הרבה לדבר, עד שאין יכולת להוציא מילה מן הפה, ושנינו פורצים בבכי תמרורים ואיננו מסוגלים להפסיק. יואל היה פצוע בשמונה מקומות. לא היה איבר שלם בגופו. הוא מספר לי כי התעלף מן היריות שירו עליו, אך כאשר חש באש, התחזק, קם, ניסה להשיב את נפשו של כמה מן ההרוגים אך כולם היו מתים. הוא יצא מבעד לחלון וגרר עצמו אל המחבוא ההרוס. עצרתי מעט את זרימת דמו, חבשתי פחות או יותר, והעברתי אותו למחבוא הקטן שבו הייתי קודם לכן.

היינו יחד שישה ימים שלעולם לא אשכח אותם, הסבל, הצרות שעברו עליי אז במחיצתו. לרגע לא עצמתי עין ולא נחתי במחיצתו, נוסף להזיות הטירוף. לפתע היה מתחיל לזעוק, לצעוק שהוא הולך למות ולספר חלומות אימים. שכבתי בנשימה עצורה רועד בכל גופי.

לאחר אחד מהתקפי ההיסטריה האלה, ניגש אליי יואל בבוקר היום השישי, וביקש שאביא לו לפני מותו מעט מים מן הבאר הסמוכה. אמרתי לו שבלתי אפשרי לצאת עתה כי הפולנים עלולים להיות שם. אך הוא לא השיב, אלא פרץ בזעקה גדולה.

הרהרתי לי: במקום למות כאן ולראות איך יורים בי, עדיף בחוץ, בריצה. כשיצאתי לשאוב מים, ראיתי עגלה מצדו השני של הבית השרוף, ומשני הצדדים רצות לקראתי שתי קבוצות גויים. זו הייתה

חבורה של 12-15 איש, כולם עם נשק בידיהם. התחלתי לרוץ לעבר המחבוא. בנשימה אחת נכנסתי ואמרתי ליואל כי הרוצחים רודפים, ומיד נכנסתי למחבוא האמתי.

יואל שכב מעבר לקיר במרתף קטן. הספקתי לסגור פשפש. הרוצחים נכנסו אל יואל למרתף (מעבר לקיר שלי). הם שואלים את יואל: "היכן הילדון?" הוא משיב: "הלך להביא מים".

חלק מן הרוצחים חיפשו אותי בחוץ בכל מקום, חלק חיפשו בפנים. הם במרחק 15-20 ס"מ ממני, קיר דק הפריד. ישבתי. אווז בפשפש, גרזן מונח לידי. הם דוקרים בכידונים בקירות, מכים ברובים בקירות ואינם מבחינים. חיפשו עד שעת ערב מאוחרת. כשירדה אפלה כבדה, ירו ביואל ויצאו מן המרתף הקטן.

לאחר המתנה של שעות אחדות יצאתי החוצה, החשכה הייתה עמוקה, בדיוק כמו בלבי. אימת מוות שררה סביב, נשבה רוח חזקה, העצים רחשו כמו בבית קברות. ואני – לבדי בעולם גדול.

*

הלכתי לאור היום, היינו הך היה לי. באתי לכפר מרוחק. מיד ניגשו אליי שני גויים וקראו לי אל מפקד הראשי האוקראיני של הכנופיה הלאומנית האוקראינית באזור כולו.

לא הייתה לי בררה, נאלצתי ללכת אליו. הוא סקר אותי בפנים מופתעות. סיפרתי לו הכול מאל"ף-ת"ו. הוא הרשה לי לשהות בכפר ואמר: "אני רואה כי אתה בר מזל בכל מקום, גם אצלי נתמזל מזלך. איש בכפר לא ייגע בך. תעזור בעבודה". נרגעתי קמעה. בכפר זה שהיתי זמן-מה. לא אחת רצו הלאומנים להרוג אותי. גם הגרמנים שהו בכפר זמן-מה בכפר. זיפתי מסמכים עם חתימה גרמנית, באופן שלא ניתן להבחין בזיוף. מסמכים מזויפים דומים הכנתי גם לאנשים אחרים, לא-לגלים.

לאחר שהות של זמן מסוים בכפר, נאלצתי לעזוב את המקום כי הסכנה לחיי גברה. ניסיתי להגיע אל הפרטיזנים שהיו במרחק לא רב, אך הם לא קיבלו אותי ללא נשק. זמן-מה שוטטתי ביער. ביער זה

שוטטו כנופיות שונות וכולן רצחו יהודים. לאומנים פולנים, לאומנים אוקראינים, גרמנים נמלטים, הונגרים נמלטים, אפילו פרטיזנים.

ב-19.6.1944, השכם בבוקר, נכנסו הרוסים. יצאתי מן היער. בהיזכרי באסון שפקד את אבא-אימא, אחותי ואחיי, פרצתי בבכי מר. יום תמים רבצתי מסתתר כדי לא לראות אור יום. לא רציתי לאכול דבר. למחרת נסעתי עם הרוסים אל העיר. כלל לא ניתן להכירה. לא נותר זכר לכל מה שהיה יהודי. יהודים לא פגשתי. למראה החורבן, נאלצתי לחזור לכפר. כעבור יומיים באתי שוב ופגשתי את היהודים הראשונים. אחד מהם, מנדל ליפשיץ, נפטר תוך זמן קצר מן החוויות הקשות שחווה.

בימים הראשונים חיינו כולנו כפראים. החפצים שהסתרנו נחפרו בידי השודדים המקומיים. כעבור זמן-מה כבר יכולנו להסיר מעלינו את הבגדים שלבשנו במשך שנתיים.

נודעו לנו אז פרטים חשובים מן הגויים. למחרת האקציה הראשונה, ב-1.10.1942, נתפסו ונרצחו 600-800 יהודים נוספים (בו ביום החלה האקציה באופולין). מדי יום ביומו נחשפו המוני יהודים בידי בוזזים אוקראינים, נוסף על אלה שחשפה המשטרה הגרמנית. ילדים רבים בני 10-12 עונו בסדיסטיות ונרצחו. המבוגרים הלכו בקבוצות של 20 איש. הם עמדו סביב הבור או חוזים ידיים, וכך גררו עמם הירויים את אלה שעוד חיו. רוצח אחד בלבד ירה, ב-20 איש בבת אחת במשך חמש דקות. סביב הקברים עמד משמר צפוף קשוח, איש לא הצליח לברוח. סיפרו כי יהודי אחד הצליח לזחול מן הבור המכוסה. הוא נרצח לאחר מכן בידי הגויים.

כמה ילדים יהודים, שהוריהם נרצחו וגויים לקחו אותם אליהם, חונכו באווירה שיש להרוג יהודים בכל מקום ובקביעות, יהרגו את כולם, רק לאלה שיאמינו בישו הנוצרי, יניחו לחיות. לאחר השחרור, כשביקשו לקבל את הילדים הללו, הם סירבו ללכת ואמרו כי הם מאמינים בישו בלבד. פעם גנבו מן הכפר שני ילדים יהודים והביאו העירה, רצו להעבירם לפולין. באחד הימים ברחו שניהם דרך החלון וחזרו לכפר.

בו בזמן החליטו היהודים הניצולים לגדר בתיל דוקרני את בית הקברות הגדול החדש, במקום בו רצחו את קדושי העיר. באחד הימים ביצענו זאת בעזרת מהנדס. לאחר הגידור החלטנו אני ושני חברים

(שניאור וישניץ ומשה בלומן) לא לעזוב את המקום, אלא להקים סוללת עפר כדי שיישאר במקום זכר. שלושתנו עבדנו עד לילה ללא הפסקה ושפכנו סוללה באורך שישה מטר, רוחב ארבעה מטר וגובה שלושה מטר, והנחנו עשב סביב.

התחלתי לחרוט מצבה כדי להעלותה אל הסוללה, אך בינתיים עזבו כמעט כל יהודי ליבוונה את פולין, ולא הייתה אפשרות להשלים את המלאכה.

בזמן שהותי בליבוונה, סייעתי לסובייטים לחפש שורה של רוצחי יהודים וזכיתי לנקום בהם. לאחר מכן נסעתי לפולין, משם לצרפת ומשם באתי עם קבוצת ילדי עלייה, בראשית 1946, לארץ ישראל.

ניצולי העיירה על יד בור ההריגה במשרפת הלבנים
די לעבן־געבליבענע פון שטעטל ביים מאסן־קבר ביי דער ציגעלניע
פון רעכטס צו לינקס: משה העלפאט (ראקאוויצער), יידל סאנדעלבוים (ביענס),
משה סטאליאר, יהושע קאלטון משה שטינוורצל (פון אפאלין), אליעזר קאטלער,
ירחמיאל מלמד, דוד מלמד, מילי שיינסאם, אפרים פאלאפער

מתוך הפרק: ההשמדה, ע' 247 – 253.

חיים רוזנבליט מאחורי גדרות המוות

באפריל 1941 נראו כבר מדי יום ביומו כוחות צבא סובייטיים גדולים נוהרים לעבר הגבול. יחידות חֶפְרִים החלו בחפירת שוחות, הכינו ביצורים יצוקים מבטון, הכינו מנחתים למטוסים. באוויר ניתן לחוש שקרבה מלחמה.

אותה שעה גייסו לצבא הסובייטי שנתונים שונים, לאימונים לכאורה. היהודים בעיירתנו, שגויסו לצבא, שירתו במקום אחד. כל אימת שהצבא חלף בעיירה, הוא לווה בבכי על ידי אבות ואמהות, נשים וילדים. כמו חשו כי כל פעם שמתראים עלולה להיות פעם אחרונה.

משפחתי, שגרה בעת ההיא בכפר מאֶשׁוּוה, כללה שלושה אחים ואחות, שהועסקו במשרות ממשלתיות. אני עצמי עבדתי בליבוונה בלשכת המסים. ביום ראשון הייתי נוסע הביתה.

באחד הימים קרא לי המנהל שלי לחדרו. הוא ניהל עמי שיחה ולבסוף אמר:

"חיים, המלחמה באוויר. נותרו ימים ספורים".

זה היה ב-17.6.1941. דבריו זיעזעו אותי.

שמי היהודים התקדרו. לא רק הגרמנים, גם האוקראינים ציפו לרגע. בכפרים שמעו היהודים לא אחת גויים אומרים: "כשיבוא היטלר, לא תהיו עוד קומיסרים. אנחנו נתחשבן אתכם".

ליל 21 ביוני

בשעה אחת, בלילה שבין 21-22 ביוני, הלכנו הביתה לאחר הצגת קולנוע וריקודים. מרחוק שמעתי את קולו של אחי שעמד ושוחח עם חבריו:

"כן חברה, אנחנו עלולים לשכב לישון עם שלום ולהתעורר עם מלחמה. שבוע טוב!"

השחר התגנב. נשמעו יריות. לאורך הגבול בערה אש. יצאתי לרחוב. מכל פה נשמעה מילה אחת: "מלחמה!"

ברחוב עמדו מכונסים מעגלי יהודים. חשבו מה עושים: לברוח לרוסיה? איך נוטשים את כל הנכסים-ורכוש שכה עמלנו עליהם כל החיים?

קבוצה קטנה של יהודים עזבה את העיירה. ביום שני בבוקר גייסו את אחי הבכור יעקב. בצהריים באו מחלקות צבא סובייטי עם תותחים. הם הורו לאוכלוסייה לצאת ליער, כי כאן תהיה החזית.

ביום שני בלילה החל הצבא לסגת וביום שלישי בשעה שתיים היו הגרמנים בליבוונה.

הממשל הצבאי החדש תלה בו ביום פלקטים שעל האוקראינים להתייצב לשירות במשטרה. הובטחו להם שכר, מזון ודיר. האוכלוסייה האוקראינית נדרשה לסייע בגילוי מקומות בהם נמצאו חיילים רוסים.

הפקודות הראשונות ליהודים בישרו צרות: לענוד על יד ימין סרט לבן עם מגן דוד; לא לעזוב את הבתים משבע בערב עד שבע בבוקר; למסור את כל הזהב וכדומה. עונש מוות איים עלינו בשל כל דבר קל ערך.

כעבור ימים אחדים הודיע מפקד העיר ליהודים שחייבים למנות יודנרט. קלמן קופלזון מונה ליושב ראש.

היודנרט ארגן משטרה יהודית והקים לשכת עבודה. המנהל היה אליהו הרשנהורן [גרשנגורן] וממלא מקומו – פרץ-שעיה פלץ.

ביום התשיעי לכיבוש הגרמני קיבל היודנרט הודעה, כי על כל היהודים בני 14 ומעלה להתייצב עם מעדרים בשוק. עונש מוות צפוי למשתמטים מהתייצבות.

בבוקר נראו נערים, נערות, נשים וגברים נוהרים לעבר השוק. בשעה עשר בא מפקד העיר – קצין, עם כמה אנשי אס-אס. הם בחנו את הקהל בצחוק רועם.

"אלה כל היהודים שלכם?"

"כן, האדון הקומיסר".

"התחילו לנקות וכאשר תסיימו עליכם להישאר כאן".

החלה העבודה. נשמע רק הד כלי העבודה. האוקראינים, בשובם מן הכנסייה, צחקו בציניות.

הלב נחמץ למראה בני הנוער הנאה הפורח, שהשפילו ראשיהם ולא יכלו להשיב דבר. המשטרה האוקראינית עמדה מן הצד והשגיחה על ביצוע העבודה. על טעות בעבודה, הכו באלות גומי ובמגלבים.

בשעה שלוש נסתיימה העבודה. הקומיסר הודיע כי העבודה נעשתה כשורה. היהודים עמדו בשורות. שררה דממת מוות. לפתע הודיע הקומיסר כי מרגלים יהודים ניתקו את כבלי הטלפון המוליכים לחזית. לפיכך ירו בחמישה יהודים.

כולם החווירו. כל אחד סבר כי אליו מתכוונים. באו כמה חיילים עם רובים. הוציאו מן השורה חמישה יהודים. היו אלה: מאיר ציילינגולד, יעקב גליבטר, שהתחתן רק חודש קודם לכן, ושלושה יהודים נוספים, שמותיהם אינם זכורים לי.

הורי הנזכרים לעיל ראו כי מוציאים את בניהם והתעלפו. הובילו את החמישה הצדה. חמישה חפים מפשע, נידונים למוות, עמדו חיבורים והביטו בפעם האחרונה באחיהם.

הקומיסר הודיע על גזר דין המוות. הנידונים הובלו אל ההר. נשמעו כמה יריות וחמישה בנים יקרים, בני ליבוונה שלנו, היו מוטלים מתים.

כולם התפזרו לבתיהם. הרחובות היהודיים נראו כמתים. איש לא נראה בחוץ. ברחוב הסתובבו ז'נדרמים גרמנים ושוטרים אוקראינים בלבד. מעת לעת הובילו האוקראינים את הגרמנים אל היהודים העשירים, שם לקחו חליפות איכותיות, שעונים או חפצים איכותיים אחרים.

האקציה הראשונה

חודש לאחר המקרה, נראו בעיר משאיות גדולות עם אנשי גסטפו. החלו לחטוף גברים ברחובות וגם הוציאו מן הבתים. על השאלה לאן לוקחים את האנשים, השיב הקומיסר כי הם נשלחים לעבודה.

האקציה נמשכה 3-4 שעות, את החטופים הובילו אל מחוץ לעיר, מלווים בשוטרים אוקראינים.

כשחזרו השוטרים, באו אליהם הורים ונשים של הגברים החטופים לשאול עליהם. השוטרים השיבו כי הם עובדים במרחק לא רב מליבוונה, ויחזרו כעבור חודש או שניים הביתה. אך היהודים שמספרם היה 350-400, לא שבו עוד לבתיהם. ירו בכולם בבית העלמין החדש.

כבר אז אבדו לעיר היהודים נכבדים ביותר שלה: שלמה סמט ובנו איציק, דוד וינר, אהרן שוחט ואחרים. האקציה הראשונה התרחשה ב-22.7.1941.

בעיר החלו אנשים להכין מקומות מסתור שונים. עשו מרתפים תחת לרצפה, קירות כפולים. משנשמעו משאיות נוסעות, היו הגברים נכנסים למקומות המוכנים, להסתתר. התענו ימים ולילות בלי אוויר ובלי אור ומזון.

כשחשקה נפשם של האוקראינים להוציא מן היהודים במרמה חפצי איכות, היו מספרים כי בערבו של יום יהיו חטיפות. ושוב התענו ימים ולילות. התברר מאוחר יותר כי הגויים המציאו זאת במכוון.

אקציות וכופר

חודש לאחר האקציה הראשונה נראו בעיר משאיות מלאות אנשי צבא. היה יום רביעי בערב. הגברים הסתתרו מיד בכל מקום שניתן. הנשים נעו בחופשיות. גם גברים, שהיו להם אישורים מן הקומיסר כי הם בעלי מקצוע, נעו בחופשיות בעבודה.

לפתע החלו המשטרה והז'נדרמריה לעצור נשים ונערות. העצורות הובלו למשרדו של הגביטס-קומיסר [מושל המחוז]. תפסו אז כ-300 נשים ונערות וגם כ-100 גברים שבטחו בתעודות המעבר שלהם.

אנשים מיהרו ליודרט, הביאו זהב וחפצי ערך אחרים. קלמן קופלזון הלך אל מפקד העיר, הוא לקח את הזהב והבטיח כי כעבור יומיים ישחררו אותם. אך רק בודדים שוחררו. השאר הובלו לעיר המחטני ושם ירו בהם.

במשך הזמן הטילו על העיירה כמה היטלי כופר. הכופר הראשון עמד על 100,000 רובל, השני – על 200,000 רובל, השלישי – על 50 פיסות זהב וכמות מסוימת של אריג לחליפות. בקשיים מרובים הושג הנדרש

ושולם. עדיין נדמה היה כי אולי ישתנה המצב; אולי אמריקה תשפיע, והעולם בכללו...

הטלאי הצהוב והרעב

מן העיירה נעלמו כבר כ-900 יהודים. ביום כיפור 1941 פנו האוקראינים אל הגביטס-קומיסר לאסור על היהודים לגור עמם ברחוב אחד.

בעת ההיא הוצא צו שעל היהודים לענוד טלאי צהוב. על מפירי הצו איים קנס של 10,000 רובל או מוות בירייה.

הצו לעזוב את רחובות הגויים ואת הכפרים הוצא בנובמבר 1941 ונשלח ליודנרט יחד עם התכנית מה רחובות שיש לעזוב והיכן יהיה הרובע היהודי.

למחרת הודיע היודנרט לאוכלוסייה היהודית על הגזרה החדשה: יהודים רשאים לגור ברחוב קוסינישץ', בחלק מרחוב קושצ'לנה, בחלק מרחוב חלם, ברחוב נובי שוויאט וסמטאותיו וברחוב באנגה החל מבית סוקולובסקי עד הבניין ששימש בעבר את הסטרוסטה מעבר למלון של ציילינגולד.

בעיירה נוצרה צפיפות רבה. שתיים-שלוש משפחות התגוררו יחד בחדר אחד. החרף קרב, וכמו להכעיס דווקא היה חורף קשה.

גויים היו מביאים בבקרים מעט עצי הסקה, תפוחי אדמה, קמח ומזון אחר ומכרו ליהודים. אך לא יכלו לספק את צורכי העיירה כולה, כי כמות המצרכים הייתה קטנה, גם לא מכרו בכסף אלא בתמורה לבגדים, מלח או נפט. לא לכל היהודים היו הפריטים הנזכרים, כי חלק מן העיר נשרף בזמן הקרבות הראשונים.

בעיירה נוצר מצב קשה. היו אף מקרי מוות אחדים מחמת הרעב והקור.

בסוף 1941 לקחו הגרמנים את כל מלאי המצרכים ובמקומם חילקו כרטיסי מזון. למבוגר – 200 גרם לחם, לילדים – 100 גרם.

קרב חג הפסח. היודנטר אסף מעט כסף מן היהודים העשירים יותר, נתנו לקומיסר והוא התיר לאפות מצות ואף מכר מעט קמח למטרה זו.

אפיית המצות נעשתה בחשאי מפחד השוטרים האוקראינים, מחשש שייקחו את הקמח, שחרג מכמות הלחם שחילק הגביטס-קומיסר. למרות הכול אפו מצות, משגיחי הכשרות היו לייבל דיין ושמואל-אברהם אלצטר, תוך כך איחלו "לשנה הבאה בירושלים".

פסח חלף ברגיעה. התכנסנו בבתיים שונים לתפילה. נערכה הזכרת נשמות לקדושי 1941.

הגטו

ב-6.12.1941 הוקם הגטו. על חציית גבולות הגטו איים עונש מוות ללא משפט. שוטר יהודי היה מוביל את העובדים למקום העבודה ולעת ערב היה מחזיר אותם.

הוקמו שני גטאות: אחד לבעלי מקצוע, כלל את רחוב קוליובה מביתו של חיים סוקולובסקי עד המלון של ציילינגולד, ארבעה בתים של רחוב חלם, מדירתו של נטע פוקס עד הצטלבות הכביש וחלק אחד של רחוב לודמיר עד הדואר, הדירה של וייצפרוכט. בעלי המקצוע קיבלו תעודות אדומות. הגטו השני כלל את הרחובות קוסנישץ', רובנה, קושצ'לנה.

המצב החמיר מיום ליום. מלאי המזון הדל החל לאזול. על הגויים נאסר להיכנס לעיר ולהביא מצרכים.

אני ועוד כמה יהודים עבדנו אז בפסי הרכבת. היו לנו תעודות מעבר מיוחדות. כשהלכנו לעבודה נטלנו עמנו בכיסים מעט זוטות: בקבוקי צבע, טבק, גפרורים. בעבודה היו ניגשים אלינו אוקראינים והיינו ממירים זאת אצלם בלחם, תפוחי אדמה או מזון אחר.

מדי ערב בשובנו לגטו, כבר ניצבו אנשים רבים שציפו לחדשות שלנו, כאילו היינו אמורים להביא עזרה מן העולם החופשי.

ללא כוח – ללא מזון

אנשים נחלשו ותש כוחם מחוסר מזון ומעבודה קשה. לפני בית היודנט נראו עומדים מדי יום ביומו לא עובדים אלא שלדי אדם.

לחיים בגטו הייתה השפעה מדכאת על האנשים. היינו מגודרים, מנותקים מן העולם ומכל המתרחש סביבנו, לא עיתון, לא רדיו, גם ספר לא נטל איש לידו. הידיעות מן החזיתות הגיעו לגטו במשורה, באמצעות חיילי ורמכט בודדים שסחרו בחשאי עם יהודים ותוך כך השאירו עיתון גרמני.

העובדים היהודים בתחנת הרכבת ובמנסרה היו נושאי החדשות העיקריים, כך נטע פוקס, שמעון קרויט, מוטל קרייזר, לייבל לרנר ואחרים. מדי יום בשובנו לגטו, נדרשנו למסור דוח על מה ששמענו וראינו. אם ראינו שיירת רכבות מובילה מן החזית גרמנים פצועים או טנקים הרוסים – נדמה היה כי הישועה קרובה. אך חיינו מתוך טעות. היטלר השמיד יהודים יום או יומיים לפני הכניעה.

בשבת היינו מתקבצים בבתים, משוחחים בינינו, שופכים מעט את לבנו, חלק מאתנו היו מלאי תקווה שנחיה ונשרוד. אחד ניחם את השני. מדי יום הביא אחר חדשות: החזית בנסיגה; ביערות מצניחים הרוסים פרטיזנים. סבלנות.

אמת, ביערות שאצק התארגנו פרטיזנים, אך קשה היה להגיע אליהם כי הדרכים היו שמורות בידי פטרולים גדולים של שוטרים אוקראינים.

שחיתות בערי הסביבה

בערך לקראת שבועות התרחשה שחיתה בקובל. באמצע הקיץ נהרס גטו טריסק. היהודים הציתו את הגטו בעצמם.

לאחר השחיתה במצ'יוב באו אלינו משם ילדים אחדים. הם סיפרו כי האוקראינים סייעו בזמן השחיתה. זמן-מה לאחר מכן השמידו את יהודי שאצק ואת יהודי הסביבה.

לעיירה שלנו הגיעו שרידים מן העיירות השכנות, בתקווה שאצלנו ימצאו הגנה. נצרکنנו לדאוג להם לבגדים ולמזון. רבים מהם ברחו עירומים כמעט. ראינו כי קרב תורנו.

החג חלף. מדי יום הולך מישהו מאתנו העירה לשמוע על המתרחש. היודנט ממחר לקומיסר. הוא נותן תקווה כי בליבוונה לא יקרה דבר משום שהיהודים עובדים היטב.

בעת ההיא הורו ליהודים לחפור בורות סמוך למשרפת הלבנים. כאשר שאלו לשם מה הבורות, השיב הקומיסר כי יש בדעתו להקים מפעל לסירי חרס.

המצב נעשה מתוח יותר. אנשים הכינו מקלטים מתחת לרצפות, בתנורי אפייה, בעליות הגג. הנוער התכונן לברוח ליער עם נשק. אך משנודע על כך ליודנט, עמד בדרכם: "אתם תביאו אסון על העיירה כולה".

חלק הכינו נשק. אני עצמי קניתי אקדח אצל רוסי, כי בעת ההיא כבר החלטתי שלא אלך לבורות. אירה קודם במי שיבוא לקחת אותי או אברח מן הגטו.

בהמתנה לשחיטה

קרב חג סוכות. בחול המועד היה על המשגיח הגרמני לנסוע להחתים את האישורים שלנו למשך החורף. אך בשעה ארבע הוא שב ושלח לקרוא לנו. הוא הודיע לנו ליטול את חפצינו וללכת הביתה. אין חותמים עוד על אישורינו.

הבנו כי הסכנה לחיינו קרובה, היום, מחר, מתכוננים לשחוט את היהודים כמו שעשו בעיירות אחרות – הדבר זעזע אותנו.

בשל המרחק, 20 ק"מ, לא יכולנו להגיע העירה עד השעה שבע, אך להישאר ביער אסור היה משום שכל רגע עלולים היו לבוא שוטרים אוקראינים לאסור אותנו או לירות בנו במקום.

הצעתי ללכת לגטו. אף אם יהיה עלינו ללון בשדה ולבוא לעיירה בבוקר, זה עדיף על הישארות במקום. אך אבא, שעבדתי אתו, התנגד

לכך. הוא והיהודים האחרים, בהם אחיי ואחותי, נשארו ביער. אני החלטתי ללכת לגטו, שם הייתה אימא. נפרדתי מהם וזו הייתה הפעם האחרונה שראיתי אותם.

שוב בלובומל

בעודי מהדק אליו את שני האקדחים שהיו עמי – אחד לי ואחד לאפרים קנדלשטיין – התקרבותי לעיר. הלב הלם בעוז, כלבו של גזלן. לאן אני הולך? השעה הייתה אחרי שבע בערב, ולפי הכללים כבר אסור ללכת לגטו. ברחוב הרכבת פגשתי את נטע פוקס ואת שמעון קרויט.

”מה נשמע במאשׂווה, חיים?”

השבתי להם כי יצאתי עוד אתמול ואיני יודע דבר. הם סיפרו לי כי אחד היהודים ברח והוא דיווח כי מיד לאחר לכתי באו שוטרים, לקחו את כולם לאולסק ושם ירו בהם.

נפרדתי מהם ובאתי לגטו העובדים. ברחוב עוד נעו יהודים. הגרמנים לא היו בגטו, אך העיר הייתה שמורה מאוד. לפתע שמעתי אישה בוכה בכי תמרורים, התקרבותי ופלטתי צעקה: ”אימא!”

נפלנו זה על כתפי זה ופרצנו בבכי.

”ילדי, אתה היחיד חי! השבח לאל שיש לי אותך לפחות”.

”בעיר – סיפרה לי – מתכוננים שתהיה שחיטה מחר”.

ברחוב הייתה המולה. הנוער התכונן לעזוב את הגטו. עזבתי את גטו העובדים ופניתי ללכת לגטו הכללי. בדרך פגשתי יהודים שהלכו ללון בגטו העובדים במחשבה ששם בטוח יותר. אך הדברים התרחשו בדיוק להפך, דווקא שם התחילו בהרג.

יריות חזקות, שנישאו מפאתי העיר, העירו אותי. ירו על הצעירים שיצאו מן העיירה.

השעה הייתה שלוש וחצי לפנות בוקר, הושענא רבה. בחוץ שרר שקט. מעת לעת נשמע הד צעדים כבדים על המדרכה. היו אלה פטרולים גרמנים בגטו אשר ”שמרו” על נשמותינו.

במחבוא

קרב השחר, צריך היה לחשוב איך להסתתר, כדי לא להיות מן הקרבנות הראשונים.

אני, בהיותי הצעיר מכולם, נטלתי את הפיקוד. הוריתי לנשים עם ילדים קטנים להיכנס למחסה. בבית היה מרתף, השארתי אותו פתוח. בפנים עמד כד מים והייתה מונחת פיסת לחם. השארתי הכול, כדי שיחשבו שהיו שם יהודים אך הוציאו אותם כבר לירות בהם. השלכתי הכול מן הארונות, פיזרתי את כלי המיטה, כלאחר הרס.

המבוגרים – ר' ישראל ומנדל קנדלשטיין עם הנשים, בהם אמי – אותם שלחתי לבודם. שם הסתתרו מאחורי חפצים ישנים. אני נשארתי בבית.

פתחתי את הדלתות. הכול נראה כאילו כבר היו שם והוציאו את כולם. עמדתי בצד, מאחורי הדלת, מרחוק נישאו צרחות פרא של אנשי האס-אס הגרמנים בליווי הרוצחים האוקראינים.

היום האיר. מרחוק הבחנתי שמובילים יהודים מן הבתים. מובילים אמהות עם הגוזלים הקטנים שלהן בזרועותיהן, משפחות שלמות. מוליכים את כולם יחד למקום אחד. תכופות נשמעות יריות. ירו בכמה חולים שלא היה בכוחם ללכת לבורות.

לפתע שמעתי שני גרמנים מדברים ביניהם שיש להיכנס לתוך הבית. מיהרתי להסתתר ליד תנור האפייה, מאחורי כמה לוחות עץ, במקום שהיה תא קטן.

הדלת נפתחת ושני רוצחים עם כלב גדול נכנסים אל הבית. אני שומע אחד מהם אומר:

"הכול הפוך. מן הסתם כבר הובילו מכאן את היהודים".

הכלב מתקרב אליי. אני רואה אותו היטב מבעד לסדקי קרש. זיעה קרה מכסה אותי, אך מעשה נס הוא מסתלק.

מיהרתי לזחול מן המחבוא ודיווחתי לאחרים על אשר התרחש בבית. אימא שלי אינה מניחה לי לרדת למטה. אני נשאר עומד בבוידם סמוך לחלון.

בשמחת תורה

בחוץ יום נאה, יום שמחת תורה. מן הכפרים באים גויים רבים. אני רואה כי חלקם נכנסים לבתים, גוררים מכל הבא ליד.

בשעה שתיים בצהריים הגיע אליי קול בכי חזק. קולות היללה קרבו. לפתע ראו עיני דבר שלא אשכח לעולם: גירשו את קבוצת היהודים הראשונה, 500-600 איש. ביניהם הייתה דודנית שלי, בעלה וילדיהם. בראש הלך שמואל-אברהם אלצטר בעל הזקן הלבן הנאה. הוא פסע שקט ושל. מאחוריו – אמהות עם פעוטות בזרועותיהן, צעירים שגילים שונה. בצדדים הלכו השוטרים האוקראינים עם נשק בידיים ומקלות גדולים אשר בהם הכו על ראשי החפים מפשע. מאחוריהם הלכו אנשי הגסטפו עם מקלעים.

מאוחר יותר חזר על עצמו המחזה הנורא עם קבוצת יהודים נוספת.

כך נסתיימו חיי קהילתנו הקדושה ליבוונה. תמו לנצח קורות האוכלוסייה היהודית שמאחוריה היסטוריה של מאות שנים.

על הקברים הקדושים

לאחר גלגולים וחויות בלתי אנושיות, באתי, ב-22.6.1944, שוב אל ליבוונה. תחילה עליתי על קבר אמי. הקבר היה מגודל עשב. לאחר ביקור של שעה נפרדתי מן הקבר ופניתי ללכת אל תוך העיר. מכיוון הנהר בוג נשמעות יריות עזות. הארטיילריה הרוסית הכבדה היא היורה לעבר חלם.

אני הולך לליבוונה עם עוד כמה יהודים בני ליבוונה. אנחנו באים לרחוב הרכבת. אין זה עוד רחוב הרכבת. אין יהודים, שממה. בתים רבים נותצו. בעיר תנועה עזה של צבא. שוב מתנהל גיוס. אך הפעם אין רואים עוד יהודים. הרחובות שוממים, הרוסים.

אני חולף ליד תלמוד התורה. בעבר שמעו כאן את קולו של משה-מאיר-יצחק המלמד, את קולות הילדים הקטנים. היום שקט. החלונות חתומים.

הנה אנחנו ליד בית הכנסת. גם כאן אותו הדבר: החלונות מנותצים. בקיר המזרח הבקיעו פתח לדלת. עשו כאן מוסך למכוניות.

לבית המדרש לא נותר כלל זכר. מקום ששימש מאות שנים למטרות מקודשות, מקום בו דורות התכנסו לתפילה, שנים ארוכות נשמעה מתוכו יידיש – כל זה כלה ואבד. קוצים ועשבים שוטים צומחים שם.

בערב התכנסנו, אנחנו השורדים היהודים הספורים, שברי הכלים. כל אחד סיפר מה עבר עליו. החלטנו לבקר בקבר האחים, סמוך למשרפת הלבנים.

למחרת בבוקר הלכנו לשם. מחזה נורא נגלה לעינינו: הבורות מלאו אשפה. בהמות רעו שם.

מיד פנינו אל הממשל הסובייטי בבקשה לאסור כל תנועה במקום. הממשל בא לקראתנו ואף הבטיח לסייע בהקמת גדר.

לא חיכינו לעזרה. בכוחות עצמיים ערכנו מגבית בין שארית הפלטה. ככל שיכולנו קנינו עמודים ותיל וגידרנו. הקמנו מצבה עם כיתוב ועשינו שער.

בקבוצת כנרת

כיום [1947], בשבתי בקבוצת כנרת, כשאני כותב שורות אלה על עיירתנו ליבוונה, אני מתקשה להאמין שכל זה עבר עליי, שראיתי הכול בעיניי ובעצמי נאבקתי שנים, מפרפר בין חיים ומוות.

לבני ליבוונה היקרים שלי, אשר יקראו אי-פעם שורות אלה, רצוני לומר: אל תשימו לב להתבטאות הפשוטה שלי וליידיש הפשוטה שלי. כתבתי רק מה שראו עיניי משנת 1939 עד 1945 בליבוונה, לא הוספתי אף לא תמונה קטנה מן הדמיון.

ואתם, בני הנוער, שנולדתם כאן בארץ, רצוני שאף אתם תקראו ולא תשכחו כי סביכם, דודיכם, דודותיכם וידידים, טמונים שם בשדות אוקראינה. בפניכם ניצבת הסוגיה של עזרה בבניית בית משלנו, מדינה משלנו, שבה לא נדע את העיניים והייסורים הנוראים שאחינו ואחיותינו סבלו מידי היטלריסטים גדולים וקטנים בתקופות שונות של קורות גלותנו הארוכה.

מתוך הפרק: ההשמדה, ע' 254 – 260.

1918 – 1948.
נפל במלחמת השחרור.

חיים רומבליט ז"ל בקיבוץ כנרת

יהודה רייך הקרבן הראשון

הקרבן היהודי הראשון בליבוונה היה אחי אמי, נחום לוי. זה היה בימים שהיטלר וסטלין חילקו ביניהם את פולין. הרוסים הם שהיו אמורים לבוא לליבוונה, אך לפי שעה נכנסו הגרמנים. הם הבטיחו שלא יישארו במקום.

ביום השלישי לבואם, נסעתי עם דודי, ר' נחום לוי, לכפר השוכן בין ליבוונה ומצ'וב, אל פריץ שסבי חכר את בוסתנו, לקחת את הפרי שנותר ולהביאו הביתה.

מחשש לרעב בתקופה של מלחמה, קנינו שני שקי חיטה ותפוחי אדמה ופנינו לשוב הביתה. בדרך שרר שקט. בבואנו לתחנת הרכבת, שמענו יריות. אחז בנו אי-שקט גדול והחשנו את פעמינו. כאשר הגענו לרחוב חלם, היו כל הדלתות והחלונות מוגפים.

לפתע שמענו קריאה: "עמוד!" ירדנו מן העגלה, הרמנו ידיים למעלה, ולפי הפקודה, הלכנו. לאחר הליכה של כחמישים מטר שמענו קריאה בפולנית: "יהודים – קומוניסטים!" ומיד אחריה ירייה. דודי נפל מת מיד. הרוצח ירה שנית, עליי. ובשלישית על יעקב קורנפלד, שאף הוא היה אתנו. הקליעים לא פגעו בנו משם ששכבנו על הקרקע. אני כבר לא שמתי לב ליריות. הנחנו את דודי על העגלה והבאנו אותו הביתה. לסבא אבד בנו היחיד, ה"קדיש" שלו.

כל זה אירע כשעזבו הגרמנים והרוסים טרם באו. הפולנים השתוללו אז בעיירה במשך שלושה ימים, חיפשו עריקים מן הצבא הפולני, ולאחר מכן עזבו לעבר חלם.

מתוך הפרק: ההשמדה, ע' 261.

חיה קולטון-פוזנר עשרים הניצולים

מכל האקציות ומעשי השוד בגטו ליבוונה יש אירוע אחד שאינו מוכר ביותר.

כל האקציות בוצעו באורח "רשמי". הגביטס-קומיסר עסק בהן או הגסטפו. אך האירוע ההוא קשור במעין אקציה פרטית, שהמפקדים הגרמנים הרשמיים אף לא ידעו עליה.

הדבר אירע בשבת בשעת ערב מאוחרת. אני, אמי חנצ'ה, האחות גוטה והאחים יששכר, סנדר ואשר, ישבנו בבית. הדלתות כמובן מוברחות והתריסים מוגפים. לפתע נשמעה דפיקה בדלת.

נרעדנו כולנו. תחילה לא הגבנו. כשנשמעו עוד דפיקות, ניגשה אחותי אל הדלת ושאלה: "מי שם?"

באה על כך תשובה של בחור מליבוונה, שציין את שמו. זה היה אחד השכנים. הוא אמר: "פיתחו, אל תחששו". כשאחותי פתחה את הדלת, נכנסו עם הבחור שני גרמנים חמושים.

מיד ניגשו אל אחי הבכור והורו לו להתלבש. אימא תלשה את שער ראשה, צעקה וזעקה, ללא הועיל, לקחו את יששכר.

מיותר לתאר מה רבה הייתה דאגתנו במשך כל הלילה. כשהאיר סוף-סוף היום מיהרנו לשאול ולברר מה התרחש. נודע לנו כי בלילה ההוא נאספו באופן זה, על ידי שני הגרמנים ובלוויית אותו בחור, עשרים יהודים, והושיבו את כולם בשתי משאיות. ביניהם היו: שמעון שור, הרב מטעם בעבר, ברקה ספרד, זלמן וידרא, אשר-לייב זץ.

כיצד התגלגל הבחור אל הגרמנים?

התברר כי הבחור הלך במקרה ברחוב בשעה מאוחרת. לפתע חלפו לידו בנסיעה שני גרמנים ועצרו אותו. הם אמרו לו שאם אינו רוצה להיאסר על ידם, עליו להוביל אותם לבתי עשרים יהודים עשירים. אם יעשה כך לא יקרה לו כלום.

כל הנפגעים מן האסון החדש, מיהרו אל קלמן קופלזון, יושב ראש היודנרט. הוא מצדו מיהר אל הגביטס-קומיסר, אך זה אמר כי אין לו כל מושג במה העניין, והפעם דיבר אמת, שני הגרמנים באו ממקום סמוך, במטרה לסחוט כסף באמצעות "אקציה פרטית".

היהודים הנפגעים אמרו לקופלזון כי העובדה ששני הגרמנים לקחו יהודים עשירים בלבד היא סימן כי רצונם בכסף, לפיכך יש להציע תחילה מתנה נאה לגביטס-קומיסר, על מנת שייוודע היכן נמצאים עשרים היהודים שנלקחו, ולאחר מכן להעניק מטבע הגון לגרמנים ההם על מנת שישחררו את העצורים.

לאחר בירורים נודע לגביטס-קומיסר כי שני הגרמנים הובילו את העשרים לטומשובקה. יהודים אחדים נסעו לשם עם סכום כסף הגון ושחררו את עשרים היהודים החטופים.

מתוך הפרק: ההשמדה, ע' 262.

יעקב הלפנד [אלפנט] בימי האימים

מיד עם כניסתם לליבוונה, ירו הגרמנים באיצי נאדיס ברחוב הרכבת.

למחרת, נכנס גרמני לביתנו והורה לכולם לקחת מעדרים וללכת אתו. אצלנו שהו אז דודן שלי, שלמה הלפנד [אלפנט], ואשתו חיה-שיינדל. הגרמני הוליך אותנו לטחנת הקמח של משה גלמן, שם כבר המתינו גרמנים עם עוד יהודים חטופים, היה בדעתם לירות בהם.

בדיוק אז חלף מטוס סובייטי והגרמנים נסו לכל עבר. היהודים שקובצו ניצלו את ההזדמנות וברחו, בדרך זו הצילו את חייהם.

כבר בימים הראשונים לכיבוש עיירתנו בידי הנאצים, הם מינו יודנרט.

היה ב'יודנרט' קומיסר מיוחד "לחוטאים", כלומר לאלה שלא מילאו אחר פקודות היודנרט. "החוטאים" חטפו מכות הגונות ולמחרת בא תכופות איש משטרה אוקראיני והוביל אותם "לעבודה". גם אבי הוכה כהוגן ורצו להובילו "לעבודה". הודות להתערבות יושב ראש היודנרט, קלמן קופלזון, שחררו אותו.

אחותי הצעירה פסל [פסיה], עבדה אצל בן של רופא, נָצֶק קָלִיס [קלוס]. קבלת תעודה מן היודנרט, שהיא רשאית לנוע מן הגטו וחזרה, עלתה במאמצים לא קלים, וההליכה מדי יום לעבודה בלי התעודה הייתה בה ממש סכנת נפשות. לא אחת הסתתרנו במחבוא שהוכן במיוחד בשבילנו אצל וצק קליס, בדרך זו ניצלנו מאקציות.

כשהתברר שהגטו יחוסל, כבר לא הספקנו לברוח למחבוא של בן הרופא. בשורה של רחובות החלו לגרש יהודים מן הבתים, אנחנו ועוד כמה שכנים חמקנו לאסם הגדול שלנו, שאבא הכין בעוד מועד כמקום מחבוא. פרט למשפחתנו נמצאו באסם דוד צכשטיין ומשפחתו, גיטל סולובייצ'יק, בתו של הרשקה-גדליה וילדיה ומשפחה מפולין.

אבי וגיסי שלפו רעף בגג כדי לראות את המתרחש בחוץ. בשעה עשר בבוקר הם ראו כי מגרשים את יהודי העיר לעבר משרפת הלבנים, שם היו חפורים ארבעה בורות גדולים, לשם כפי שהתברר מאוחר יותר, הושלכו היהודים הירויים.

כך במשך שבוע ימים גירשו והולילו את יהודי ליבוונה מכל הרחובות, במיוחד כאלה שהסתתרו ומצאו אותם.

במקומות אחרים גילו יהודי ליבוונה התנגדות. מקרה כזה – כך סיפר לנו השכן הגוי יקוב פוטייוויץ' – התרחש בבית משה-בנימין פומרנץ, שם הסתתרו כ-50 יהודים. החלונות והדלתות היו מבוצרים היטב, לפיכך עלו הגרמנים על הגג, תלשו רעפים אחדים והחלו יורים משם פנימה. ליהודים בפנים היו רובה ואקדח והם השיבו אש ככל שהיו להם קליעים.

מספרים גם, כי בימים הראשונים לחיסול חטף יהושע גרימטליכט מקלע מידי גרמני וירה בו. גרימטליכט נורה מיד.

בין המסתתרים שנתגלו בימים האחרונים היה גם אליה שטרנבוים עם החותן של בנו, במרתף של שמעון גורטנשטיין. היהודי האחרון שראה אבי מן הגג, מובל לשחיטה, היה מתתיהו מלניצר.

הבנו כי סכנה גדולה היא להישאר באסם, בלילה הצלחנו איכשהו להגיע אל הפריץ וצק קליס. כעבור ימים אחדים הבאנו לשם את אחותי מינדל ואת בעלה שמואל סולובייצ'ק. את אימא ואת הנותרים כבר לא הספקנו להעביר מן האסם. תפסו את כולם וירו בהם.

חשנו כי גם במקום החדש אורב לנו המוות, יצאנו לעבר היער לחפש פרטיזנים כדי להצטרף אליהם. ביער איבדנו את מינדל ואת שמואל, שנתפסו בידי בנדרובצים [פורעים אוקראינים לאומנים, תומכי סטפן בנדרה] ונרצחו בידיהם. אחותי הצעירה פסל, שהיטיבה לדבר פולנית, התחפשה לנערה פולניה טהורה, ובדרך זו ניצלה.

לאחר המלחמה בשובנו לליבוונה, ניסינו להביא לקבר ישראל חלק מן הקדושים, שהצביעו בפנינו על מקום הריגתם. כך קיימנו חסד של אמת עם אחותי מינדל ועם בעלה שמואל סולובייצ'ק, איכר מן הכפר זאפילי מסר לנו מידע על אודותיהם; הבאנו לקבורה את משה-נטע גורטנשטיין ואת חתנו אברהם רוזניק ונכדתו חנה רוזניק.

מתוך הפרק: ההשמדה, ע' 263 – 264.

מאשה רוביוביץ' (אוסטיק) בעיניי ראיתי זאת

בעיניי ראיתי את האסון הגדול שחוותה עירנו, ומשהו מזה אעלה על הכתב.

משפחתי גרה ברחוב שקולנה סמוך לשטיבל של חסידי רוז'ין. שכנינו היו המשפחות של אהרן גרשנברג ושל גליבטר. בזמן המלחמה הייתי בלובומל.

לאחר שנכנסו הגרמנים לעיר, ביום רביעי 25.6.1941, הם הציתו את העיר וביתנו נשרף. עברנו להתגורר אצל דודתי מלכה גינצבורג, אשתו של פאליק גינצבורג, שגרה בשוק. שם נשארו לגור עד חיסול הגטו.

כשכבשו הגרמנים את העיר הם פקדו על כל האוכלוסייה היהודית לענווד סרט שרוול לבן עם מגן דוד כחול. גם ילדים בני 12 ומעלה נאלצו לענווד אותו. שבוע לאחר כיבוש העיר קיבצו הרוצחים בשוק את כל הגברים, לקחו חמישה מהם וירו בהם למרגלות ההר. בין הנרצחים היו שמואל ויינגרטן, מאיר ציילינגולד, יעקב גליבטר, שטרוכר. גם זה התרחש ביום רביעי.

חודש לאחר שעברנו להתגורר אצל דודתנו, החלו החטיפות. תפסו את אבי, מוטל אוסטיק, דודי קלמן, יואל ונטע ביאלר, דודני יואל גינצבורג ורבים אחרים, כ-400 איש, המשאיות הובילו את האנשים למוות, עד טחנת הקמח של יונה לדינר.

כעבור חודש החלו הרוצחים לחטוף גם נשים, החלטנו להכין מקלטים, בהם היינו מסתתרים כשקיבלנו אות שעתידה להיות חטיפה.

עומד לנגד עיניי המקרה המזעזע: דודנתי, חסיה מלמד, ביקשה לקנות לחם אצל גוי, וגרמני ראה זאת. תפסו אותה, הובילו למפקדת הגסטפו ודנו אותה שם למוות. בדרך, כשהובילו אותה כדי לירות בה, האפירה חסיה בת ה-16. היא נורתה ברחבה של הגביטס-קומיסר יחד עם שתי נערות נוספות, האחיות רני וצ'רנה מלמד (בנות דוד ורבקה מלמד), בנות 12-13 בלבד. את גזר הדין קרא הגביטס-קומיסר בנוכחות היודנטר ונציגי האוכלוסייה האוקראינית.

התרחשות מזעזעת אחרת קשורה באחת מן הדודניות הנשואות שלי, שברגע טרגי חנקה את ילדה, בשעה שז'נדרמים חיפשו את מקום מחבואה והילד בכה, גם היא לא חמקה מן הגורל הנורא.

כך באימה ובייסורים חלפו הימים, שנמשכו ללא קץ. דודתי מלכה נפטרה בעת ההיא, אנשים בכו בהלוויה, לא על מותה אלא על אשר זכתה למות מוות טבעי.

ואז הגיעה האקציה האחרונה. לאחר החגים נרצחו כל היהודים שלא נמלטו בלילה האחרון, ביניהם גם אמי ביילה והאחים אברהם ולייבל.

אני ברחתי מן העיר בו בלילה, כשתפסו אותי במרתף. נחלצתי בכוח מידי הרוצחים וברחתי יחפה לכפר, עם דרכון של אוקראינית.

מתוך הפרק: ההשמדה, ע' 265 – 266.

י' א' ר' **הרוצחים של יהודי ליבוונה** (מתוך כתבה ב"פאלקס שטימע" ורשה)

חלק מן הרוצחים, שנטלו חלק פעיל בהשמדת יהודי לובומל, ברחו לימים מן העיר והתיישבו בארצות אחרות. חלק מהם חיים באמריקה.

הדבר נודע מן העיתון המוסקבאי "טְרוֹד" (דצמבר 1963), המידע נדפס מיד בעיתון "ניו יורק טיימס". לאחר מכן החלו להישמע העדויות הישירות של יהודים, הנפגעים עצמם, שמשפחותיהם נספו בידי הרוצחים ההם.

בעיתון הוורשאי "פאלקס שטימע" נדפס בשנת 1964 מכתב מאת ברוך טרכטנברג, שניצל בנס מציפורני המוות והתגורר בלובומל. בין השאר כתב במכתבו:

"ציוו על היהודים להתפשט, עירומים כביום היוולדם, לשכב ופניהם כלפי האדמה ואז ירו בעורפם. אני הצלחתי לברוח ליער. בליל האימים הוא איבדתי את אשתי, את ילדי ו-18 בני משפחה. בראש המרצחים המשטרתיים עמד סרגיי קובלצ'וק שהשתתף בעצמו ברצח יהודים. ניהלו את פעולות ההשמדה הגרמנים הפשיסטים אוגדה [אוהדה], אריך קלאוס – מפקד מחנה המוות, ועוזריו – הקצינים פוקס וקומקה".

"טאג מאַרְגָן זשורנל" מיום 13.4.1965, הדפיס מכתב של יונה רדינוב, שהתגורר בריגה. יהודי זה כתב אף הוא על רצח יהודים בידי סרגיי קובלצ'וק, והוסיף כי גם אחיו [מיקולאי] השתתף ברצח יהודים. רדינוב כתב:

"ב-1.10.1942, ירו האחים קובלצ'וק במו ידיהם בכמה אלפי [?!] יהודים בגטו בעיירה לובומל. את רכושם של היהודים נטלו לעצמם. לימים כשנסוגו הגרמנים לקחו האוקראינים את הרכוש היהודי בקרון מיוחד שנתנו להם הגרמנים, כדי להוביל משם את הנכסים-ורכוש השודדים של היהודים... ב-1944 הם ברחו עם הגרמנים... הם התיישבו בפילדלפיה. במשך 14 שנה לא נתנו האחים קובלצ'וק אות חיים בבית הישן, לא כתבו להוריהם... לאחר 14 שנה החלו להגיע מכתבים וחבילות. הם התפארו בפני בני עירם באוקראינה, כי הם חיים בעושר... שלחו תצלומים של חיי הפאר שלהם".

יהודי ליבוונה באמריקה וארגונים יהודים-אמריקאים התעניינו כיצד ניתן למסור את הפושעים בידי החוק, אך עדיין לא עלה בידיהם להשיג תוצאות בעניין.

בעיתון "טאג מארגן זשורנל", 11.12.1963, נכתב: [תרגום הכתבה]:

סובייט מאשים שני אוקראינים בפילדלפיה בסיוע להשמדת עיירה יהודית שלמה.

"מוסקבה, 10 בדצמבר – שני תושבי פילדלפיה, אוקראינים, האחים קובלצ'וק, נאשמים בעיתונות הסובייטית כמי שהיו משתפי פעולה עם הנאצים וכמחסלי הגטו היהודי בלובומל בזמן מלחמת העולם השנייה.

עיתון האיגודים המקצועיים הסובייטים 'טרוד' דורש כי סרגיי קובלצ'וק בן 44, מן השדרה ה-67 מס' 224 (פילדלפיה) ואחיו מיקולאי בן 37 מְּוסט פוירן אווניו מס' 193 (פילדלפיה), יועמדו לדין. הם נאשמים בנטילת חלק בחיסול הגטו היהודי בעיר הולדתם לובומל, אוקראינה, בעת הכיבוש הנאצי. העיתון אומר גם כי סייעו בהחרמת הרכוש של 5000 הקרבנות היהודים שנכלאו בגטו ונרצחו אחר כך.

העיתון הסובייטי 'טרוד' ממשיך ואומר כי שני האחים קובלצ'וק ברחו ב-1944 עם הצבא הגרמני מאוקראינה, בזמן האופנסיבה של הצבא האדום; מגרמניה באו לאמריקה.

שני האחים מנהלים התכתבות עם הוריהם המתגוררים בעיר קרמניץ באוקראינה, ושולחים להם חבילות שי מפילדלפיה, אומר 'טרוד'.

'טרוד' מבטיח גם, כי תושבים מלובומל מאשרים שסרגיי קובלצ'וק היה זה שהוביל טורי יהודים למקום ההוצאה להורג, שם הם נרצחו, והחרים את רכושם.

(סרגיי ומיקולאי קובלצ'וק סירבו למסור הצהרה כלשהי לנציגי העיתונות שעמדו עמם בקשר טלפוני בפילדלפיה. הם לא רצו לומר דבר על ההאשמה בעיתונות הסובייטית)."

מתוך הפרק: ההשמדה, ע' 277 – 278.

פסיה אברס (אלפנט) מוות על כל צעד ושעל

ביום ראשון, 22.6.1941, פרצה המלחמה הגרמנית-סובייטית. ביום רביעי נכנסה אל ליבוונה מחלקת הסיור הגרמנית. כולנו רצנו לרחובות והסתתרנו בתעלות. הגרמנים הורו לנו לצאת מן התעלות זירזו ודרבנו אותנו לעבר כר דשא. משם גורשנו לכפר, מרחק ארבעה ק"מ מן העיר. ההורים הלכו בראש ואני מאחור, וכך הופרדנו מיד. הם בכו עליי ואני בכיתי עליהם, האמנו כי זה סופנו. מאוחר יותר נפגשנו. כל אנשי העיר היו שם. לנו בשדות ולמחרת שבנו הביתה.

מיד הוצאה פקודה כי לאחר שש בערב ועד שש בבוקר אסורה על היהודים היציאה לרחוב.

שבוע לאחר כניסתם לעיר, הוציאו הגרמנים חמישה יהודים, הובילו אותם למרגלות ההר וירו בהם שם. אני זוכרת מן החמישה את שמואל ויינגרטן ואת יעקב גליבטר. הגרמנים הרשו לקבור את חמשת הקרבנות לפי הדין היהודי.

כעבור חודש, ב-22.7.1941, החלו לחטוף גברים בלבד, ל"עבודה", כך אמרו. מי שנתקלו בו ברחוב תפסו והובילו לאי-שם במשאיות. יושב ראש היודנט היה שואל אצל הגביטס-קומיסר לאן הובילו את האנשים. התשובה הייתה: "הם בעבודה". הוא ציין שמות עיירות וכפרים שהם שוהים בהם לצורך "עבודה". בני משפחה היו נוסעים לחפש, נטלו עמם חבילות – אך לא היה ולא נברא, לא מצאו איש.

כעבור חודש, ב-21.8.1941, שוב החלו בחטיפה לעבודה, הפעם גברים ונשים ללא הבחנה, כל מי שנתקלו בו ברחוב במשך השבוע.

בין החטופים הייתה דובה וולוושס. אמה רצה בעקבותיה, לתת לה מעיל, שלא יהיה לה קר, לקחו גם את האם. הבעל היה מבולבל לגמרי. הוא התרוצץ וחיפש – לפתע הבחין, במרחק לא רב מבית העלמין, בשרוול מעיל במצבץ מן האדמה. הוא מיהר ליודנט בזעקת שבר, כי מצא את קבר האנשים שנלקחו. היודנט מיהר למפקד העיר הודה [אוהדה, אוגדה] וסיפרו לו מה אמר היהודי. הגרמני אמר: "נקברו שם סוסים, אך זכרו, אם תפתחו את הקבר ויתברר כי זו האמת – תימחה

העיר". לשמע הדברים חששנו לחפור. נניח כי אלה סוסים. אנחנו ידענו כי מוטלים שם 300 יהודים.

אני ואבי ברחנו לחוטור [יישוב ובו עד 10 בתי משק, מעיין חווה, ולהלן: חווה] אל גוי שנתנו לו פרה. רבצנו אצלו שלושה-ארבעה ימים ולאחר מכן שבנו הביתה. באקציה ההיא נלקחו כמה מאות אנשים.

ב-5.12.1941 הוקם הגטו. בבואנו לגטו החלטנו מיד שחייבים להכין מחבוא. אחדים הכינו בונקרים תת-קרקעיים, אחרים – קירות כפולים. גם אנחנו עשינו קיר כפול. עשינו אותו מדיקט, במרכזו דלת קטנה ועליה תלינו בגדים.

האקציה האחרונה נערכה בערב הושענא רבה 1942 [תשרי תש"ג]. הז'נדרמריה הגרמנית והשומרים האוקראינים כיתרו את העיר בלילה. עם שחר החלו לגרש את היהודים מן הבתים. לקחו כל מי שמצאו בבית. נכנסו אל תוך הקיר הכפול: אני עם אבי ואמי, אחותי וגיס, דודן של הגיס עם שני ילדים, דודנית של הגיס ובעלה, אמו של הגיס, אחיו ואשתו עם ילדם ועוד שכנים אחדים. היינו רבים. דודנית אחת של הגיס לא רצתה להסתתר, שלחה את כולם להסתתר ובעצמה עמדה ליד השולחן מוכנה שייקחו אותה. עוד שתי נשים, אם ובתה, לא הסתתרו.

הגרמנים נכנסו הביתה. מיד תפסו את שלוש הנשים והובילו אותן משם. לא חיפשו עוד. באמצע הלילה שמענו אוקראינים שנכנסו וחיפשו זהב, עורות וחפצי ערך אחרים. בנס לא מצאו אותנו.

שלוש יממות שהינו כך. חשנו שלא נוכל עוד לשאת זאת, בלילות התחלנו לעבור אחד-אחד לאורווה. תוך כדי ריצה חשנו כי אנחנו דורכים על גויות. האורווה ניצבה סמוך לכביש. קורות האורווה היו דלילות, ובין קרש אחד למשנהו רווח שתי אצבעות. בעד לסדקים ראינו כל אדם שהובל. בבית הכלא ריכזו 1,500 איש, ואז הובילו אותם לפאתי העיר, אל משרפת הלבנים. עמדנו באורווה וראינו הכול. ראינו את שכננו הרשל ליפשיץ. הוא פסע מבולבל לחלוטין, ללא כובע. הוא ומאות יהודים אחרים הובלו בידי שומרים אוקראינים וז'נדרמים עם כלבים גדולים. מיד שמענו יריות כי המרחק לא היה רב. לאחר מכן ראינו ז'נדרמים ושומרים חוזרים בשירה. מאחוריהם נסעו גויים

בעגלות והובילו את בגדי הקרבנות, אשר צוו להתפשט לפני ביצוע ההרג. הגרמנים ריכזו את החפצים במחסנים מיוחדים.

כעבור יום-יומיים שוב הובילו כמה מאות אנשים, ולאחר מכן מעטים שנתפסו מדי פעם ברחוב וכל אלה שנתגלו בעליות הגג, בבתים ובבונקרים.

ישבנו באורווה עשר יממות. אני ואבי עברנו אל פולני בשם קלוס [קליס]. ההיכרות עם הפולני נמשכה מן העבר. אבי הכיר את אביו לפני שנים רבות.

כשהחלטתי עם אבי ללכת אל הפולני, היה יום שישי בערב, חשכה, גשם. התגנבנו לרפת. בשבת בבוקר, כשנכנסה הנוצרייה להאכיל את החזיר, קראתי לה חרש. היא נבהלה מאוד ומיד ברחו ושלחה את בעלה. בעלה נכנס והורה לנו להישאר ולשבת בשקט.

כעבור שלושה ימים בא אלינו הגיס וכעבור יום – אחותי. לילה לאחר מכן הלכתי במטרה להוציא מן האורווה שלנו את אימא ולהביאה אל הפולני. לא היה בכוחה ללכת. היא אמרה: "שיהיה מחר". באורווה ההיא שהו 18 איש נוספים. למחרת בא הנוצרי וסיפר לנו כי תפסו את כל 18 האנשים והובילו אותם לבית הכלא. לימים סיפרו לנו כי לאמו של גיסי לא היה כוח ללכת עם כולם, ירו בה במרכז הכביש.

נשארנו לפי שעה אצל הגוי. מדי פעם ביקש שנעזוב כי הוא חושש. פעמים אחדות הלכו אבי ואחותי אל איכרים שונים להתחנן שיכניסו אותם אליהם, איש לא הסכים.

כך שהינו אצלו עד 20 באפריל 1944, שני חורפים וקיץ. יחסו אלינו היה טוב מאוד, אך לנו היה רע. הוא ידע על שלושה אנשים בלבד, ואנחנו היינו ארבעה. האוכל שהביא לשלושה, די היה בו לאדם אחד – ואכלו ממנו ארבעה אנשים. מדי שבוע הביא לנו דלי מים חמים – לרחצה.

בראש השנה [סילבסטר] כשהאיכר ואשתו הלכו לכנסייה, היה קר מאוד, הם חשבו שכבר קפאנו. הכניסו לנו כדי מים חמים ואמרו: "תתחממו! תחזיקו מעמד!"

היינו שם שני פסחים. אבי חישוב חל מתי פסח, וביקש מן הנוצרי כי בימים אלה יביא לנו תפוחי אדמה בקליפה ומעט מים – ותו לא. הוא עצמו שכב והתפלל ואמר תהילים. כך היה בפסח הראשון וגם בשני.

ב-20.4.1944 קרבה החזית מכיוון קובל. במשך כחמישה חודשים התנהלו קרבות ליד קובל. בסמוך אלינו הוצבו מטבחים צבאיים רבים של הגרמנים. הטבחים הגרמנים רצו להשתמש ברפת כדי לשחוט שם כבשים. הפולני התכעס והצטעק: חצי בית לקחו ממנו לטובת לשכת העבודה, עכשיו רוצים לקחת ממנו את הרפת, ומה יישאר בשבילי, הוא לא צריך דבר? היכן יחזיק את החזיר ואת הפרה שלו? הוא מיהר אל הגביטס-קומיסר בצעקות – הם יצאו מן הרפת.

בלילה נכנס אלינו האיכר ואמר: "אלוהים עצמו מורה לכם ללכת מכאן, שאם לא כן נמות כולנו". זה היה יום חמישי בלילה. ראינו כי הצדק עמו. יצאנו לפאתי העיר בדרך אל היער. אמרו כי ביער יש פרטיזנים – הלכנו לשם, אך תעינו בדרכנו. אני ואבי הלכנו לחפש דרך ביער. אחותי גיסי והנערה [?] נשארו במקום.

הספקנו ללכת צעדים אחדים, לפתע בא שומר גרמני וקרא: "עצור, סיסמא!" השבתי: "יא, יא!" הוא לקח אותנו והוביל אל הקסרקטינים ונעל אותנו. מדי פעם הציץ אלינו פנימה, לראות מה מעשינו. רציתי לזחול דרך הסורגים ולברוח. מוטב יירו בי בעודי רצה מאשר יענו אותי. אך הספקתי לעבור עד המחצית. אבי ביקש ממני: "אל תטפסי, אל תברחי, הקשיבי לי. עוד תוכלי להינצל. את יכולה לומר להם מה שיעלה על דעתך". לא ברחתי.

בבוקר בא המפקד. הוא קרא לי לחקירה, וממלא מקומו קרא לאבי לחדר אחר. אבא לא מצא חן בעיניו והוא השליך אותו מן החדר. אני עמדתי ליד החלון וראיתי את אבי הולך לעבר היער.

ביער שוטט אבי שלושה חודשים. גויים היו נותנים לו פת לחם. כך התקיים.

אני נשאיתי אצל הגרמנים. סיפרתי להם כי אני פולניה מלוצק, וכשהחלו האוקראינים להיאבק בפולנים, ברחנו ובדרך איבדתי את משפחתי. אמרתי כי אינני יודעת לאן נעלמה משפחתי – הוריי, אחי ואחותי, ואני מחפשת אותם. הגרמנים שאלו אותי מיהו הזקן. אמרתי

כי פגשתי בו ביער, גם הוא מחפש את משפחתו. כיוון שחששתי ללכת לבד ביער, הלכתי אתו.

הם שלחו אותי לעבוד. עבדה אצלם שיקסה ממוהילוב, שלחו אותי לעזור לה במטבח. כך עבדתי אצלם. בלילה ישנתי עם השיקסה. מדי יום קרא לי הגרמני ואיים שהנה הוא יורה בי. אך הוא איים ולא ירה.

לאחר שבוע עבודה אצלם שמעתי כי עוזבים את המקום. אמרתי כי רצוני ללכת לכנסייה, אל הכומר, להתוודות וגם לשאול את הכומר אם משפחתי לא הייתה אצלו במקרה.

הלכתי אל הנוצרי קלוס. נקשתי בחלון. הוא יצא. אמרתי לו כי נותקתי ממשפחתי ונותרתי לבדי אצל הגרמנים, אני נוסעת אתם הלאה. אינני יודעת מה יקרה אתי בעתיד. אם מישהו מקרובי ישוב לאחר המלחמה, שיספר להם עליי.

נסעתי עם הגרמנים למאשווה, מרחק שמונה ק"מ מלובומל, כפר שבעבר עבדתי בו למען הרוסים, ב-1940. עבד אצל הגרמנים שבוי מלחמה רוסי, פבל. הוא קשר היכרויות עם הגויים בכפר והם סיפרו לו כי הם מכירים אותי, אני מלובומל, יהודייה, הם אף יודעים היכן גרתי. פבל קרא לי וסיפר לי זאת. אך אמר: "אל תחששי, לא אגלה לאיש". השבתי לו: "מה אתה מדבר? השתגעת? אתה מאמין למעשיות שמספרים לך, זה שקר!"

השבח לאל שעזבנו את הכפר מיד. חצינו את הבוג ונסענו לחלם. שם לא הכיר אותי איש.

לאחר מכן באנו למקום בצדו השני של נהר ויסלה. השתהינו שם חמישה חודשים בבונקרים. עשיתי כל עבודה למען הגרמנים: כיבסתי, קילפתי תפוחי אדמה, בישלתי. בשעה שלוש בלילה נאלצתי לבשל להם קפה ולהגיש. הם היו מרוצים מעבודתי ומעולם לא שאלו ולא חקרו מי ומה אני.

אכלתי עם השיקסה, וליה. כשנזדמן לנו לאכול חזיר, לא הייתי מסוגלת לאכול. בשר סוסים אכלתי, אך חזיר – לא. תמיד הייתה שואלת אותי למה: "הסבירי לי, למה את לא אוכלת את זה? הרי את רעבה, אני

יודעת שיהודים לא אוכלים זאת, אך למה את אינך רוצה?" שאלתי אותה: "מה זה יהודה?" היא הסבירה לי: "נו, מין עם שאינו אוכל חזיר".

המקום ליד הוויסלה, שהיחידה הגרמנית שהתה בו, נקרא קֶרְסִי, חווה ביער. הגרמנים בנו שם בונקרים ושם נמצאנו. במרחק שלושה ק"מ משם היה כפר. הגרמנים היו שולחים אותי תמיד אל האיכרים להביא חלב, ביצים, תרנגולות.

היחידה הגרמנית שאצלה עבדתי, הייתה סדנת שדה לתיקון טנקים. חנינו תמיד במרחק ק"מ אחד מן החזית. מדי פעם היו מביאים טנק שניזוק כדי שיתקנו אותו מיד – ושוב הובילו אותו לחזית.

כיבסתי עבורם, בישלתי ושירתי אותם. תכופות קראו להם לעבוד ממש בחזית, והיינו מביאות להם לשם אוכל – ברגל הלכנו, ממש עד לחזית. באחת הפעמים ירו עלינו הרוסים ובאה מחלקת סיור רוסית. היה בדיוק פרק זמן שלא יכולנו לבשל, והלכנו למטבח אחר לקחת משם אוכל. העמסנו את האוכל על רכב והיינו אמורות לצאת לדרך – באה מחלקת הסיור הרוסית והשליכה הכול מן הרכב. ראיתי את הגרמנים רצים מיד לבונקרים, הם פחדו מן הרוסים פן יהרגו אותם. אני לא חששתי, ניגשתי אל הרוסים וביקשתי ללכת אתם. הם השיבו לי: "איננו יכולים לעשות זאת. מי יודע אם נשוב בשלום. אנחנו רק מחלקת סיור. את חייבת לחכות עד שניכנס לכאן באופן רשמי".

בכפר שאליו נהגתי ללכת אל האיכרים להביא אוכל לגרמנים, היה פולני עם שתי שיקסות. פעם אמרתי לו: "אם ישתנה משהו האם אוכל לבוא להסתתר אצלך?" הוא השיב: "בכל עת תהיה דלתי פתוחה בפניך. אקבל אותך כבת שלי".

באחת השבתות לעת לילה, כשהגרמנים החלו להתכונן להמשיך בנסיעה, אמרתי לווליה: "הקשיבי לי, רוצה להצטרף אליי – טוב. אם לא, אני מבקשת ממך – הניחי לי להישאר כאן. אני לא רוצה להמשיך לנסוע. אני מבקשת, אל תקלקלי לי". היא רצתה לנסוע אתם. אך סיפרה לטבח הראשי כי אני נשארת. הטבח בא בריצה, תפס אותי בצווארון והשליך אותי לבונקר אל המפקד. הטבח סיפר לו כי רצוני להישאר אצל הרוסים. המפקד שאל: "מה זאת אומרת, למה אינך רוצה לנסוע אתנו?" אמרתי לו: "אתם רשאים לעשות בי מה שתמצאו, אני לא

נוסעת הלאה. אני נשארת כאן". לא היה פנאי לוויכוחים. המפקד יצא והם החלו לנסוע מיד. ממלא מקומו נתן לי בדל נר ולחם ואמר לי: "נו, אם רצונך להישאר, איננו יכולים לעשות דבר, שירת אותנו היטב, הישארי כאן".

מיד הלכתי אל הפולני. הוא קיבל אותי לביתו. שלושה ימים הייתי אצלו. כאשר החל להגיע הצבא הפולני, אמר לי: "הישארי כאן כמה שבועות, נכין לך מסמכים". אמרתי: "טוב". הפולני לא ידע כי אני יהודייה. במקרה נודע לי כי בחוגו של הפולני מצוי שבוי מלחמה רוסי שהכיר אותי. מיד נפרדתי מן האיכר ועזבתי אותו.

הלכתי והלכתי עד בואי לעיירה אוז'דוב. שם פגשתי יהודים ראשונים. הם כבר היו משוחררים חצי שנה. קיבלתי לחם במאפייה והמשכתי בדרכי. זה היה בינואר 1945. הייתה סופת שלג עזה, הכול נישא באוויר. בכמה בתי איכרים דחו את בקשתי ללון שם. אחד ריחם עליי והניח לי ללון אצלו.

למחרת באתי לקרשניק, שהייתי שם יומיים והמשכתי ללובלין. מיד הלכתי אל הקהילה היהודית בלובלין – היו שם אנשים רבים. הבטתי סביבי, אולי אתקל בפנים מוכרות. ברגע זה נכנס שמעון קרויט מלובומל. הוא ראה אותי ונפל על צווארי: "פסלה, ניצלת!" פגישה בין אם לילדה לא הייתה יכולה להיות מרגשת יותר. השמחה הייתה גדולה. אשתו ניצלה אף היא. מיד לקח אותי לביתו. הייתי אצלם שבועיים. הם התייחסו אלי טוב מאשר אל ילד משלהם. נתנו לי מזון ובגדים.

נודע לי מהם כי הרגו את אחותי ואת גיסי וכי אבי ניצל. אבא שוטט שלושה חודשים ביער, הוא החזיק מעמד עד בוא הרוסים. ביער פגש פרטיזנים וביקש שיקבלו אותו אליהם. הם סירבו. הוא כבר היה אז בן 65. הוא נשאר אפוא ביער. הגויים שנהגו לתת לו לחם, הראו לו את המקום בו הרגו את אחותי. הם אפילו ציינו את שם הגוי שהרג אותה ואיך התרחש הדבר: הם הלכו לחפש אותי ואת אבא כשהופרדנו, ושאלו גויים אם ראו אותנו. אחדים נתנו להם אוכל, והגוי הוא לקח גרזן והרג את שניהם. גיסי אף חפר בעצמו את קברו. בשובי, וכאשר חזר אחי מרוסיה – פתחנו את הקבר, הכנו ארגזים והועברנו אותם לבית העלמין. עשינו שני קברים, עם גגונים – ודאי לא נותר להם זכר.

מלובלין נסעתי ללובומל לפגוש את אבי. לובומל השתייכה לרוסיה. בפאתי דורוגוסק היה אזור הגבול. לא היו לי מסמכים. נסעתי בקרון משא עם גויים רבים. כשמשמר רוסי ערך ביקורת מסמכים, העמדתי פנים שאני ישנה. העירו אותי: "מסמכים!" אמרתי מנומנמת: "זהים בדיוק". כלומר יש לי אותם מסמכים כמו לאחרים, שאצלם כבר בדקו.

באנו עד יגודזין – התחנה האחרונה לפני לובומל. ירדתי מן הרכבת, הייתה לפניי הליכה של שמונה ק"מ. אך בחשכה לא מצאתי את הדרך הנכונה ועליתי על גדר התיל. שומרי גבול תפסו אותי, העלו אותי על קרון משא והחזירו לפולין. באתי לחלם. נודע לי כי מצויים שם יהודים מלובומל, הייתי אצלם יומיים-שלושה. הם השתדלו להשיג למעני מסמך כלשהו, כדי שאוכל להמשיך בנסיעה, אך לא הצליחו. החלטתי לנסוע שוב אל לובומל.

הפעם נסעתי בדרך אחרת – דרך ברסט ליטובק. ירדתי בפודגורודני – התחנה האחרונה לפני לובומל, מן הצד הרוסי. שומרי הגבול תפסו אותי והובילו למשטרה. סיפרתי להם את האמת – יש לי אב בלובומל ואין לי מסמכים כי אני באה מן הגרמנים. אמרתי להם: "הביאו אותי ללובומל ואשיג שם מסמכים". הביאו אותי ללובומל והעבירו אותי לידי מפקד המשטרה. הוא חקר אותי והחזיק בי שם יום תמים. בינתיים נודע עליי לגויים, והם הפיצו בעיר את הידיעה כי בתו של מושקו הזקן (כך כינו את אבי) נמצאת במשטרה ואין משחררים אותה כי אין לה מסמכים. כששמע אבי, נטל את המקל ביד ובא אליי. קשה לתאר את פגישתנו כשפתח אבי את הדלת וראה אותי יושבת.

המפקד, שישב במרחק כמה חדרים, שמע את קולות פגישתנו. הוא נכנס לחדר וקרא: "לכו הביתה, איני צריך דבר!"

באנו הביתה, החלונות היו מולטים בשקים ישנים שאבא מצא על הכביש, כי השמשות נופצו. אבא אמר לי כי במשך כל הזמן קיווה שאשוב.

חיכינו בליבוונה עד בוא אחי מרוסיה. בפרק זמן זה התחתנתי. ב-1957 נסענו לארץ ישראל.

מתוך הפרק: במאבק לחיים ע' 277 – 282.

רחל גוטמן (סנדלבוים) ניצלתי מן הבערה הגדולה

לפתע פרצה המלחמה הגרמנית-סובייטית, כלל לא ניתן היה לצפות כי כעבור יומיים ייכנסו הגרמנים לעיר. אך ב-25 ביוני [1941] הם כבר היו בליבונונה. העיר חוותה התקפות במשך כמה ימים. כל המרכז, השוק, רחוב חלם – עלו באש.

ביום חמישי, ב-26 ביוני, החלו לצוץ אנשים ברחוב. מראה העיר היה כמראהו של חורבן. בשבוע שלאחר מכן פורסמה הודעה כי על היהודים לענוד על שרוול יד ימין סרט לבן עם מגן דוד כחול, הותר ליהודים ללכת ברחוב משעה שש בבוקר עד שש בערב.

ביום רביעי, 2 ביולי, פקודה: יהודים בני 14-65 נדרשים להתייצב במרכז העיר ליד בית הקולנוע. המסתתרים יירו. התקבצו כמה מאות יהודים והרוצחים העמידו אותם בשורות. הוציאו מתוכם את מאיר ציילינגולד, שמואל ויינגרטן, יענקל גליבטר ושניים נוספים בשם שטראכר, הובילו אותם עד להר וירו בהם ללא סיבה. אימה נפלה על היהודים. למחרת, פקודה בדבר עבודת כפייה: כל היהודים, נשים וגברים, בני 16-65, נדרשים להתייצב לעבודה. על היעדרות יענשו בהתאם לחוקי המלחמה הקיימים. ההשגחה על היהודים הופקדה בידי המיליציה האוקראינית שכללה חוליגנים ידועים, שלא שבעו דם יהודי. קשה לתאר את הסבל שחוו יהודים בעבודה הארוכה.

ביום שישי, 18 ביולי, פורסמה פקודה: גברים ונשים בני 16-65, יתייצבו ליד בית הקולנוע. מרבית היהודים התקבצו. הציבו ארבעה טורים, גברים לחוד ונשים לחוד. הטור נתמשך מחנותו של יענקל פלר עד בית הקולנוע. בשעה עשה בבוקר באו הגסטפו בקסדות ברזל ופרגולי עור והחלו לספור את האנשים. בו ברגע פרצה סערה איומה. השתררה אפלה ואנשים לא ראו איש את רעהו. ירד גשם שוטף. שילחו בחיפזון את כולם לעבודות שונות.

חלפו ימים אחדים. ביום שלישי, 22 ביולי, בבוקר, באו הרוצחים עם עוזריהם האוקראינים במשאיות סגורות גדולות. חטפו גברים, השליכו אותם למשאיות והובילו את כולם למפקדה. שם, בליווי מלקות ולעג, לקחו מהם כל מה שהיה עליהם, והובילו אותם למקום סמוך למשחטה

העירונית, היו שם בורות מוכנים, גירשו אותם לבורות ורצחו אותם במקלעים.

למחרת לא רצה איש להאמין כי יכול לקרות כדבר הזה, אנשים מיהרו לבורות. הבהלה בקרב הנותרים הייתה נוראה. נאלצנו להמשיך לרוץ לעבודה בבוקר, לא בטוחים בחיינו, ולא אם נשוב ממנה.

כעבור ימים אחרים – שוב פקודה: על היהודים להביא את כל הזהב, הכסף והנחושת שברשותם. על השתמטות מכך, על מציאה של משהו מן החפצים הנזכרים אצל יהודי, צפוי עונש מוות. למחרת בבוקר ניצב טור נשים עם החפצים יקרי הערך ביותר, במטרה למסור אותם, בלא לדעת למה בא עליהן גורל זה.

כך, במשך היום כולו נעו הטורים, למסור חפצי ערך שנשתמרו מדורות. כשעמדתי ליד השולחן למסור את מעט התכשיטים שלי, עמדו נשים עם העדיים היקרים, חפצי יהודים מן העבר, מסבות-סבותיהן, שרשראות זהב גדולות, גביעים לקידוש, פמוטי כסף נאים וכדומה.

חלף חודש. בדיוק בשלושים לשחיטה הראשונה, ב-22 באוגוסט 1941, ביום חמישי בבוקר, כותרה העיר ליבוונה מכל עבר בידי הגסטפו ועוזריהם האוקראינים, שוב יצאו במשאיות סגורות גדולות, חטפו גברים ונשים, והובילו אותם למפקדה. שחיטה זו, לא נמשכה יום אחד, אלא שמונה ימים תמימים, ביום ובלילה. בעיירה נותרו רק אלמנות ויתומים. חטיפת האנשים והשלכתם למשאיות הייתה מראה נורא. לא היה מקום להסתתר בו. השכנים האוקראינים, אנטישמים, לא הניחו להיכנס אליהם. הם עמדו, צחקו ולעגו: שאנחנו סובלים בשל חטאי אבות-אבותינו, שרצחו את ישו.

שני אחיי, מאיר ושמואל, נתפסו. בנס עלה בידם לברוח מן המפקדה. כל היהודים החטופים הובלו לחורשת סקיב, היו שם שוחות גדולות, ושם רצחו אותם. אקציה זו, העקובה מדם, בוצעה בידי האס-אס בעזרת המיליציה האוקראינית העירונית.

כשחלה רגיעה סירבו הנותרים להאמין כי הדבר קרה. כשהחלו להתעניין אצל האיכרים, שמא ראה מי מהם לאן הובילו את היהודים, לא כולם רצו לומר את האמת. אך איכרים שגרו במרחק לא רב מן החורשה סיפרו כי שמעו יריות, וכי כל האנשים מוטלים שם ירויים.

בשחיטה השנייה הושמד חלק גדול מן האוכלוסייה היהודית בליבוונה, ליבוונה איבדה את מיטב הנוער שלה, נשארו חלק מן הנשים עם ילדים קטנים, גברים – מעטים מאוד. ממשפחות מסוימות לא נותר אלא אחד.

לאחר האקציות הראשונות, כשהחיים שבו מעט למסלולם, באה גזרה חדשה: להסיר את הסרטים ולענוד טלאים צהובים בקוטר 7 ס"מ, אחד בחזית ואחד על הגב. אפילו ילדים שלא הבינו דבר נאלצו לענוד טלאים. מועד ענידת הטלאים חל בדיוק ביום כיפור. החגים העצובים חלפו, ובאה גזרה חדשה: הגטו.

הגטו כלל את רחוב קוסינישץ' (11 בנובמבר). הדבר הגביר את סבל היהודים. קיבצו 12-15 אנשים בחדר. לכך יש להוסיף את הרעב והזוהמה. הסבל הנפשי היה מעציב עוד יותר, מה מדוכאים ומושפלים חשו אנשים אל מול האיכרים. בעלי המקצוע התגוררו בנפרד, ברחוב קוליובה [תחנת הרכבת]. להם היו אישורים אדומים שנקראו "תעודות הזהב". מדי יום מיהרו לעבודה, והחיים לא היו בטוחים.

לא חלף זמן רב – שוב פקודה, מופנית ליודנרט, לספק 100 גברים שישלחו עם סוסים לפולטבה. חזרו 11 איש, האחרים נספו. ובינתיים בא החורף, והגרמנים הטילו על היודנרט לספק כמות של אדרות שער. גם זה הוצא לפועל.

בחודש ינואר 1942 יצאו לפתע הרוצחים במשאיות סגורות והחלו לחטוף יהודים. תפסו תוך שהם מכים בפרגולי עור, השלג לא היה לבן אלא אדום מדם. הובילו אותם לבית הקולנוע, שם שמרה עליהם המיליציה האוקראינית, הם שוחררו כעבור שבוע. החורף חלף בחרדה וייסורים. הוכנו מרתפים בכל בית. ככל שהיה החורף קשה רצינו שיימשך, משום ששיערנו מה יהיה המצב כשיחלוף החורף.

ובפועל, כשחלפו חודשי החורף, שנת 1941-1942, וצץ האביב, החלה השמש להאיר, אך לא למעננו, היהודים. ככל שלא היה החורף קשה, מלווה אימת מוות, קיוו היהודים שאולי יעזור השם והאויב ינחל מפלה. והנה נסתיים החורף, היינו מותשים, תקוותינו נכזבו, באו גזרות חדשות, אקציות וחסילות.

בתקופת הפסח עוד שילם היודנרט היטב לגביטס-קומיסר הוגדה [אוהדה, אוגדה], על מנת שיתירו אפיית מצות. מה רבים היו הקשיים להשיג קמח! אחי מאיר סיכן את חייו בהבאת קמח באופן בלתי לגלי ממצ'וב, הדבר הובא לידיעת הז'נדרמריה, וביום שישי בבוקר באו ולקחו את הקמח וכל מה שהיה בבית, וגם אותו. הכוהו באכזריות ולמחרת שלחו אותו הביתה נפוח ממכות.

פסח חלף והחלו בחיסולים נוספים. קיבלנו ידיעה מחלם כי קיבצו שם את כל היהודים והובילו למשרפות סוביבור. הלך הרוח היה מתוח. בליבוונה החלו להוביל מדי יום קבוצה, לחפור בורות. הבנו כי הבורות מיועדים ליהודים, אך כאשר נשאלו הגרמנים לשם מה הבורות, השיבו: "לייצור סירי חרס".

החודשים האחרונים בגטו, בהמתנה למוות הלא-נורמלי, היו נוראים. כך נמשך הקיץ, נודע לנו כי חיסלו כבר את גטאות קובל, לודמיר ולוצק, לאחר מכן את רובנה, טריסק, טומשובקה. ליבוונה נותרה כאי. מדי בוקר ממחרים לעבודה בלי ביטחון לשוב ממנה. מנסים לשאול אצל הקומיסר, הוא אומר כי בליבוונה ישרור שקט. אנשים כבר החלו להתנחם, כאן יתרשש נס, כי ליבוונה היא עיר מבורכת מני אז.

בינתיים שוב קרבו הימים הנוראים, יהודים מיהרו לתפילה בתקווה שיתרשש הנס, יזכו לראות במפלת הרוצחים. והנה קרב יום כיפור. יהודים אמרו תפילת כל נדרי בלבבות נשברים. מי יוכל לשכוח את אלי שטרנבוים מרחוב קוליובה, כאשר עטה את הקיטל הלבן ועמד להתפלל? בכיו ותחינתו, היה בהם כדי להזיז אבן ממקומה.

לקראת יום כיפור נסע הגביטס-קומיסר והורה ליודנרט להכין כופר חדש: 100 פיסות עור למגפיים, 100 גזירי סחורה לחליפות ושמלות ו-100 עשירות זהב.

הכול הוכן. ביום של ערב סוכות בא הקומיסר והכול הוגש לו. שעה שנטל את הכופר הבטיח ליושב ראש היודנרט כי ליבוונה תמשיך להיות בטוחה. לא היה גבול לשמחה. הרבי מסטפן אמר בסוכה כי ראה בחלום דגים, דגי טינקה, וזה אות לשמחה.

חלפו ימי סוכות הראשונים. חפירת הבורות הושלמה. הגרמנים והאוקראינים, טומשצ'ק וגוסייוו, באו לקבל לידיהם את הבורות.

רואים כבר מה מר גורלנו. מחנק באוויר, אנשים מתרוצצים, מתקבצים במעגלים ומדברים: מה עושים, איך ניצלים? זה היה ביום שלפני הושענא רבה.

בשעה שלוש לפנות בוקר, 1.10.1942, ליבוונה כותרה בז'נדרמים גרמנים ובעוזריהם האוקראינים. ריכזו את כל האנשים בלב השוק.

ברחוב היו מוטלים יהודים ירויים, אבות ואמהות החזיקו בידי ילדיהם הקטנים והובילו אותם למוות. מה טרגי היה לראות אנשים הולכים להלוויותיהם שלהם, מתפשטים ונכנסים עם הילדים אל הבור.

באחד באוקטובר, בשעה 11 בבוקר, כבר נאספו כמה אלפי יהודים, הובילו אותם, מוקפים שוטרים גרמנים ואוקראינים, לפאתי העיר, אל משרפת הלבנים, שם היו מוכנים ארבעה בורות גדולים ועמוקים. העמידו את היהודים על שפת הבורות וירו בכולם.

בימים שלפני החיסול באו מכרים אוקראינים להבטיח כי ברגע הרע אפשר לבוא אליהם והם יסתירו. למרבה הצער זה היה שקר. הם הוציאו במרמה את חפצי האיכות ולאחר מכן הביאו את היהודים למשטרה כדי שיהרגו אותם. כאילוסטרציה ואישור לדברי אמש'ך לספר את חוויותי המייסרות במשך שתי השנים הבאות, מאוקטובר 1942 עד יולי 1944, כששוחררה ליבוונה בידי הרוסים.

בליל הושענא רבה 1942, כאשר ליבוונה הייתה מוקפת רוצחים גרמנים ועוזריהם האוקראינים, ברחנו אני, אחי יודל ושני ילדיו מן העיירה. הצלחנו להגיע אל גוי מכר, שנדברנו עמו כי יאכסן אותנו אצלו. ביום הראשון, בראותו את אשר עושים ביהודים, מיד ציווה עלינו לעזוב את ביתו.

הלכנו לכפר קוסינישץ', אל ראש הכפר, וסילי סוליק, גם הוא הבטיח מחבוא, לנו ולמאיר לונדון. תחילה קיבל את פנינו בסבר פנים נאה. הוא סיפר לנו כי סמוך לביתו ירו במשפחה יהודית: משה אַכשטיין, אשתו, שני ילדיו וגיסתו. הוא אכסן אותנו אצלו יומיים, חקר וריגל, הבין שיצאנו מן הגטו ללא כסף, ואז הורה לנו לעזוב את ביתו.

רע ומר היה לנו. לאן הולכים? בלית בררה נכנסנו אי-שם לגורן והסתתרנו בתוך הקש. ימים אחדים רבצנו שם בלי ידיעת בעל הבית.

ראש הכפר גילה את מקומנו, הוא קרא לבעל הבית ואמר לו כי הוא מתכוון לשלוח שוטרים לאסור אותנו. הגוי היה איש מאמין מאוד, מיד בא לגורן ויעץ לנו לצאת בדלת השנייה.

אך יצאנו, באו השוטרים. כיוון שלא נתקלו בנו, הכו את בעל הגורן על אשר הניח לנו לצאת ולא זימן את הז'נדרמריה. היה אז יום שישי בערב. לא היה לנו לאן ללכת, גם לא היה מה להפסיד, הלכנו אל גוי מקרי ללון שם בלילה. אירע לנו נס גדול: דווקא אצל הגוי הזר הצלחנו להסתתר 22 חודשים.

במחבוא שלנו שררה אפלה מוחלטת, לא ראינו זה את זה. שם האיכר אניסקי סוליק. בבוקר הראשון קיבל אותנו בלחם ובקבוק מים. אז, היה זה המאכל הטוב ביותר לדידנו.

הגוי נהג לספר לנו, כי בביתם קוראים מדי לילה בביבליה, שם כתוב, כי חלק מן היהודים חייבים להישאר בחיים. אך אשתו פחדה והורתה לנו לעזוב את המקום, משום שאינה רוצה כי בגללנו יהרגו את כל משפחתה. הצדק היה עמה, אך לנו היה רע מאוד. לא היה לאן ללכת. נשארנו שם, למרות דבריה.

קשה לתאר את החוויות הנוראות של רעב מתמיד, צמא וקור, שחוו שני ילדים קטנים, שלא לדבר עליי ועל אחי! נוסף לכך היינו מזוהמים לגמרי. לקום לא יכולנו, רק לשבת או לשכב. נוסף לכל זה – הפחד הגדול שמא יבואו הגרמנים.

הגוי חי אף הוא בפחד גדול, אילו תפסו אותנו, היו הורגים אותנו ואת משפחתו. ילדיהם לא ידעו שאנחנו אצלו, ועם אשתו ניהל מאבק איתנים.

פעם בשבוע הביא לנו הגוי כיכר לחם קטנה וכמה תפוחי אדמה. היה די בזה לחיי רעב לשני ילדים קטנים. אנחנו, שני מבוגרים, אכפנו על עצמנו צום כמעט מוחלט במשך שבועות. רע עוד יותר היה המצב בשנת 1944, כשהחזית עמדה סמוך לקובל. היה אז חודש מרץ. הגוי שהיה היחיד שבא אלינו מדי יום ראשון להביא את הלחם, היה עסוק בעבודה למען הגרמנים. בעלת הבית כלל לא הסכימה לשמוע עלינו. בדיוק אירע שהצבא הגרמני התיישב בכפר קוסינישץ' ודווקא בבית האיכר שלנו. האיכרה והילדים גירשו את הגרמנים אל הגורן.

בימים ההם רבצנו וחיכינו למוות. 13 יום רעבנו כמעט, עד אשר התרחש נס נוסף: האיכר התגנב מן העבודה ובא לראות מה שלומנו, אם אנחנו עוד חיים. מיד נתן לנו פת לחם וכד חלב חמוץ.

הילדים לא דמו עוד לבני אנוש. האיכר סיפר כי הגרמנים נסוגים ליד קובל מותירים אחריהם אדמה חרוכה. הוא יעץ לנו לצאת ממחבואנו ולהסתתר בשדות התבואה הגבוהה. הוא אמר: "חבל, 22 חודשים הסתתרם ובסוף להישרף". אך לאן יכולנו ללכת, נכים חיים? השבתי לו כי נסתכן ונישאר.

כך נשארנו במחבוא עד הסוף. עד ליום האחרון. כשנסוגו הגרמנים, שררה בכפר דממת מוות. האיכרים התפזרו ביערות. אנחנו היינו היחידים שנשארו בבית הכפרי. הירויות סביב מקום המסתור שלנו היו נוראות. בתים רבים ובהם הכנסייה עלו באש. אך הבית שלנו נותר שלם בנס, ואנחנו עמו.

ב-25.7.1944 נכנסו הרוסים ושחררו את הכפר. יומיים לאחר מכן יצאנו מן המחבוא. בואנו לליבוונה בפעם הראשונה היה ביום ראשון בבוקר, לא נראו פנים יהודיות. חלק מן הבתים נותרו שלמים וחלק נהרסו.

המעשה הראשון שעשינו לאחר השחרור: להביא לקבר ישראל את הנופלים בני משפחת. הבאתי לקבורה את בעלי יוסף, הוא נהרג בכפר פאלאפ בידי אוקראיני ב-10.1942, את אחיי מאיר ושאול, את גיטתי צייטל ובתה לאהלה ואת חוהלה פייגהליס.

כעבור זמן קצר באה ממוסקבה ועדה: רופא, תובע ושני פקידים מ' ג' ב' [המשרד לביטחון המדינה]. פתחו את הקברים במשרפת הלבנים. לאחר שנתיים היו האנשים מוטלים צפופים ולחוצים זה לתוך זה. אישה שראשה מסורק, צמתה הקיפה אותו כמו כתר, שכבה ואחזה לידה ילד. הוועדה צילמה הכול והורתה לכסות את קברי האחים.

היו דפים אלה תיעוד לימים האפלים שחווינו, ויד ליקירינו.

מתוך הפרק: במאבק לחיים ע' 283 – 287.

אברהם גטמן בגבולות המוות

לאחר פרוץ מלחמת גרמניה-פולין ב-1939 שהו הגרמנים בליבוונה ימים ספורים בלבד. כפי שהתברר מאוחר יותר היה למוסקבה ולברלין הסכם סודי לחלק את פולין. ליבוונה הייתה בחלק שאמור היה להשתייך לרוסיה הסובייטית.

בימים הללו התנהגו הגרמנים ככובשים רגילים, לא הרעו ליהודים במיוחד. הם הורו לפתוח את כל החנויות ולא התירו לאיכרים לבזוז.

למן הימים שהגרמנים יצאו את ליבוונה עד לימים שהסובייטים קיבלו אותה לידיהם, חלף שבוע. בזמן זה השתוללו הפולנים והאוקראינים. קושטצקי הצעיר פיקד על הכנופיות בעיירה, אך כפסע היה בינינו ובין פוגרום. היהודים מיהרו אל הכומר. הוא והגבירה מילוביצקה, אשת עורך דין, התערבו, בטיעון שלא כל היהודים הם קומוניסטים. הודות לכך נמנעו פוגרומים בליבוונה.

כשנכנס הצבא האדום לליבוונה, קיבלו אותו אלמנטים שמאליים בעיירה בתופים ובמחולות, בהם לא מעט צעירים יהודים.

בעת שהשתלטו הסובייטים על ליבוונה, באו אלינו יהודים רבים מן הערים חלם, דנציג, ביאליסטוק, לובלין, לודז' ואחרות. הם גנבו את הגבול דרך הנהר בוג, במנוסתם מפני מרצחים נאצים. יהודי ליבוונה סייעו לפליטים ככל יכולתם בעת הקשה ההיא. גייסו למענם כסף ובגדים.

תחילה העלים הממשל הסובייטי עין לנוכח זרם הפליטים. מאוחר יותר, אסרו את הבאים מקרוב ושלחו הרחק אל תוככי רוסיה.

לא לפליטים בלבד, גם ליהודי ליבוונה לא ציפו בשורות טובות. הסובייטים החלו להכין רשימות שחורות של סוחרים, פעילי מפלגות שונות וכדומה. הם לא הספיקו לממש את תכניתם בשל ההתקפה הפתאומית של היטלר על רוסיה.

בעת ששהו הסובייטים בליבוונה, הם הנהיגו לימוד יידיש בבית הספר היסודי כאמצעי נגד. יענקל בלומן היה המורה ליידיש. בעת ההיא היו

גם ניימן ופריימן, פליטים מחלם, מורים, וגם גברת אלבלינג-שפירא שלימדה אלגברה.

כשתקפו הגרמנים את ליבוונה, עצר אותם הצבא האדום במשך ארבעה ימים. בזמן הקרבות הגדולים כמעט חרבה העיירה מפצצות ומקליעי ארטילריה. יהודים ניסו להסתתר במרתפים. משפחתנו ויהודים רבים נוספים הסתתרו בבית האבן של זאץ, שקירותיו היו בעובי מטר. היו שם משהלה בנו של הרבי מסטפן, סימה איינבינדר ואחרים.

אחרים כבר כתבו ודאי על כל האקציות והגזרות. אני מבקש רק להציג עובדה הכרוכה באקציה, שעה שריכזו יהודים רבים בכיכר השוק. היו שיעצו לנאספים לומר אם הם סוחרים או פועלים. אחרים סברו שאם יאמרו כי הם פועלים יאמרו הגרמנים שהם קומוניסטים. אחי משה עמד בין הפועלים, אך בראותו כי אבא עומד בין הסוחרים עבר אליו. כל הסוחרים נלקחו ונורו.

הגרמנים הכחישו כי ירו ביהודים הללו. הם אמרו כי שלחו אותם למחנה עבודה. טופקה, בתו של קמפיוני, שהייתה מיודדת עם הקומיסר החדש אודה [אוהדה, אוגדה], אמרה לאמי כי תיסע למחנות בגרמניה כדי לחפש את היהודים החטופים. אמי וגברת גיטליס אספו בשבילה זהב, כסף, י"ש, במטרה להקל עליה את המשימה להשיג מידע על החטופים. היא נסעה פעם אחת ושבה עם פריסות שלום מן היהודים שהובלו, וכך פעם שנייה. אך העניין עורר חשד. אני ונערים נוספים בגילי, התגנבנו לבורות בפאתי בית העלמין – ואז הובררה לכול האמת הנוראה. החטופים נורו ונקברו סמוך למשחטה העירונית.

כולם סברו כי כדי להבטיח את החיים, נחוץ קודם כל להיות מועסק בעבודה. לפיכך התאמץ כל מי שהיה לו מעט כוח, להיות במקום עבודה כלשהו. באמצעות אימא קיבלו אותי לעבודה אצל הפריץ קמפיוני. גם אחי חיים קיבל שם עבודה. אחיה של טופקה, מישקה, היה טוב אליי. בכל חטיפה של יהודים הכניס אותי לחדרו והסתיר אותי שם.

לעתים הזדמן אצל הגרמנים אדם טוב, שריחם על היהודים. היה אצלנו גרמני שכינהו "משהלה", שלא עשה כל רע ולעתים אף השליך משהו

ליהודים. גם בתחנת הרכבת היה גרמני מבוגר שכינוהו "זיידה" על שום יחסו הלא-רע ליהודים.

יהודים רבים, במיוחד צעירים, הבינו כי כל המתרחש הוא הקדמה בלבד. חשו כי הגרמנים מתכוננים להשמיד את כולם במוקדם או במאוחר. הידיעות שהיו מגיעות ממקומות אחרים, לא הותירו מקום לספק. זה גרם לכך ששורה של צעירים החלו לשוחח ביניהם על בריחה מן הגטו אל היער. יהודים גם החלו לרכוש נשק ככל שהדבר נתאפשר בתנאים הקשים ההם. אני עצמי עם חבר נוסף שלי, אף הוא בן 12-13, הסתרנו בעוד מועד אקדח וחלקי רובים מחוץ לעיר. היו אלה חלקי נשק שנמצאו, שנותרו אחרי הפולנים או הרוסים הנסוגים.

אחת התכניות הייתה, כי במקרה של אקציה אחרונה, יוצת הגטו משני צדיו ובמהומה יהודים יצילו עצמם בבריחה לעיר. תכנית זו לא מומשה, אך ברחו מן הגטו יהודים.

בין היוזמים והמארגנים של הבריחה לעיר היו דודניי חיים הוניק, יענקל הוניק ודודי משהקה צוקרמן. ההנהגה כללה נציגים של כל המפלגות. הכניסו אותי בסוד הדבר אף שהייתי קטן כי הבאתי את האקדח המוסתר.

באחד הימים בא מישקה, בנו של קמפיוני, אל אמי ואמר לה כי למחרת ישמידו את כל יהודי ליבוונה. אמי מיד שלחה לקרוא לי הביתה, שם כבר הכינה צרור לבריחתו. כל חברי קבוצתנו נפגשו בפאתי העיר, בבית משה פוקס. פשטה שמועה כי אנשי האס-אס מתכוונים לבוא למקום ההוא, הלכתי אפוא עם קבוצה אחרת שהיו בה לייבל רוסמן, שלמה סוקולובסקי, פיגה טרגר ואחרים, סך הכול 30 איש.

הצלחנו להגיע עד לעיר המחטני. מאוחר יותר באו אלינו אהרן מילשטיין ודוד פיצ'ניקס, שברחו מן האקציה האחרונה ומסרו לנו פריסות שלום אחרונות ממשפחותינו ומכל יהודי ליבוונה.

ביער נתקלנו בבנדרובצים (טרוריסטים אוקראינים ורוצחי יהודים). משום כך נאלצה קבוצתנו להתפצל ולהתפרש ביער. אני נשארתי עם שלמה סוקולובסקי, פיגה טרגר, ישראל קגן ועוד צעירים אחדים, בהם גם נערה ובחור מוורשה, שהיה שוטר יהודי בגטו.

באנו לבית איכרים, כלבים החלו לנבוח והאיכר פתח ביריות. ברחנו אל בין סבכי השיחים שם רבצנו יום תמים. סוקולובסקי הלך מאתנו אז.

החימוש של קבוצתנו כלל רימון אחד, אקדח וסכין.

במהרה התעוררה שאלת המזון. הדרך היחידה להשיג אוכל הייתה להיכנס לביתו של איכר – זו הייתה סכנה גדולה, כי מי יודע לאן נופלים. אך הדבר היה בלתי נמנע. חשבנו כי הסכנה תקטן אם הנערות ייכנסו לבקש אוכל. הייתה זו טעות איומה: שתי הנערות ששלחנו אל האיכר, עוכבו שם ולא ראינו אותן עוד. לאחר אסון זה, הלך ישראל לכפר יְדֵנָה, שמוצאו משם. הוא לקח עמו את הבחור מוורשה. נשארתי לבד, נער בן 12, פנים אל פנים עם המוות המאיים.

תכניתי הייתה להגיע עד לרכבת, ולחמוק בגגה לקרון הנוסע לרוסיה. על מנת לבצע זאת היה עליי לבוא שוב לליבוונה. הייתי רעב, ניסיתי ללכת אל קמפיוני. במקרה הבחין בי יהודי שהסתתר בגורן, פינייה פְלווה, הוא קרא לי. הוא מסר לי את הפרטים המזעזעים על השחיטה האחרונה בליבוונה. תכניתו הייתה ללכת ליערות פולאוה, כי הכיר היטב את האזור, והציע לי ללכת עמו.

מתכנית זו לא יצא דבר, כי בשעה שקפצתי אל קמפיוני להשיג דבר מאכל, באו חיילים גרמנים, כל עוד נפשי בי ברחתי מן המקום וכבר לא ראיתי את היהודי.

חמקתי מן המשמר, הצלחתי להיכנס לתחנת הרכבת ועליתי בגגה על קרון משא אטי. חלפתי על פני מצ'וב ובאתי לקובל. בתחנת הרכבת ראיתי אוקראינים מתנדבים שענדו סימן משולש. השגתי לעצמי סימן כזה והדבקתי על מעילי.

יחד עם האוקראינים המתנדבים נסעתי עד זְדוּלבונוב. אחר כך עליתי על רכבת, מלאה חיילים גרמנים, שהביאה אותנו לקְזֵטין, סמוך לקייב. נשארתי לישון בבית הנתיבות הגדול. במסעדת התחנה קיבצתי נדבות לחם מקצינים גרמנים.

למחרת עליתי על רכבת משא שעשתה דרכה אל ויניצה. בדרך מקרה מוצלח פגשתי את גברת מילוביצקה, אשת עורך הדין הפולני מליבוונה. היא סיפרה לי כי אין עוד יהודים בוויניצה, להכניס אותי אליה אינה

יכולה משום שהיא חיה עם אחותה. אך המירה למעני כמה חפצים שיעוד היו מוסתרים עמי. לנתי שם לילות אחדים בחנויות ריקות. היו עמי "חברים" נוספים ששדדו אותי ואיימו להזמין משטרה.

כל עוד רוחי בי ברחתי מהם. בתחנת הרכבת נתקלתי ברכבת בדרכה אל ז'מרינקה בטרנסניסטריה, שמעתי על המקום בעבר. במעבר הגבול לרומניה היו צרות חדשות. האוקראינים בדקו את האישורים. ביקשתי לחמוק והתחלתי לרוץ, ירו עליי. מזל שכבר הייתה אפולולית, נפלתי לתוך בור והרודפים איבדו את עקבותיי.

אישה נוצרייה אמרה לי למחרת, כי בז'מרינקה יש גטו קטן. אישה יהודייה רצתה להכניס אותי אליה, אך הודיעה על כך תחילה ליושב ראש הגטו, זו הייתה ההוראה. היושב ראש ועוזריו הרבו לחקור אותי ולבסוף לא התירו לי להישאר עמם, ושלחו אותי לוורושילובקה, 5-6 מייל מז'מרינקה.

שם היו 10-15 יהודים עם משפחותיהם. הם היו אנשים טובים באמת, אך הבהירו לי שאינם יכולים לעזור לי כי השוטרים הרומנים מכירים כל אחד מהם, וכאשר יראו פנים חדשות, אבוי לי. בלית ברירה שבתי לז'מרינקה. היושב ראש איים להסגיר אותי לגרמנים.

ראיתי כי המצב בכי רע, ונאלצתי לצאת לדרך שוב, על כל הסכנות והאימה הכרוכים בדבר. גויה אמרה לי ללכת למארופה, יצאתי בדרכי לשם. בדרך פגשתי בנער יהודי, שגורש אף הוא מגטו ז'מרינקה. במארופה היה רופא יהודי מטשרנוביץ, שמו היה גוטמן, דומני. הוא סייע לי רבות. גם נשיא הגטו ד"ר בייקל מסוצ'וזה עזר לי הרבה. הוא נתן לי מקום, מזון ובגדים. היו יהודים שקנסו אותו על מעשיו, אך הוא לא נבהל.

למרבה הצער, הוחלף נשיא הגטו במהרה. והוא היה אדם שונה לחלוטין, לא היה מה להרהר כלל בקבלת טובה ממנו.

הייתי במארופה מסוף 1942 עד 1944. שם נהגו לחטוף או לשלוח לעבודה לקריקטה, מרחק לא רב מאודסה, אך הנשלחים היו חוזרים.

הכרתי שם רופא יהודי מלובלין, דיאמנט. היו ברשותי פיסות זהב אחדות, הרופא המיר אותן בשבילי. כשחליתי בטיפוס ושכבתי בבית חולים, עשה ד"ר דיאמנט כל שביכולתי כדי להעמידני על רגליי.

כאשר התקשיתי להחזיק מעמד במארופה, התגנבתי והלכתי למחנה הסמוך טולצ'ין. היו שם מאה יהודים שחיו בצריפים.

נפלתי מן הפח אל הפחת. העבודה הייתה מפרכת, מחמש בבוקר עד תשע בערב. עבודה בכריית כבול שהיא קשה ביותר וגורמת מהר מאוד למחלה. אכלנו בשר סוסים עם אפונה ירוקה – לא היה אחד שלא לקה בשלשול.

יצאתי מטולצ'ין ושבתי למארופה. בעת ההיא התירו לצלב האדום להוציא מספר מסוים של ילדים מרומניה, גם אותי הכניסו לרשימת הילדים שיוכלו לעזוב את רומניה. לכן נשלחתי למוהילוב, אך שם אמרו שאני מבוגר מדי (הייתי בן 16), וחזרתי למארופה.

זה היה בזמן שהחזית הגרמנית התרסקה כמעט כולה, הרוסים כבר היו במקומות שלנו, התחלתי בנסיעה חזרה לפולין, כדי לבוא לליבוונה. אף זה לא בא בקלות. עוד עברו עליי לא מעט רגעי סכנה. כאן חקר אותי האן-קה-וה-דה, שם עצרו אותי חיילים פולנים. חמקתי בשלום מידיהם וסוף-סוף באתי לעיירת הולדתי.

בליבוונה פגשתי אז, באמצע 1944, כמה יהודים ניצולים: משה בלומן, פינייה ליפשיץ, נטע סובול [נתן סובל?], בנימין פרקל, ועוד אחדים. מנדל ליפשיץ שכב בבית חולים ושם נפטר. מאוחר יותר באו עוד בני ליבוונה: יודל בייגסס, ביילקה שוורץ ואחרים.

לא נשארתי זמן ממושך בעיר הולדתי. בדרכים לא דרכים באתי לארץ ישראל, שירתי שלוש שנים בצבא והשתתפתי במלחמת השחרור של מדינת ישראל שזה מקרוב קמה.

מתוך הפרק: במאבק לחיים ע' 288 – 291.

אסתר ברוד-מילשטיין בכסות ארית

עם נסיגת הכוחות הסובייטים, מיד ברחנו מליבוונה. כשהופיעו הגרמנים, נוכחנו לדעת כי יהיה רע ומר. וככל שקשה היה לצאת לדרך – עם כל המשפחה – בימים הרי סכנה שכאלה, חשבנו כי עדיין הסיכון קטן מאשר להישאר בידי הנאצים.

העובדה שקיבלנו מסמכים פולנים מזויפים, עודדה אותנו מעט בהחלטת הבריחה. ישראליק דובלמן סיפק לנו אותם. הוא עבד בבית דפוס אוקראיני.

עמדה בפנינו מגמה אחת בלבד: רוסיה. יצאנו לעבר חרקוב. אשת וטרינר מחרקוב נתנה לנו את כתובתם של הוריה. שהינו שם שבועיים בלבד, האישה חששה להמשיך לאכסן אותנו.

בדרכנו חזרה התעכבתי עם בתי רבקה בעיר למברג. שם חייתי במשך כל התקופה בניירות מזויפים, עד סוף המלחמה. הצלחתי בזה בשל החזות הארית שלי.

בבואי לאחר המלחמה לליבוונה, מקום שמרבית בתי היהודים היו חרבים, פגשתי שם כמה יהודים ניצולים: זלדה ליסטהוויז, חיים ליסטהוויז, ולוול שיינוולד, בנו של משה שוסטר, אישה מן הכפר לובוחין, יודל סנדלבוים וילדיו ואחותו רחל, ברוך טרכטנברג, משה גייר, מאוחר יותר באו עוד בני ליבוונה.

בעלי מוטל מילשטיין נהרג שישה חודשים לאחר פרוץ המלחמה, בשל הלשנת איכר.

מתוך הפרק: במאבק לחיים ע' 295.

שמואל וקריינדל כץ עם דרכון אוקראיני

הייתי בקיא בגננות ובימים הקשים בגטו, עבדתי אצל טופקה בבוסתנים של אביה, בעל האחוזה קמפיוני, ואפילו אצל הגביטס-קומיסר עצמו, שהיה אהובה.

באחד הימים הלכתי עם כ-100 יהודים לעבודה בגטו של קמפיוני. ניגש אליי גרמני ושאל מי התיר לי לנהל את העבודה. כאשר השבתי כי הקומיסר, מיד חטפתי בראש. שכבתי מתעלף, מתבוסס בדם. כשהתאוששתי, בא הקומיסר עם טופקה. הוא שאל מי פצע אותי. חששתי לגלות, אך הוא אילץ אותי לספר את האמת. הגרמני קיבל שלושה ימי מאסר. כאשר שוחרר אמר לי: "אתה תהיה ראשון מכל היהודים שאקרע לגזרים".

פעם אחת, בשבתנו בחדרנו השכור אצל ויינר, שמענו דפיקות בדלת. פתחתי את הדלת בחרדה וראיתי לגדי גרמני, שני מטר גובהו. שיכור במקצת ומבקש יי"ש. לאחר ששתה עוד מעט מן הטיפה המרה אמר כי צר לו שאנשים טובים כמונו סובלים סבל כה גדול. מאוד היה רוצה לעזור לנו, לא כל הגרמנים רעים אל היהודים. הוא סיפר לנו כי הוא מאזור בנדון, פריידה, אחותי הבכורה התחתנה שם. הוא בא משם לרכוש אמצעי מחיה. הוא ביקש מאתנו לתת לו את קריינדל, אחותי הצעירה, בת 10 אז, כי רצונו שילדה זו תישאר בחיים.

מבלי לחשוב אמרתי: "קריינדלה לכי עם האיש הטוב, הוא יוביל אותך אל החופש".

נפרדנו. מעבר לכוחי לתאר את פרדתנו.

בדיוק ביום זה בחצות הלילה החלה שחיטה נוראה. טופקה דיווחה לי על כך כמה שעות קודם לכן. מיד הודעתי ליהודים אחרים, ככל שיכולתי, וגם ליושב ראש היודנרט קלמן קופלזון. הכנתי מחבוא אצל ויינר למען אבא, אימא וכל השכנים, ואני ויצחק ומשפחת סנקס הסתתרנו במרתף החנויות החדשות.

כעבור ימים אחדים, כשלא יכולנו עוד לשאת את הרעב, יצאנו אני ואחי בלילה אפל מן המסתור, וזחלנו על בטננו עד לכנסייה הפולנית.

נכנסנו לגנו של הכומר. שם יכולנו להשיב את נפשנו ולאכול משהו מן הגינה.

לאחר מכן נכנסנו אל האורגניסט. היו ברשותו חפצים רבים שלנו. הם נתנו לנו לאכול וסיפרו כי הוריי עודם חיים.

ביום זה באה אמנו. זה היה ביום השישי לשחיטה. אימא סיפרה לנו כי חשפו את המחבוא אצל ויינר ולקחו את כולם. רק היא הצליחה לברוח.

התאכסנו אצל האורגניסט ימים אחדים בלבד. היינו בכנסייה במגדל הפעמונים. במקרה הבחינו בנו ילדים ונאלצנו לברוח משם.

בקשיים מרובים השתרכנו לכפר פֶּרְבוֹז [פֶּרְוויס] (וילצ' פֶּשוּוֹז) אל האיכר אוסטאפ, שעבד אצל אבי במשך 25 שנה. הוא שמח לראותנו ואמר כי נעבור את המלחמה אצל בנו, המתגורר לא רחוק ביער.

כשירדה החשכה, הוביל אותנו אוסטאפ – אותי, את אחי יצחק ואת אמי – אל בנו. באחד המקומות קפצו לפתע מאי-שם חמישה חיילים זרים עם רובים.

אינסטינקטיבית השלכתי עליהם את מעילי, שאחזתי בידי, והתחלתי לרוץ. הם ירו אחריי אך לא פגעו. מאוחר יותר נודע לי כי אמי ואחי נהרגו בידיהם.

בעודי תועה ביער האפל פגשתי איכר שהכיר אותי. הוא שלח אותי אל מכר שלו, כומר. לא היה לי מה להפסיד, הלכתי אל הכומר. הכומר דווקא היה איש טוב. הוא יצר קשר עם האורגניסט בליבוונה וזה שלח אותי אל ידיד שלו, ואצלו שהיתי שבועות אחדים ברפת.

בוקר אחד נפתחה דלת הרפת, ראיתי לפניי את האיכר בלוויית גרמני. חשבתי כי בא קצי. אך אימת המוות הייתה לשמחה גדולה: היה זה הגרמני שלקח עמו לבנדין את אחותי הקטנה קריינדלה כדי להצילה. יום קודם, כשהייתי מחוץ לרפת, ראיתי אותו מרחוק. היה זה מקרה טהור, שהוא הלך דווקא אל האיכר שהסתיר אותי. הוא שמח בי וזהיר אותי להסתתר היטב עד למחרת באותה שעה, שאז יבוא שוב.

הגרמני עמד במילתו ובא עם בגדים חדשים למעני ודרכון מזויף על שם ולדיסלוב קולושקה. הוא גילח אותי ויצאנו לדרך.

לאחר יום של הליכה באנו בלילה לגשר הברזל, שעליו מאיטה הרכבת את נסיעתה. במקום זה יכולנו לקפוץ על קרון משא ובאנו בלילה לדארסק. הוא השאיר אותי שם אצל מכרים שלו בתור נוצרי. כעבור יומיים בא לקחת אותי ולאחר מכן נסענו לוורשה. שם לקח אותי לחדר, התרחצתי והחלפתי לבנים. מוורשה הביא אותי אל צ'נסטוב. משם העביר אותי לידי מכרים אחרים שלו שהביאו אותי בדרכים לא דרכים לעיר גדול. מכאן נאלצתי להסתכן בעצמי וללכת את הדרך עד למקום שהורו עליו. במזל חציתי את היער.

בדרכי הבחנתי בבתיים קטנים במרחק לא רב מתחנת הרכבת. הסתכנתי ונכנסתי לבית קטן. גר שם חייט, נוצרי ישר. הוא נתן לי כוס חלב חם ושאל לרצוני. סיפרתי לו כי רצוני לבוא לבנדין, אל אחותי. החייט השיב: "אני רואה שאתה אדם הגון. אתן לך את הפספורט שלי, כי ברכבת יש ביקורת קפדנית. תשלח אותו אליי לאחר מכן".

כך, עם שני דרכונים נוצרים, באתי אל אחותי לבנדין. בכינו מרוב שמחה על הפגישה ומרוב עצב על בני משפחתנו שאינם עוד.

בבנדין, אצל אחותי, לא התייצבתי לרישום. הייתה בכך סכנה גדולה למשפחה של אחותי. בכל זאת הייתי שם חודשים אחדים. כשהחלו דיבורים על לקיחת יהודים למחנות – עד אז לא דיברו על כך עדיין בבנדין, והיטבתי לדעת מה משמעות הדבר – החלטתי לנסוע לגרמניה בשם הבדוי של דרכוני האוקראיני, קולושקה ולדיסלוב.

באתי לגרמניה לאפֶּלן. שם התייצבתי בלשכת העבודה בקשר להשגת עבודה. כשאמרתי שאני בקיא בגננות, מיד נתנו לי עבודה בגן גדול השייך למועצת העיר. ביום הראשון נקראתי אל הגסטפו, חשבת כי זה הסוף, אך הם רק דרשו את דרכוני לצורך רישום.

עבודתי לא הייתה מן הקלות. העסיקו אותי בעבודות מלוכלכות שונות. שלוש פעמים בשבוע היה עליי לקבור חיילים מתים, להסיר מהם את הבגדים ולסדרם בארגזים. המנהלים בעבודה נתנו לי קוניאק לשותות כדי שלא אחלה.

הדרכון הנוצרי בכיסי, ועדיין לא נטשה אותי לרגע אימת המוות. ותוך אימת מוות זו עבדתי שם למעלה משנה. היו חודשים שרצו לשלוח אותי לחזית, כי הוכרתי כאוקראיני. בתחבולות שונות חמקתי מזה.

כשקרב הצבא הסובייטי, החלו לחפור שוחות. זה היה הגרוע מכל, כי היינו בתווך ונורתה עלינו אש משני הצדדים. אני ועוד אחדים הסתתרנו אי-שם, ובאחד הלילות ברחנו לעיר אחרת, רחוקה מן החזית. שם הצלחתי לקבל עבודה בגן בית החולים. כעבור שישה חודשים באו הסובייטים – זה היה ב-1945 – התחלתי לערוך תכניות לעקור מן האדמה הארורה.

בית המלון "ויקטוריה" של משפחת כץ

מתוך הפרק: במאבק לחיים ע' 296 – 298.

רגינה אֶלְקָס (רבקה גרשנברג) **צרות במחבוא**

כאשר חשנו כי חיסול הגטו קרב, החלטנו, אני ובעלי משה, לברוח אל מכר גוי.

אני ומשה נדברנו להיפגש ביער. חיכיתי וחיכיתי, משה לא בא. רעדתי מאימה. מאוחר יותר התברר כי המכר הגוי, שנסע עם משה ועם החפצים אל החלקה העשירית ביער, כדי לפגוש אותי, שלף אקדח, נטל ממנו את החפצים והורה לו לרדת מן העגלה, הוא ירה אחריו אך לא פגע בו.

זה נודע לי לאחר מכן, כשנפגשנו בביתן של היערן.

למחרת חזרתי העירה במטרה להאריך אצל היודנרט את התעודה של משה. כשקרבתי העירה, שמעתי יריות. לפתע שמעתי קוראים בשמי. מרחוק ראיתי נער צעיר מסתתר, בן ליבוונה, ממשפחה שכינויה פיצ'ינסקי. הוא קרא לי וסיפר כי בלילה הייתה האקציה האחרונה בגטו. שבתי לביתן היערן.

משגיח היער הכיר לנו פולני בשם אנדז'י ארמטה. במרחק לא רב משם הייתה לו חווה. הוא לקח אותנו עמו בעגלתו העמוסה בולי עץ והביא אותנו למקום של שיחים וביצות. הנחנו ענפים על חלק מן הביצה, כיסינו בקש וכך שהינו שם שישה שבועות. הנוצרי הביא לנו פעם ביום אוכל. הפצרנו בו ללא הרף שיכניס אותנו לגורן, אך הוא חשש מאשתו.

בראשית נובמבר לא היו עוד עלים על השיחים. גוי הבחין במחבוא שלנו, הוא בא אלינו עם גרזן ודרש כסף. מסרנו לו את כל שטרי הכסף, במכוון ביקשנו שיביא לנו לחם, כדי להרוויח זמן ולברוח טרם שובו.

ידענו כי הגוי שלנו חורש את השדה במרחק לא רב מאתנו. איתרתי אותו וסיפרתי הכול. בו בלילה הכניס אותנו לגורן שלו. מאוחר יותר סיפר לנו כי היו יריות בשיחים, במקום בו חיפשו אותנו. היריות פגעו במרחק לא רב מאתנו בנטע פוקס, מנדל צימברובים, מירל נכדתה של מוכרת הדגים. הם נהרגו בלילה בו הכניס אותנו הנוצרי לגורן.

ב-1943 התנפלו האוקראינים על הכפר בו הסתתרנו, וולה אוסטרובייצקה טוהר מפולנים, כמו ליבוונה מיהודים. האוקראינים

שרפו חיים את כל הפולנים שבכפר, סמוך לבית הספר העממי. היה עליהם תחילה לחפור את קבריהם בעצמם.

רבצנו שלושה לילות נוספים בלי מזון. גם מים לא היו לנו. משה החליט ללכת לחפש מחבוא חדש. הוא הלך ולא שב עוד.

נשלחתי יחד עם פולנים, כנוצרייה, לעבוד במפעל בחלם. עבדתי שם תחת השם ינינה נובק עד כניסת הרוסים בינואר 1944.

מתוך הפרק: במאבק לחיים ע' 299.

חייקה קולטון-פוזנר בצל האבדן

על מנת להינצל מחטיפות פתע מן הבתים ולהסתתר מאקציות הדמים של הרוצחים, עשינו בביתנו קיר כפול. שם הסתתרה כל משפחתנו. בגלל ילדי הפעוט עלינו אני ואימא לבודם, שם היינו יומיים. כשלא היה לי במה להאכיל את ילדי, ירדתי מן הבוידם אל אחיי לקחת אוכל. כעבור דקות ספורות שמעתי יריות מן הבוידם. בשובי אימא והילד לא היו עוד. ירדתי אל אחיי ואתם נשארתי עוד ימים אחדים.

באחד הלילות יצאנו מן המחבוא והתחלנו לרוץ עד בואנו ליער זמליצה. לאחי היו שם מכרים איכרים, שנהג לסחור עמם. בבואנו ליער פגשנו יהודים נוספים, יחד היינו 12. אחי סוכר (יששכר) הלך והביא כיכר לחם ומים.

שהינו ביער שלושה חודשים. ישנו על הקרקע, חווינו קור עז ורעב. פעם אחת בשבתנו ליד מדורה להתחמם, שמענו לפתע יריות. התחלנו לרוץ. היו אלא שוטרים אוקראינים. רצתי בכל כוחי עד שנכנסתי אל בין עצים צפופים, שם שכבתי כל הלילה בשלג. למחרת הלכתי לחפש את אחיי. בדרך פגשתי שלושה גברים מן החבורה שלנו. בבואנו אל מקומנו הקודם, ראינו כי כולם מוטלים מתים, בהם – אחיי ואחותי. מחשש להישאר, הלכנו למקום אחר ביער, ושם שהינו ארבעתנו במשך כל החורף.

ב-1943 פגשנו ביער זה יהודים נוספים מעירנו, ביניהם שכן שלי דוד ציפרבריון, גיסו של יענקל בלומן. בעת התנפלות פתע של המשטרה האוקראינית, נורה דוד. אני והאחרים ניצלנו בנס כי ברחנו. שוב הלכנו למקום חדש ביער. כך התנהלו חיינו. מדי יום במקום אחר. לא אדע איך היינו מסוגלים לשאת זאת, ללא מזון, ללא בגדים בקור העז.

בשנת 1944 שוחררה ליבוונה בידי הרוסים. בבואנו לליבוונה, לא הכרנו את העיירה. חלק גדול – נחרב ונשרף. בית הכנסת העתיק הרוס, בבית סבי גר פולני. מיד הוריתי לו לעזוב את הבית.

מאוחר יותר באו בני ליבוונה נוספים, אך איש מאתנו לא נשאר זמן רב במקום הספוג בדם יקירינו ואהובינו.

מתוך הפרק: במאבק לחיים ע' 300.

רחל לייכטר (וויסמן) **במנוסה מפני המוות**

כשנכנסו הגרמנים לעיירתנו, מנתה העיירה, יחד עם הפליטים, כ-10,000 אנשים. אך מיד לאחר הכיבוש פחת מספר היהודים מיום ליום. היו שמתו ברעב, היו שמתו מן העבודה הקשה והיו שנורו ללא סיבה.

הנערות והנערים הצעירים בגטו נשאו על גבם הצעיר והחלש אותו משא שנשאו גברים בוגרים. בחבורה של נערות ונערים כאלה, איתרע מזלי לעבוד בתחנת הרכבת. נשאנו עלינו פסי רכבת באורך של עשרה מטר. הציבו אותנו לפרוק חול ואבנים מן הקרונות, והעבודה חייבת הייתה להתבצע במהירות. ביקש פלוני למתוח את גבו, מיד זכה בסימן אדום ממכת הפרגול על גופו. המזון היה כעך סובין קטן ומעט עשב, כמה מאות גרם לחם שקיבלנו, בלענו מיד, ולא חשנו כי בא אל קרבנו.

עבודתנו החלה ליד הבוג, הגבול הגרמני בטרם גורשו משם הרוסים, ונמשכה כמעט עד קובל.

לאחר העבודה הובילו אותנו מוקפים שוטרים אוקראינים וכלבים. בקושי גררנו רגלינו מעייפות. נוסף לכך חשבנו, מי יודע אם בבית נמצא את כולם בריאים ושלמים, ואם עוד יהיו מעט גריסים להשיב בהם את הנפש.

משפחתנו כללה את אבי הזקן ואת אחותי וגיסתי כל אחת מהן עם ילד שלה. אם הצלחנו להשיג משהו להשיב בו את הנפש, חובה היה להפריש משהו למען הילדים.

בזמן הראשון הקימו כמה יהודים טובים ועד שהלך אל היותר עשירים ואסף למען העניים מעט שאריות, בגדים, כסף. זה הועיל אך במעט, כי אבוי, מי עוד נותר אז עשיר במידה שיוכל לגרוע משלו ולחלק לאחרים?! בין חברי הוועד היה ר' אברהם שיינר. כשהיה נכנס לבית כלשהו, נתנו משהו בנפש חפצה. היה איש חכם ביותר והתחשבו בדעתו בעיר. בזמן הכיבוש הגרמני השתנה לאין הכר. בכלל קשה היה להכיר יהודי בעיר, על כל אחד רבצה מרה שחורה, אבדו סימני החיות, מן האנשים לא נותרו אלא צללים.

אף שמשפחתנו הכינה לעצמה מזון מועט, היה לנו קורטוב מזל בכל הנוגע לאוכל בשל מעשה שהתרחש לפני עשרים שנה.

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, כשגרנו בכפר הסמוך וישניווה, חי סמוך לביתנו הדל שכן נוצרי בשם סידור בידינאק. הוא היה עשיר וחכם מאוד. אבי נגש עמו במשך שנים וסחר עמו. אירע פעם שאבי חלף במקרה ליד האחו שלו ונתקל בו שוכב על הקרקע והחרמש לצדו. זה היה בשנת 1920 או 1921, כשאזרחים פולנים רבים, שברחו בזמן המלחמה לרוסיה, חזרו לבתיהם. הנוצרי אף הוא היה מן השבים, והתרושש מאוד. אבי שאל אותו: "מה אתה שוכב סידור, כך באמצע היום?" סידור השיב בשארית כוחותיו: "יקירי, אתה אכן צודק, אך איני מסוגל להניע את ידי, הן נפוחות מרעב, אני ממש גווע". אבי עודד אותו והפיח בו תקווה, נתן לו עשרה זלוטי ולאחר מכן סיפק לו מטר שעורה. הנוצרי כמו שב לתחייה, וכעבור ימים אחדים אמר לאבי: "שמואל, לא אשכח לך זאת לעולם. אתפלל לאל שיחזק אותי ויאפשר לי להודות לך על לבך הטוב! הצלת אותי ממות אטי, הענקת לי את החיים".

לימים התאווש הנוצרי. כשהיה פוגש את אבי, נתן לו מתנה כלשהי למען הילדים. כשבאה מלחמת העולם החדשה על כל האסונות ליהודים, סידור לא שכח את אבי. לא אחת סיכן את חייו בהביאו לנו מזון. הוא לא הסתפק בזה ופעמים רבות אמר לאבי: "אם ייווצר מצב של סכנה לחייכם, תברחו מן הגטו ובואו אליי. דלתי תמיד תהיה פתוחה בפניכם".

לפי שעה לא היה עדיין צורך לברוח מן הגטו, אך מצב היהודים החמיר ונעשה בלתי נסבל יותר ויותר. אצלנו כבר לקחו פעם את אבינו הזקן, יחד עם יהודים נוספים, ללוות סוסים לרוסיה. את הפרדה מאבא לא אשכח לעולם. אין בכוחי לתאר את סצנת הפרדה, שכל אחד ידע מה פירושה. במקרה אירע כי לאחר שהשוטר גרר אותנו כמעט בכוח לידנרט, כי ללכת לא היה עוד בכוחו, התברר כי חטפו יותר מן הנחוש, ושחררו את אבא.

הכול בגטו הבינו – אף שביקשו להדחיק את המחשבה – כי יהודי ליבוונה לא יחמקו מן הגורל המר שפגע ביהודים ביישובי הסביבה.

כדי לחוש מעט יותר בטוחים, בנו יהודים רבים, בעוד מועד, מקלטים בביתם או בסמוך לו. גם אנחנו לא השתהינו. היו אצלנו שני מקלטים, מתוך חישוב שאם יתגלה אחד נוכל מיד לעבור לשני. לא אחת ניצלנו

בזכות מקומות מחבוא אלה. אך בבוא היום הנורא על הגטו שלנו, ערב הושענא רבה 1942 [תשרי תש"ג], וכולנו ידענו כי זו האקציה האחרונה, הדף אותי אבי בכוח החוצה ואמר:

"רוצי בתי לאן שתוכלי. יקירה שלי חיית מעט, אולי תצליחי ותישארי בחיים. תזכירי אותנו ואולי תנקמי את לכתנו מן העולם במוות איום כל כך. רוצי בתי אל סידור, לווישניווה, הוא יסתיר אותך".

שמעתי לאבי. מסתתרת מאחורי צעיף של גויה חמקתי בסמטאות, עד בואי אל מכר נוצרי, ברפת שלו הוכן מקלט קטן. מעל היה דודן שלי עם אשתו וילדיו. ידענו זה על זה ושמרנו קשר. לא חלף זמן רב, בוקר אחד באו שוטרים ומצאו את דודני פינחס חנינזון עם אשתו וילדיו.

שלושה ימים נשאיתי במקום. משיחות איכרים, שהגיעו אליי מבעד לקיר הדק, הבנתי כי סכנה גדולה נשקפת לי. החלטתי לברוח משם. חשבתי ועשיתי. באמצע הלילה, כשכול סביב היו שקועים בשינה עמוקה ובחוף ירד גשם, זחלתי מן המאורה על ארבע ובדרכי עקיפין יצאתי מן הכפר.

בתוך כך אספתי מעט מי גשם והטלתי אל פי, החייתי את נפשי. לשוני התקשתה במשך הזמן. בגנים חטפתי סלקים אחדים וגזרים. גררתי עצמי אל המקלט בביתנו, שלא ניזוק. רבצתי שם שישה ימים תמימים. באחד הלילות, לחרדתי הרבה, שמעתי קול ביידיש: "חי עוד משהו של שמואליק? אני מוטל גרימטליכט, מוטל של פינייה-ליפא, סוחר הסוסים".

הכנסתי אותו כמובן למקלט. הוא סיפר לי כי אצלו נשארו רק הנכדים. הם ו-33 יהודים ניצולים אחרים רובצים באורווה שלו. הוא הציע לי – היות ושנינו מכירים היטב את השבילים סביב – שננסה לצאת עכשיו, בלילה הגשום, נוביל אותם עד לכפר וישניווה. הסכמתי ובו בלילה ביצענו את התכנית בקשיים גדולים.

בשארית כוחותינו השתרכנו כך למקום בוצי, מוקף שיחים. התיישבנו שם לדקות ספורות לשאוף רוח. לא רחוק מאתנו היה היער העבות, ידידנו ומגננו היחיד בעת ההיא.

כשהתאוששנו מעט, אמר לי מוטל:

"אותך, רחל, מכירים היטב, וגם את אביך זוכרים איכרי הסביבה, אני מציע שאת תנסו לגשת לחווה הקרובה, השיגי משהו לאכול למען כולנו, משום שעלינו להיכנס ליער עוד מעט ולהסתתר מאור היום".

כשסיים לשטוח את הצעתו, הגישה לי אחת הנשים מטבע זהב של חמישה רובל לשלם לאיכר בעד המזון.

לא הרחקתי לכת מן הקבוצה והבחנתי באור קלוש מבקתה, משהו כבר השכים קום לעבודה במשקו. ככל שקרבתי אל הבית, גברה הלמות לבי. ליד הבית זחלתי על ארבע. לפתע שמעתי קול, זיהיתי כי זהו סידור בידניאק, שהבטיח לאבי בעבר כי יעזור לנו בשעת סכנה גדולה. איזה מזל! כשקרב אליי אזרתי אומץ, קמתי ואמרתי: "דיאדיא סידור!"

לאחר ההפתעה והבהלה הראשונית בחשכת הלילה, אמר לי: "אל תחששי רוחלה, אם הצלחת להגיע אליי, אל לך לדאוג, בואי היכנסי לביתי".

דיווחתי לו בקצרה על שליחותי. סיפרתי לו כי האנשים נמצאים בין שיחי הלבנה והם רעבים עד מוות. סידור הלך בעצמו להביא ליהודים את המזון והחזיר להם את המטבע, לי לא הרשה לחזור ליער, אלא הסתיר אותי בערמות קטנות של קש כוסמת, במרחק לא רב מביתו. הכניסה כוסתה אף היא בקש זה, מבחוץ לא ניכר כלל. רבצתי שם כמעט ארבעה שבועות, כאשר החלה עונת כיסוי תפוחי האדמה לחורף, חפר למעני בור עמוק, הניח מעל ענפים ועליהם ערם "גג" עלים של תפוחי אדמה. במחבוא זה שהיתי עוד כמה שבועות.

כשבחוץ גבר הקור ולא יכולתי להישאר עוד בבור תפוחי האדמה, בא אליי סידור ואמר כי בני הבית יודעים על מחבואי ויש לו צרות צרורות מהם בשל כך. לכן העביר אותי למקום אחר, מוסווה ברפת שלו, כדי שבני הבית לא ידעו, וכשנודע להם על כך, דאג לי סידור למקומות מסתור אצל איכרים שונים שהיה לו אמון בהם.

שוב החלה – בקצב מהיר ותוך סכנות גדולות יותר – מנוסתי מפני המוות. שוב נטלתי מקל נדודים ביד, נדדתי ממקום למקום, מקום בו שהיתי ביום לא לנתי בו בלילה.

בכל הצרות והרדיפות שמחתי כי החורף קרב לקצו. אף שמלאך המוות המשיך ללוות אותי על כל צעד ושעל, הוסיף לי מזג האוויר החמים מרץ והקל את מאבקי ברעב.

קרב חג הפסחא. טחנות הקמח העירוניות הוחרמו בידי הגרמנים, לגויים לא הייתה בררה והם החלו להשתמש, כמו בעבר, באבני רחיים ביתיות, שניצבו כמעט בכל בית בפינת החדר הקדמי. נוצרים טובים, שלא אחת תעיתי אליהם ולנתי אצלם לילה, העסיקו אותי בעת ההיא בהנעת אבני הרחיים. עשיתי את המלאכה בלילות, כי עם שחר היה עליי להסתלק ליער או אל בין השיחים. חשתי ממש בת מזל בזמן זה, משום שאכלתי לפחות לשובע ולעתים אף השגתי מקום ללון.

בקיץ היה הרבה יותר קל אף שהסכנות היו דומות ואולי גדולות יותר, כי רועים וסתם שקצים שוטטו בכל מקום. אך הקור לא כרסם בעצמות והיה קל יותר להשיג מזון. לא אחת אכלתי לשובע שיבולים בשלות בשדות התבואה שבהם הסתתרת.

גם בקיץ חמקתי לא אחת בלילה אל איכר. תמורת מזון ורשות לשהות אצלם שעות אחדות, תפרתי למשפחת האיכר בגדים חדשים או לבנים. איכרים סיפרו לי, כי באזור בו נמצאתי יש עוד יהודים ספורים, ביניהם ילד קטן שהנוצרים כבר העניקו לו שם נוצרי, בֶּרְטֶק, והתייחסו אליו כאל אחד משלהם. הוא ביצע אצלם עבודות שונות, הולך פרות וחזירים. גם כלתו של יוסל ברגר עושה הסבון, אישה יפה ומוכשרת, נמצאת לדבריהם בסביבה. שוטטו שם גם משה וליפא גרימטליכט. שניהם היו מוזנחים מאוד. במקרה נפגשתי אתם פעמים אחדות. שפכנו את לבנו ביידיש, ובכינו כהוגן על חורבנו.

במקרה פגשתי גם בן עיירה שלנו, שהייתה לו משרפת זפת בצד הכביש הישן בדרך לרכבת. אתו שוחחתי יותר מאשר עם בני גרימטליכט. תכניתו הייתה, להרחיק לכת משם, להגיע אל ביצות פינסק ולחבור לקבוצת פרטיזנים. יציאה לדרך רחוקה כל כך, הייתה בגדר טירוף גמור לבחורה. כעבור חודשים אחדים שמעתי כי הרוצחים תפסו אותו אי-שם וירו בו. לימים סיפרו לי הנוצרים כי תפשו גם את שני בני גרימטליכט וירו בהם.

הנער היהודי הקטן, ברטק, אשר שימש כרועה, התהלך חופשי ואכל לשובע, כולם כבר התייחסו אליו כאל אחד משלהם. כולם פינקו אותו ושמרו עליו כעל בבת עינם. אך באחד הימים רעה את הפרות בכפר אחר, שם נתקלו בו הבולבובצים [קיצונים אוקראינים הקרויים על שם טרס בולבה] שהציגו עצמם בפניו כפרטיזנים אמתיים, ברטק הקטן האמין להם וסיפר את האמת, הם הובילו אותו לחורשה ומיד ירו בו. סופה של כלת יוסל ברגר, שהזכרתי, לא היה טוב יותר, כך סיפרו לי הנוצרים.

לימים שמעתי כי אי-שם נמצאת אישה יהודיה בשם פרל, מאותו כפר. היא התאכסנה במשך כל הזמן אצל נוצרי, היו ברשותה מעט כסף ותכשיטים, ושילמה לאיכר. כל ניסיונותי ליצור עמה קשר לא צלחו.

שוב עברו עליי חורף וקיץ בתנאים לא-אנושיים, ולא רחק החורף השני. משמועות שהגיעו אליי, ניתן לשער כי הגרמנים נוחלים מפלות גדולות בחזית הרוסית. הפרטיזנים היו אף הם פעילים מאוד. אך דווקא אז, כשהחלה להאיר לי תקווה קלושה, שאולי אשרוד, ניצלתי כל עוד רוחי בי מסכנת מוות פתאומית.

זמן מסוים שהיתי בבית איכר זקן. הוא היה בודד. לא הכיר אותי. הצגתי עצמי בפניו כנוצרייה מכפר שנשרף, שבעלה נפל בחזית. הזקן קיבל זאת כעסקה טובה. הוא הזמין אותי לשהות בביתו. חייתי שם לא רע, בעלת בית גמורה אצלו. חלבתי פרות, ניקיתי את הבית, בישלתי ואכלתי ככל שרציתי.

באחד הימים נכנסו לפתע הביתה גרמנים אחדים. לא הספקתי לברוח. האיסטטינקט הזהיר אותי שאסור לי לאבד רגע, ולא אני אבודה. התחלתי לגלם תפקיד של נוצרייה זקנה, הסטתי את המטפחת המזוהמת עד מעל לעיניי, מרחתי את פניי במעט פח. לקריאת האיכר התחלתי לערוך את השולחן בתפקיד הזקנה, הלכתי כפופה מעט, בידיים רועדות. שמעתי אותם משוחחים ביניהם, כי האיכרה אינה זקנה כפי שהיא נראית בלבוש המלוכלך. התעשתי ואמרתי לזקן כי הפרות נכנסו לדגן ויגרמו נזק רב, חייבים למהר לגרשן. אמרתי ועשיתי! יצאתי במהירות מן הבית שהיה קרוב ליער והסתתרתי שם.

מאוחר יותר סיפר לי הזקן כי הגרמנים ביקשו להכותו בדרישה שיאמר להם היכן העלים את "בתו". מחשש שגרמנים אלה עלולים לשוב, נאלצתי לעזוב את "ביתי" החדש. שהיה עבורי מן המקומות הטובים מאז בריחתי מן הגטו.

שוב החלה עבורי סדרת נדודים. כשהיה לי רע ומר והרעב עינה אותי קשות, החלטתי ללכת שוב אל סידור, מצילי הראשון. הדרך מן המקום בו נמצאתי אל החווה שלו הייתה קצת רחוקה, אך הכרתי היטב את הדרכים ואת צדי הדרכים, את כל השבילים, אזרתי עוז ובאתי אליו באמצע הלילה. כשדפקתי חרש בדלת ואמרתי את שמי, מיד פתח את הדלת והזמין אותי אל הבית. כולם שמחו בי כבאורחת חשובה. לרוע המזל לא יכולתי להישאר אצל סידור זמן רב. התברר כי במחבוא הרפת נמצא צעיר יהודי. הייתי בהלם מיחסו אליי בפגישה הראשונה, לכן עזבתי את סידור למחרת, אך באתי מדי פעם לאכול אצלו.

המשכתי לנדוד ככלב ללא בעלים, ניצלת מסכנות גדולות וממלכודות מוות פשוטות. פעם פגשה אותי שיקסה מן הכפר שלנו, מכרה שלי, היא חיבקה אותי ולא חדלה לנשק אותי כה רבה הייתה שמחתה, אך מיד החלה לבכות בראותה את מראי העלוב. אביה היה בעל בית הגון למדי ועשיר, חרטון קוריזנס היה שמו. היטבתי להכירו. בזמן האחרון לא נקרתה לי הזדמנות שכה הפצירו בי וקיבלו אותי ברצון ובסבר פנים נאות. מיהרתי לקבל את ההצעה. גם שאר בני הבית שמחו בי. האמת, לא הבנתי את סיבת התנהגותם ומדוע הם כה שמחים בי בעת כזו.

במקום זה ביליתי שלושה שבועות. האנשים התייחסו אליי טוב מאוד, אך בשל ביקור פתע של גרמנים, שנחלצתי מהם בדרך נס, שוב נאלצתי ליטול את מקל הנדודים בידי. לעתים, בתקופה האחרונה, התחפשתי לאיכרה. כאשר נערכה פעם ביקורת באחד הבתים, היה שם במקרה גם סידור. הוא יעץ לי באין רואה לבוא אליו.

בבואי אל סידור, שוב שמחו בי כולם. סידור עצמו אמר לי כי היות והגרמנים סובלים עתה אבדות כבדות בחזיתות והמלחמה עשויה להסתיים בקרוב, מוטב שאשאר אצלו עד סוף המלחמה. הסכמתי עמו כמובן.

בינתיים נתקבלו מדי יום ידיעות טובות למדי. זה היה לאחר המכה הקשה שחטפו הגרמנים ליד סטלינגרד. הם החלו לסגת. הגויים החלו לדבר אחרת על היהודים ועל הרוסים.

במהרה קרבה אלינו החזית. לא חלף זמן רב והגרמנים החלו לסגת מן האזור שלנו, ובאו הסובייטים.

את היום ההוא לא אשכח לנצח. הבוקר היה נאה מאוד. אפילו הטבע לבש הדר. השמים הכחולים, מזג האוויר הנעים, הוסיפו יופי וחשיבות ליום ההוא. יצאתי לרחוב ללא מורא ופחד. התקשיתי להאמין כי אין זה חלום. נשמתי לקרבי את האוויר הצח. שמחתי מעומק הלב בחיי שניצלו. אך על שמחתי העיבה השאלה:

האם אני לבדי ניצלתי, בודדה לנפשי?

קבוצת ניצולים ליד המצבה לזכר יהודי לובומל שנרצחו

מתוך הפרק: במאבק לחיים ע' 301 – 306.

וולף רויזמן **שבוי בידי גרמנים ורוסים**

באחד בספטמבר 1939 גויסתי לצבא הפולני. בשעה שלוש בלילה נסעתי ברכבת מהירה מליבוונה לקובל, מקום הגיוס. ליוו אותי הקרובים בבני משפחתי. הייתה זו הפעם האחרונה בה ראיתי אותם. מקובל, במדי חייל פולני, נסעתי עם חיילים רבים לשליזה עלית, סמוך לגבול הפולני-גרמני.

אי-שם בחורשה, במרחק לא רב מן הגבול, חנתה הפלוגה שלנו ערוכה לקרב. חיכינו לפקודה. כעבור ימים אחדים חצה הצבא הגרמני את הגבול הפולני, וקודם שקלטנו את המתרחש, הייתה הפלוגה שלנו מכותרת בידי גרמנים. הקצינים שלנו נעלמו כולם. הופקרנו. כל אחד רץ לאן שנשאוהו עיניו. הגרמנים ירו עלינו מכל עבר. פגע במקום בו הייתי עם עוד חמישה חיילים. שלושה נהרגו במקום. חלק מן הפגז פגע בי בחזה. נותרתי מוטל בשדה פצוע.

כעבור שעות אחדות, כשהיריות שקטו מעט, החלו הגרמנים לאסוף את הפצועים, כמו גם מה שנותר מן הצבא הפולני המוכה. הניחו אותי על עגלה. מספר הפצועים היה כנראה גדול משום שהשיירה הייתה ארוכה מאוד. בדרך עוד גדלה הכמות כי נוספו חיילים פולנים מסתתרים שהגרמנים ריכזו מכל פינה. בלילה, כשירדה החשכה, עצרנו. מסת האנשים שכבה לנוח בשדה. העגלות עם הפצועים הופרדו והוסטו הצדה.

לפתע הורו הגרמנים לשבויים לחפור בורות. כשנשלמה המלאכה והאנשים התכוננו לשינה, כיתרו אותנו הגרמנים מכל עבר והחלו לירות עלינו במקלעים. כשלושה רבעים מן השבויים נותרו מתים. השליכו אותם לבורות שזה עתה הוכנו.

למחרת, האיצו בנותרים בחיים מליל השחיטה להתקדם כאילו לא אירע דבר. כמו ביום הקודם גדלה מסת האדם עוד ועוד, חיילים ואזרחים שהגרמנים גירשו וקיבצו מכל עבר. בלילה השני והשלישי שוב ביצעו הגרמנים שחיטה, רוצחים על ימין ועל שמאל. היו אלה שלוש יממות איומות.

לאחר שלושה לילות שחיטה אלה, גדל מאוד מספר הפצועים. ואז החלו הגרמנים בוררים וממיינים: פצועים קל בנפרד, פצועים קשה בנפרד. אני נקלעתי לקבוצה השנייה. הפצועים קל הושארו בעמדות הסמוכות ואת הפצועים קשה שלחו לבתי חולים. רשמו את שמותינו ונטלו את מסמכינו וכל אשר היה לנו. העמיסו אותי ועוד ארבעה חיילים על משאית ושילחו אותנו. ארבעת שותפי לנסיעה לא היו יהודים. באנו לניי ברנדנבורג, שם עצרנו בחצר בית חולים גדול.

הייתי מבוהל ומותש מן הנסיעה האיומה. היו לי כאבים עזים בחזה בשל הפצע. לאחר הרציחות הסדיסטיות שחוויתי בשלושה לילות של אימה, חשתי כי טוב לא צפוי לי. כעבור זמן-מה יצא מבתי החולים קצין גרמני ניגש אל הרכב שלנו וקרא: "מי מכם שהוא יהודי, יזדהה מיד!"

הייתי מבולבל ולא ידעתי מה לעשות: להשיב מיד או להתעלם, האחרים לא הבינו גרמנית. בו ברגע קרה משהו: יצאו שלוש אחיות רחמניות וקראו לקצין הצדה. מהבעות הפנים הבנתי כי מדובר בענייני, כי גורלי תלוי בהחלטתם.

הערכתי הייתה נכונה. התברר כי בבית החולים שכבה קבוצה של חיילים פולנים פצועים. איש מהם לא ידע גרמנית ואיש בצוות בית החולים לא הבין פולנית. לכן החליטו לעשות אותי מתורגמן מגרמנית לפולנית.

בו בערב נותחתי וכעבור ימים אחדים כבר עבדתי. ארבעה שבועות עבדתי בבית החולים. הייתי מתורגמן ועשיתי עבודות שונות אחרות. היה לי אוכל לשובע ובגד ללבוש. התאוששתי מעט, אגרתי קצת כוחות כדי שאוכל לשאת שרשרת ייסורים ארוכה שהייתה מזומנת לי בחודשים ובשנים הבאות.

מחנות גרמניים

לאחר ארבעה שבועות בבית החולים, בא בוקר אחד שוטר והוביל אותי לתחנת הרכבת. הבנתי שאני נשלח למחנה. המטען שלי כלל שמיכה שהאחיות הרשו לי לקחת עמי מבית החולים וסגין החיילים הפולני שלי.

בבית הנתיבות ישבתי על ספסל עם שבויים פולנים נוספים, חיכינו לרכבת. הליווי המשטרתי שלי הפיץ כנראה את החדשה כי אני "יודה", כי מכל עבר החלו להתאסף גרמנים אזרחים, עברו בסך ליד הספסל שלי והצביעו עליי: הנה, זה ה"יודה". אחדים השליכו עליי חול ואבנים, רבים ירקו בפניי. אלמלא השוטר היו קורעים אותי לגזרים. כך היה במשך כל הדרך ברכבת, עד בואנו למקום שהיה מעין נקודת ריכוז של שבויי מלחמה פולנים.

בדרך הכניסו אותנו לבית מרחץ ובתחבולה הוציאו את היהודים מן המרחץ ללא נעליהם. יומיים צעדנו, אנחנו היהודים, יחפים. הרגליים נדקרו ונחתכו.

באנו לשדה. אנשים עבדו שם בהקמת צריפים. עברו ימים אחדים עד אשר אָכסנו אותנו באוהלי בד זמניים. היהודים הופרדו. קיבלנו תגי מתכת ועליהם מנוקבים מספרים. נשאנו את התגים על צווארנו קשורים בחוט. לא היו לנו עוד שמות. הפכנו למספרים.

באוהלים ישנו על הקרקע, על מצע של מעט קש. שמונים איש היו באוהל כזה. לא אנשים היו שם אלא שלדים, עירומים, יחפים, נפוחים מרעב ומקור. זה היה ראשית נובמבר 1940. ירד גשם ללא הרף. הלחות והקור חדרו לעצמות.

החלה מלחמת קיום אמיתית. מדי בוקר הריצו אותנו לעבודה: לחפור בורות להנחת יסודות, וגם לעבודות שדה שונות מחוץ למחנה. עם שחר, לפני צאתנו לעבודה, קיבלנו מים שחורים, דלוחים, הם קראו לזה קפה. בשעה 12 בצהריים – ארבעה תפוחי אדמה קטנים בקליפה ומלפפון חמוץ, ובלילה – כיכר קטנה של לחם מוארך לארבעה אנשים ומנת ריבה.

הרעב ייסר. אנשים החלו לחיות לעצמם והיו מוכנים להיאבק על כל פירור מזון. הגרוע מכל היה להתהלך יחף, האדמה רטובה, קרה, ספוגת גשם, וגדול היה הפחד להצטנן ולחלות.

כל יום יצר בעיות חדשות ואמצעי העזר היו מזעריים.

כדי להגן על רגליי היחפות, קלעתי צמה ארוכה מקש, גלגלתי אותה בצורת סוליה וקשרתי בחוטי תיל דקים שגנבתי אצל בנאים, ועשיתי

מזה מעין סנדל. גזרתי מן השמיכה שלי פיסה, עשיתי בה פתח להכנסת הראש ויצרתי סוודר.

מדי ארבעה ימים באו שיירות חדשות, עם קרבנות חדשים. באחת הפעמים הבחנתי בין הבאים החדשים בהרשל קרופודלניק ובטאנה קרויט מליבוונה. אין לתאר את שמחתי. בשיירה שבאה מאוחר יותר בא גם ישראלית באראן. מאז חברנו, בני ליבוונה, יחד, חילקנו בינינו כל פירור. הכנתי להם סנדלים וסוודרים.

במהרה התמלא המחנה שלנו אנשים עד אפס מקום, הגרמנים החלו לשלוח קבוצות למחנות אחרים. גם החבורה שלנו, בני ליבוונה, נשלחה למחנה אחר. שם כבר עמדו צריפים, בהם השתכנו. חבורתנו פוצלה: ישראלית באראן בנפרד, הרשל קרופודלניק וטאנה קרויט בנפרד, ואני בנפרד. אך מדי ערב היינו מבקרים זה את זה.

הסדר היה זהה לזה שבמחנה הקודם. כך חלפו הימים. עמדנו לפני השנה החדשה 1941. החורף היה קר מאוד. לא אחת שוחחנו בינינו, כי גורלנו נחתם ואין לראות מוצא מן המצב. אך בא שינוי בלתי צפוי ולרגע הפיח מעט תקווה בלבותינו המעונים.

הדרך חזרה לפולין

ההעברה ממחנה למחנה גזלה ממני את חפצי ההכרחיים. הגרמנים היו תופסים אותנו בעבודה ומשלחים אותנו כמות שאנו. הכול היה נשאר באוהלים. משק הבית שלי כלל סכין, כף, מצקת מתכת עם אוזן תיל, אשר שימשה לי סיר, קערה, צלחת. בלא זה לא היה במה לקחת את האוכל. כיוון שלא היה לי עדיין ניסיון בחיי מחנה, נהגתי להשאיר את החפצים בצריף ובשובי לא נותר להם זכר. לימים הבנתי כי חפצים אלה עללי לטלטל עמי.

משימתי הראשונה במקום החדש הייתה להשיג את שלושת הפריטים ולהתארגן מחדש.

הסחר בשוק השחור התנהל בכל מקום ובכל מצב. תמורת מנת לחם או מעט טבק ניתן להשיג הכול. אך לחסוך מנת לחם מיותרת היה קשה ביותר. ממה ניתן לחסוך? הרעב היה כבד. גופי התנפח מרעב.

בדל הנחמה היחיד שלנו היה שאנחנו, בני ליבוונה, היינו נפגשים תכופות ככל האפשר. ערב אחד הלכתי לבקר את הרשל קרופודלניק ואת טאנה קרויט בצריף שלהם. ישבנו ושוחחנו. לפתע כיתרו אנשי אס-אס את הצריף, גירשו את כולם החוצה, הקיפו אותנו מכל עבר, רשמו את המספרים של כולנו ולאחר מכן גירשו אותנו לבית הנתיבות, שם כבר הוכן קרון משא. דחפו אותנו לתוך הקרון, טרקו את הדלתות וחתמו אותן. הצפיפות בפנים הייתה לא-טבעית, היינו דחוסים, פשוט אי אפשר היה להניע איבר.

חבורת ליבוונה שלנו התפצלה. אני, קרופודלניק, טאנה קרויט – שולחנו, ישראלקה באראן נשאר במחנה (לאחר המלחמה שמעתי מבן עיר כי ישראלקה נורה בידי גרמני בניסיון בריחה מן המחנה).

לא ידענו לאן נוסעים ומה יעשו בנו, אחת ידענו: טוב לא צפוי לנו. 24 שעות נסענו בקרון הדחוס. למחרת בלילה פרקו אותנו בתחנה. היינו נוקשים מן הצפיפות, קפואים מן הקור ומותשים מרעב. לאחר קבלת פת לחם ומים להחיות את הנפש ולאחר לינת הלילה, שוב העמיסו אותנו על קרונות. לא היינו היחידים. מסת האדם בתחנת הרכבת מנתה אלפים. חיפשתי בהמון שמא אזהה מכר. וכך תוך כדי חיפוש ראיתי את יעקב מלמד מקובל. שמחנו מאוד. בכינו כילדים בהביטנו זה בזה ובראותנו את עליבותנו.

הקבוצה שלנו שוב גדלה. השהות במחיצת בני עיירה הקלה מעט את סבלנו. היה עם מי להחליף מילה. חשנו כבתוך משפחה.

כך נסענו ימים ולילות – עמדנו יותר משנסענו – עד אשר באחד הימים מצאנו עצמנו על אדמה פולנית. חלפנו על פני ערים ועיירות פולניות. זיק של תקווה ניעור בקרבנו.

כשחלפנו בלודז' ראינו בעד החלונות והסדקים את 'הודי לודז' עם הטלאי הצהוב עליהם עובדים ברחובות בגריפת שלג. המשכנו לנסוע וירדנו בלובלין. בכל אחד מאתנו הרטיטה שמחה קלה: כל כך קרוב לביתנו היקר.

בלובלין

בלובלין פרקו אותנו מן הקרונות והובלנו למקום בו הוקמו לא מכבר צריפים חדשים, מוקפים תיל דוקרני. בפנים היו המוני יהודים מכל קצוות פולין. הצפיפות והכאוס היו גדולים. ז'נדרמים גרמנים שמרו עלינו. אוכל לא ניתן לנו ולא הרבו להתעניין במצבנו.

מעבר לגדר צרו עלינו יהודי לובלין, השליכו אלינו לחם ותפוחי אדמה, חיפשו בינינו מכרים. שמעתי אישה קוראת: "מי כאן מן הכפר זגורן או מליבוונה". השבתי. הייתה זו אישה בגיל העמידה, קרובת משפחה של שמחה ליפשיץ מזגורן. היא רשמה את שמותינו והבטיחה לפעול למעננו.

למחרת נודע לנו כי הגרמנים ריכזו המוני יהודים בלובלין. הם דרשו מן הקהילה היהודית לספק מזון ליהודים שקובצו. למנהיגים של יהודי לובלין לא היו מקורות ואמצעים ראויים להאכלת המוני אדם. כדי להפעיל לחץ על המנהיגים היהודים ולהבהיל את יהודי לובלין, הובילו הנאצים 600 יהודים [מן המחנה] ובדרך לובלין-פּרָצ'וּ ירו בכולם. זה היה בליל בואנו, והיהודים הללו הוצאו מן הצריף שהיינו בו. למחרת בבוקר באו יהודי פרצ'וּ בבכי ללובלין ודיווחו על השחיטה הנוראה.

היהודים בלובלין הזדעזעו לשמוע את אשר אירע ל-600 היהודים. סיכמו עם הגרמנים כי לכל בן לובלין יותר להוציא שני שבויים, לפרנס אותם ולהיות אחראי להם. לי וליעקב מלמד חתמה האישה שנזכרה לעיל. הודות לאישה זו שוחררנו מן המחנה והתהלכנו בלובלין כאנשים חופשיים. קרופודלניק וקרויט הוצאו אף הם, בידי משפחה יהודית אחרת. האישה ששחררה אותנו (איני זוכר את שמה), הייתה אלמנה ענייה.

דירתה הייתה בחדר מרתף, אך הייתה לה נשמה יפה, נשמה יהודית. אצל אישה זו לא יכולנו להישאר זמן רב, פשוט לא היה שם מקום. נזכרתי כי הנה קרויט (אחותו של נח קרויט) חיה בלובלין, איתרתי אותה. היא שמחה בי וקיבלה אותי כבן משפחה. התאכסנתי אצלם שלושה שבועות. בעלה, חוּטקובסקי, שורד יחיד ממשפחתו. לאחר המלחמה בא להתארח אצלי. גרתי אז בלודז'.

בשלושת השבועות בלובלין נחתי והתאוששתי מעט.

בראשית פברואר 1940 צצו ברחובות לובלין פקודות, כי על היהודים להתייצב במקום מסוים ולהביא את כל מסמכיהם. מי שלא יבצע את הפקודה יירה.

ידעתי מניסיון מה המשמעות, יהודי לובלין לא ידעו זאת עדיין.

מיד נפגשתי עם אנשי ליבוונה והחלטנו להתגנב לחלם. תכנינו הייתה להתקרב מחלם לנהר בוג, לעבור בריצה את הגבול הגרמני-רוסי ולהבקיע דרכנו אל לובומל. שוחחתי עם משפחת חוּטקובסקי (הנה קרויט), ניסיתי להשפיע עליהם להצטרף אלינו, הם לא התרשמו, להפך, ניסו לשכנע אותנו ולהניאנו מן התכנית.

חלם וסוויירז'

בלובלין שכרנו בעל עגלה ובלילה נסענו בעגלה לחלם. הדרך עברה בשלום. נסיעה בימים ההם הייתה בגדר סכנת נפשות. כשתפסו הגרמנים מישהו בדרכים מיד ירו בו, בפרט בנו שהיינו שבויי מלחמה ולא הייתה לנו כל זכות לעזוב את לובלין ללא רשות.

הייתה לי דודנית בחלם, מרים, היו לה שני ילדים, ולוולה וחולה. כשכבשו הגרמנים את חלם, שלחה דודנתי את בתה לליבוונה. היא שהתה בביתנו. התאכסנו כולנו בבית דודנתי.

יהודי חלם היו במצב רוח נורא. מדוכאים ומיואשים ישבו בבתים וחששו לצאת לרחוב, משום ששבוע קודם לכן ירו הרוצחים הנאצים באלפי יהודים חפים מפשע. העיר נראתה כבית עלמין חי (לפי דיווח שקיבלתי מבני עיר לאחר המלחמה, נרצח אחי הבכור, חיים, במחנה חלם).

ברור היה לי כי ככל שנמהר להסתלק משם כן ייטב לנו.

דודנתי מרים דיברה על לבי להישאר בחלם אצלה, ומה שיקרה לכולם יקרה לנו. ניסיתי להשפיע עליה ועל בעלה שילכו כולם – או לפחות בנה ולוולה – אתנו. היא סירבה לשמוע על כך.

מן המידע הנאסף הוברר לנו כי הדרך הטובה והקרובה לחצות את הגבול הייתה העיירה הקטנה סוויירז', הסמוכה לחופי הבוג, הגבול בין גרמניה ורוסיה.

שכרנו איכר ובלילה חצינו במזחלת ועברנו בשלום לסוויירז'.

לפני הנסיעה נתנה לי דודניתי זוג מכנסיים שתפרה לתוכם שטר של עשרה דולר למסור לבתה חוהלה בליבוונה.

בדרך החלטנו להתפצל לשתי קבוצות. סברנו כי בקבוצה של שניים קל יותר ומסוכן פחות לגנוב את הגבול מאשר בקבוצה של ארבעה אנשים. נשארתי עם יעקב מלמד, קרופודלניק היה עם טאנה קרויט. אני ויעקב מלמד נעצרנו בידי הרוסים. קרופודלניק וקרויט עברו את הדרך בשלום ובאו לליבוונה.

זו הייתה הפעם האחרונה שראיתי אותם. כנראה נספו לימים עם כל יהודי ליבוונה.

מתוך הפרק: במאבק לחיים ע' 307 – 311.

ישראל פוזנר המרד בסוביבור

ימים אחדים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1939 ביצעה פולין גיוס. צעירים יהודים רבים גויסו אז בליבוונה. הפלוגה שלי נשלחה לקובל ומשם לקטוביץ. בגדוד שלנו היו שישה בנים של משפחות מליבוונה: שמחה גיטליס, ולוול רויזמן, הרשל קרופודלניק, בנו של פינחס קרופודלניק; פייוול סנקס, טאנה קרויט ולייבוש קנציק (כך כינוהו).

טאנה קרויט, לייבוש קנציק והרשל קרופודלניק הצליחו לחזור לליבוונה לאחר המפלה הפולנית המהירה, שם נפלו עם כל קדושי העיירה. אני לא הצלחתי לפלס דרכי ולשוב אל ליבוונה. עד אפריל 1940 הייתי בגרמניה, מ-1940 עד סוף 1942 הייתי בחלם. התאכסנתי אצל משפחה מליבוונה, בת של אפשטיין, ואצל משה סולובייצ'ק, גם הוא בן ליבוונה במוצאו.

רציתי לחזור לעיירתנו שהייתה אז בידי הסובייטים. בני משפחתי, שהתכתבתי אתם איכשהו, לא יעצו לי לחזור, משום שהסובייטים השליכו לכלא רבים מן השבים. נשארתי אפוא בחלם.

כשכבשו הנאצים את האזור, חלק מיהודי ליבוונה באו או הובאו לחלם. ביניהם היו חיים רויזמן, אברהם רויזמן ואברהם בנו של קיילה הסנדלר. הוא גר ברחוב פומוֹרְסְקָה, רחוב בית המרחץ. חיים רויזמן מת בחלם. האחרים נרצחו מאוחר יותר.

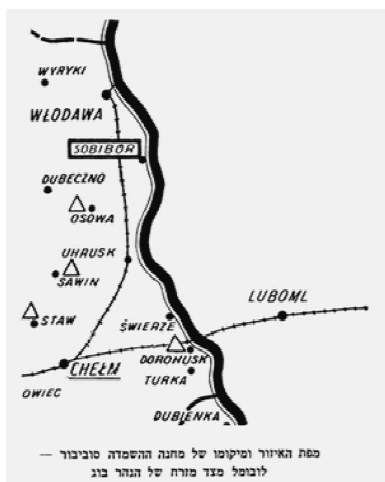
ב-1942 החלה בחלם אקציה כנגד היהודים. במיוחד השתוללו אנשי הגסטפו רשנדורף וטיימן. הם היו עולים עם ילדים יהודים לקומות עליונות של בתים, והיו תולים אותם החוצה אל הרחוב קשורים בשערים.

בחודש מרץ 1943 בא למחנה איש אס-אס, שארפירר [סמל] וייס. כל דרי המחנה הוצבו בטורים וגורשו לעבר התחנה. כשהובילו אותנו, הבנו כי הדרך מוליכה אל סוביבור. ידענו כבר על מחנה המוות. בדרך ניסינו לפתוח את הדלת ולברוח. אך על מדרגות הקרונות עמדו שומרים עם רובים. הם החלו לירות. עם זאת הצליחו אחדים לברוח.

לסוביבור הגיעו 120 גברים ו-60 נשים. הנשים והילדים הופרדו מיד וגורשו ל"מרחץ". מפקד המחנה, אוברשארפירר [רב סמל] וגנר, שאל את האנשים להתמחותם. לאחר מכן התברר כי נחוצים לגרמנים 12 נגרים. גם אני הייתי ביניהם. התגלגלתי למחנה הראשון, שהיה מחנה העבודה.

שאר הגברים הובלו למחנה השלישי. זה היה מחנה תאי הגז. המחנה השני שימש לאכסון בגדים ומזון.

בבואי למחנה סוביבור, היה המפקח הממונה בידי הגרמנים על היהודים, פלוני משה מן העיירה הרובייתשוב, הידועות כי החזית קרבה

גרמו לכך שחלק מאתנו החלו לחשוב על דרך מילוט ממחנה המוות. בין המארגנים והמתכננים היו משה הנזכר, פלוני לייבל מלובלין, שמואל לרנר, אני ועוד אחדים.

התכנית הראשונה של בריחה המונית נכשלה בגלל בגידה של אחד בשם ברלינר (אכן היה מברלין). מיד ירו במשה ובעוד אחדים. ברלינר מונה כמפקד היהודי של המחנה, במקום משה.

לאחר כישלון ניסיון הבריחה כינס אותנו ראש המחנה שלנו, רב סמל פרנצל ואמר:

"פושעים ביקשו להתנפל עלינו ושילמו בחייהם. אתם, אנשים טובים, תעבדו אצלנו, ולכם יהיה טוב".

בעת ההיא בערך התרחש האירוע הבא: גדוד אסירים עבד ביער. גרמני שלח שניים מהם בליווי שומר להביא מים. האסירים הרגו את השומר וברחו. הגרמני הלך לחפש את השומר. בזמן זה ברחו עוד 12 יהודים פולנים. הגרמנים הרגו חלק מן האסירים ביער, את הנותרים החזירו למחנה. במחנה האחר הציבו הגרמנים 10 יהודים בשורה וירו בהם.

לפני מותם צעקו האומללים אלינו, העדים להירצחם: "הילחמו בגרמנים, נקמו את מותנו!"

הגרמנים חששו מבריחת האסירים, אף שהמחנה היה שמור היטב. סביב היו מגדלי שמירה רבים ועליהם ניצבו שומרים. שלוש שורת תיל דוקרני הקיפו את המחנה. מעבר לתיל היה חפיר, שלושה מטר רוחבו ושלושה עומקו, מלא מים, שדות המוקשים סביב היו ברדיוס של 25 מטר. למרות זאת נקטו הגרמנים אמצעי שמירה חדשים. הם חיפו את החלונות בתיל דוקרני והציבו עמדות שמירה גם בתוך המחנה סמוך למבנים.

בכל זאת הצליחו אסירים אחדים לברוח. בתגובה ירו הגרמנים ב-20 איש נוספים. ב-1943 ארגון עיתונאי הולנדי בריחה של 72 איש. בעקבות זאת הרגו הגרמנים אנשים רבים בשטח המחנה.

באוגוסט 1943 הביאו לסוביבור ממינסק 600 שבויי מלחמה, קצינים וחיילים מן הצבא האדום – יהודים. 80 מהם הפרידו הגרמנים ושלחו לעבודה, השאר נחנקו ונשרפו. בין הנותרים בחיים היה הפוליטרוק סשקה (אלכסנדר פצ'ורסקי, מארגן המרד, לימים לויטננט בצבא האדום), בחור מרוסטוב. הוא הגה את רעיון הבריחה ההמונית. סשקה בחר בזהירות רבה את המשתתפים כדי למנוע בגידה. הוא חילק לאנשים משימות.

התכנית הייתה: לנתק בו-זמנית את הקשר והאיתות במחנה, להרוג את הגרמנים ולהיחלץ מן המחנה. הכינו בנפחייה גרזנים וסכינים, חשבו גם להשתמש בנשק של הגרמנים ההרוגים.

המרד נקבע ל-14.10.1943. במחנה הראשון, חייטים וסנדלרים רבים זימנו את לקוחותיהם הגרמנים בשעה מסוימת – חמש לפנות ערב – לבוא למדידת פריטים מוזמנים. באותה שעה ניתק החשמלאי של המחנה, היהודי הגרמני שוורץ, את מערכת הקשר והתאורה במחנה. כשרב סמל גריישוט (ראש המשמר) בא אל הסנדלר, הרג אותו הלז מיד על הסף בגרזן. את צוגנוכמן [דרגת שומר במחנה] קליאט הרגו באותה סדנה של הסנדלר. אחד הגרמנים בא אל החייט ונכנס למבנה. אותה שעה הוביל ילד את סוסו. הרגו את הגרמני בעת המדידה בחבטת גרזן בראשו, והסתירו את הגופה תחת המיטה.

כך קרה גם במחנה האחר. הרגו את סמל וולף בחנות ואת הגופה הסתירו מתחת לחפצים. במקום ההוא הרגו גם את אחיו. כאשר בא סמל בקמן למשרד המנהלה, ניסה לגעת בנשקו אך גם הוא קיבל את שלו. הרג אותו היינריך אנגל, איש צעיר מלודז'. סך הכול הרגו המתקוממים 12 גרמנים ו-4 שומרים. במהלך המרד חטפו השבויים מן הגרמנים את הנשק והרגו בו את הרוצחים, ירו באנשי המשמר של בתי הכלא. האנשים הטילו עצמם על התיל הדוקרני, קרעו אותו, אך רבים נהרגו בשדות המוקשים. השתמשו בלוחות עץ והניחו נתיב בשדות המוקשים. בדרך זו ברחו ליער 400 איש.

מפוצלים לקבוצות קטנות, הלכנו בכיוונים שונים ביער. הגרמנים ארגנו פשיטה, מטוסים ירו על היער. רבים נהרגו. נותרו בחיים לא יותר מ-50 איש. אני הצלחתי להשתרך לחלם, שם הסתתרתי עד בוא הצבא האדום. משם הגעתי בדרכי עקיפין לאזור השליטה האמריקאי בגרמניה.

בנובמבר 1965 נערך באייגן, סמוך לקלן, משפט גדול כנגד הפושעים הנאצים מסוביבור. נקראתי להעיד. מיד הכרתי שישה משלושה עשר הנאשמים שעמדו למשפט. אחד מהם היה פרנצל, הגרוע שבגרועים במחנה, שנידון למאסר עולם.

אוסף לסיום, באחד הטרונספורטים שהובאו לתאי הגזים הבחנתי בילדי אחיו של אבי, יענקל פוורוזניק. זה נמשך שניות, אך פניהם נותרו חקוקים בלבי לכל חיי.

הייתה בסוביבור בת אחיו של קלמן פייוולס (מלר), טובה. היא התגוררה בחלם, מוצאה מליבוונה. החשמלאי היהודי בתאי הגזים ידע כי הכרתי אותה היטב. פעם מסר לידיי אצבע שנותרה מגופה השרוף של הנערה. מזכרת כזו של מכר שנשרף, יוקדת כל החיים.

[בשולי מאמר זה מובא סיפורו של חיים פוורוזניק מלובומל, כפי שנדפס בספרו של איליה ארנבורג: "מערדער פון פעלקער" 1945. דבריו של פוזנר זהים כמעט, גם מילולית. נוצר הרושם כי הכותב נעזר בסיפורו של פוורוזניק בתיאור המתרחש במחנה והמרד, הפתיח והסיום בלבד שונים. להלן התרגום].

נולדתי ב-1914. עד המלחמה גרתי בלובומל. ב-1939, בעת מלחמת גרמניה-פולין, נפלתי בשבי הגרמנים, לאחר מכן גרתי בחלם. היה כאן מחנה ליהודים, הועסקו בעבודה מפרכת.

ב-1942 החלה בחלם אקציה כנגד היהודים. מתים התגוללו ברחובות, זמן ממושך לא פינו אותם. במיוחד השתוללו אנשי הגסטפו רשנדורף וטיימן. הם היו עולים עם ילדים יהודים לקומות עליונות של בתים והיו תולים אותם החוצה לרחוב קשורים בשערס. בחלם היו לפני המלחמה 16,000 יהודים, עתה נותרו 20-15 איש.

בפברואר-מרץ 1943 בא למחנה איש אס-אס, סמל (לאחר מכן נודע לי כי שם משפחתו וייס). כל דרי המחנה הוצבו בטורים וגורשו לתחנה. כשהובילו אותנו הבנו, כי הדרך מוליכה לסוביבור. ידענו כבר על מחנה מוות זה, שכונה "המחנה הנצחי". בדרך ניסינו לפתוח את הדלתות ולברוח. אך על מדרגות הקרונות ניצבו שומרים עם קרבינים. הם החלו לירות. למרות זאת הצליחו אחדים לברוח.

לסוביבור הגיעו 120 גברים ו-60 נשים. נשים וילדים הפרידו מיד וגירשו "למרחץ". רבים מאתנו ראו בפעם האחרונה את נשותיהם וילדיהם. מפקד המחנה רב סמל וגנר שאל את האנשים למומחיותם. לאחר מכן התברר כי הגרמנים נזקקים ל-12 נגרים. ביניהם הייתי גם אני. התגלגלתי למחנה הראשון.

שאר הגברים הובלו למחנה השלישי. התברר כי זמן-מה לפני כן, בפברואר 1942, ניסה אחד השומרים, עם גבר ואישה מן האסירים, לברוח מן המחנה. בתגובה ירו הגרמנים בכל היהודים במחנה, 150 במספר, שעבדו במשרפות. למחנה השלישי שלחו את אנשי המחנה שלנו בחלם.

האנשים שנקלעו לעבודה הנוראה הזאת, החליטו שלא יהרגו את אחיהם ואחיותיהם. מיד החלו לחפור נתיב תת-קרקעי. חפרו כבר 30 מטר, עת הוסגרו הקושרים. תת-קצין ניימן ירה בכולם. ניימן היה מין "מנהיג פוליטי" במחנה. רוצח זה נהג ללכת בין שורות הנידונים ודאג לומר לכל את "מילה טובה".

אנחנו, אסירי המחנה הראשון, סברנו כי יהרגו גם אותנו. אך ראש המחנה שלנו רב סמל פרנצל כינס אותנו ואמר:

"פושעים ביקשו להתנפל עלינו, לכן שילמו בחייהם. אתם, כאנשים טובים, תעבדו אצלנו ולכם יהיה טוב".

פרנצל העביר מן המחנה שלנו 30 איש לעבודה במחנה השלישי.

בעת ההיא בערך התרחש האירוע הבא: גדוד אסירים עבד ביער. גרמני שלח שני אסירים בליווי שומר להביא מים. האסירים הרגו את השומר וברחו. הגרמני הלך לחפש את השומר. בזמן זה ברחו עוד 12 יהודים פולנים. הגרמנים הרגו חלק מן האסירים ביער, על הנותרים כפו לזחול חזרה למחנה. במחנה האחר הציבו הגרמנים בשורה 10 יהודים וירו בהם. לפני המוות צעקו האומללים אלינו, העדים לרציחתם: "הילחמו בגרמנים נקמו את מותנו!"

הגרמנים חששו מברחת האסירים אף ששמרו על המחנה היטב. היו סביב מגדלי שמירה רבים אשר עליהם ניצבו שומרים. שלוש שורות תיל דוקרני הקיפו את המחנה. מעבר לתיל הייתה תעלה, שלושה מטר רוחבה ושלושה עומקה, מלאה מים. שדות המוקשים סביב היו בעומק 25 מטר. למרות זאת נקטו הגרמנים אמצעי שמירה חדשים. חיפו את חלונות הצריפים בתיל דוקרני והציבו עמדות שמירה בתוך המחנה סמוך למבנים. אסירים אחדים הצליחו לברוח. ברחו שני קומוניסטים. בתגובה ירו הגרמנים ב-20 איש. ב-1943 ארגן עיתונאי הולנדי בריחה של 72 איש. לאחר מכן הרגו הגרמנים אנשים רבים בשטח המחנה.

באוגוסט 1943 הביאו לסוביבור ממינסק, 600 שבויי מלחמה, קצינים וחיילים קרביים מן הצבא האדום – יהודים. 80 איש מהם הפרידו הגרמנים ושלחו לעבודה ואת הנותרים חנקו ושרפו, בין הנותרים בחיים היה הפוליטרוק ששקה (אלכסנדר פצ'ורסקי, מארגן המרד – עתה לויטננט בצבא האדום. המערכת). בחור יקר מרוס טוב. הוא זה

שהגה ארגון בריחה המונית. ששקה בחר בזהירות רבה את המשתתפים כדי למנוע בגידה. הוא הציב את האנשים. התכנית הייתה: לנתק בו-זמנית את הקשר והאיתות במחנה, להרוג את הגרמנים התליינים ולהיחלץ מן השבי. ששקה הכין את המרד, בנפחייה הכינו גרזנים וסכינים, חשבו גם להשתמש בנשק של הגרמנים ההרוגים.

המרד נקבע ל-14.10.1943. במחנה הראשון, חייטים וסנדלרים רבים, זימנו את לקוחותיהם הגרמנים בשעה מסוימת – חמש לפנות ערב – לבוא למדידת פריטים מוזמנים. באותה שעה ניתק חשמלאי המחנה, אסיר, את מערכת הקשר ואת התאורה במחנה. כשרב סמל גרישוט (ראש המשמר) בא אל הסנדלר, הרג אותו הלז מיד על הסף בגרזן. את צוגווכמן קליאט הרגו באותה סדנה של הסנדלר. אחד הגרמנים בא אל חייט ונכנס למבנה. אותה שעה הולך ילד את סוסו. הרגו את הגרמני בעת המדידה בחבטת גרזן בראשו, והסתירו את הגופה תחת המיטה. כך קרה גם במחנה האחר. הרגו את סמל וולף בחנות והסתירו את המת מתחת לחפצים. באותו מקום הרגו גם את אחיו. כשבא סמל בקמן למשרד המנהלה, ניסה לגעת בנשקו אך גם הוא קיבל את שלו. הרג אותו היינריך אנגל, איש צעיר מלודז'. סך הכול הרגו המתקוממים 12 גרמנים ו-4 שומרים. במהלך המרד חטפו השבויים מן הגרמנים את הנשק והרגו בו את השונאים, ירו באנשי המשמר של בתי הכלא. האנשים הטילו עצמם על התיל הדוקרני, קרעו אותו, אך רבים נהרגו בשדות המוקשים. השתמשו בלוחות עץ והניחו נתיב בשדות המוקשים. בדרך זו ברחו ליער 400 איש. קבוצה גדולה התעכבה במחנה. במרכז עמד המנהיג שלנו, ששקה היקר שלנו, הוא קרא: "למען סטלין, הורא!"

מפוצלים לקבוצות קטנות, הלכנו בכיוונים שונים ביער. הגרמנים ארגנו פשיטה, מטוסים ירו על היער. רבים נהרגו. נותרו בחיים לא יותר מ-50 איש. אני הצלחתי להגיע לחלם, שם הסתתרתי עד בוא הצבא האדום, אז שבו אליי, שבוי ממחנה סוביבור, חיי.

לאחר המרד הרגו הגרמנים את כל האסירים שנשארו בסוביבור, שרפו אותם ופוצצו את המחנה. בנו את מחנה סוביבור הגרמנים: גולציימר, המפקח הראשי של מחנות המוות והמהנדס האזרחי מוזר.

מתוך הפרק: לוחמים בחזית וביערות ע' 313 – 317.

יוסף קורפוס-וייצפרכט **כפולני עם הפרטיזנים**

ב-29.6.1941, בשעה ארבע לפנות בוקר, העירה אותי אשתי: "שמע מה מתרחש ברחוב". נשמע רעש חזק של מטוסים. חלפו עוד עשרים דקות ונשמעו התפוצצויות פגזים שנפלו בעיר.

מיד הלכתי למחלקה הצבאית שעבדתי בה כמחסנאי. בבואי למקום אמר לי ראש המטה להוציא למען חיילי הצבא האדום את כל המצוי במחסנים, אך לפי הוראותיו. בלכתי למחסנים פגשתי שם כבר 8-10 עגלות צבאיות ונציגי האפסנאות, שאחזו פקודות מן המנהל שלי, לתת להם פריטים שונים. ניסיתי להיוודע בזירות מה חדש בחזית, אך קיבלתי תשובה כי הקומיסר של העם אמר לחיילים כי עליהם להילחם עד טיפת דמם האחרונה.

במשך כל היום טסו מעל לעיר המטוסים הגרמנים. איש לא הפריע להם, לא היה במה. מעת לעת נפלו פגזים שנורו מן הארטילריה הגרמנית, ידיעות מדויקות לא היו לנו.

ברחוב לודמיר, בבניין בו היה בעבר הדואר, הייתה לשכת הגיוס. בחורים צעירים וגברים בגיל העמידה עמדו והמתינו לפקודה לאן עליהם ללכת. מספר הממתנים פחת בחלוף הזמן. עזבו הצעירים האוקראינים שלא רצו ללכת לחזית ואלה שהיו להם טענות אל הממשל הרוסי.

הלילה שבין ראשון לשני עבר בשלום. למחרת לא היה עוד שלטון בעיר, ניתן לחוש באוויר את הכאוס הקרב לבוא. אנשים צעירים ובחורים, שלא היו מטופלים במשפחות, מיהרו לעבר הגבול הישן הרוסי-פולני.

ביום שלישי החמיר המצב, המחסנים בהם עבדתי נפתחו בידי האיכרים ונבזזו. הייתה זו הוכחה כי אין בעיר בעל בית. התכנסנו, מכרים וידידים, להתייעצות: האם ללכת לעבר הגבול הישן הפולני-רוסי. נשמעו דעות כי אל לנו לעשות זאת. ראשית, מאיים עלינו רעב בדרך, שנית, סיפרו כי בדרכים ניצבים אוקראינים והורגים את המבקשים ללכת מזרחה. דיווחו גם כי הגרמנים כבר בפאתי קובל, במטרה לחסום את הצבא הרוסי. לפיכך החלטנו לא לזוז מן המקום.

בו בערב שמענו ירי מקלעים. הבנתי כי האויב קרוב. בבואי לבניין המשטרה הוברר לי הכול. איש לא היה שם. דלתות וחלונות היו פתוחים. כולם נטשו והפקירו את התושבים.

בלילה ההוא נכנסו הגרמנים אל העיר, וביום רביעי בבוקר הם כבר הלכו מבית לבית לערוך ביקורות ולדרוש חפצים שונים. למחרת כניסתם אורגן השלטון בעיר, שלטון שהיה בידי מפקד גרמני, איש גסטפו. בראשית ספטמבר בא והחל לפעול בעיר קומיסר-עוזר בשם אוגדה, אף הוא מן הגסטפו.

המשטרה הייתה מורכבת מאוקראינים. אורגנה גם מועצת עיר של אוקראינים תחת פיקוחו של מפקד העיר הגרמני. כל אלה דרשו מן היהודים זהב על כל דבר של מה בכך, הם ידעו מה צפוי ליהודים בלובומל אך שתקו, כדי לסחוט מהם את רכושם. לאחר מכן הביטו בשמחה ונטלו חלק בחורבן היהודי הגדול.

הוקם יודנרט, מונו 10-20 אנשי מיליציה יהודים שנשאו על השרוול סרט מיוחד.

הצו הראשון: על כל יהודי לשאת על שרוולו מגן דוד, תפור על בד לבן. על היהודים לצאת מדי יום לעבודת כפייה תחת איום בעונש מוות. חובה למסור, במקום מיועד לכך, כלי נחושת וכסף. מדי יום יצאו מאות אחדות של יהודים לעבודה במקומות שונים, כגון תחנת הרכבת, המנסרה. למן היום הראשון קיבלנו מכות קשות מן המשגיחים הגרמנים והאוקראינים.

השוק לידיים עובדות יהודיות פעל מדי יום משעה שש בבוקר, בסמוך ליודנרט. שם התכנסו כל היהודים שנקראו לעבודה. לאחר מכן באו הקונים האוקראינים עם פתקים והשוטר היהודי הוביל את היהודים לעבודה. בתום יום העבודה הוביל אותם חזרה.

העבירו לידי היודנרט מאפייה אחת לאפות בה לחם למען היהודים. לכל עובד הוקצבו 200 גרם לחם, לילדים ולמי שלא עבדו – 100 גרם ליום. הלחם היה גרוע, אך איש לא יכול לסרב לו, ליד החנויות בהן חילקו את הלחם עמדו מאות תושבים בטורים, גברים ונשים, לקבל את מנת הלחם.

עם כל הפקודות יצאה גם הוראה כי האיכרים חייבים למכור את אמצעי המחיה לקואופרטיבים בלבד, ואסור למכור ליהודים. הדבר עורר אי-שקט בעיר. החלה דאגה איך להשיג מלאי מזון. האיכרים היו מביאים מצרכים אך המירו אותם בהנעלה, בגדים וחפצים אחרים. המחירים האמירו מיום ליום, ומי שלא היה להם מה להמיר לא יכלו לקבל דבר מן האיכר. הם נאלצו להיזון ממנת הלחם הדלה.

ביום שלישי, אחד ביולי, יצאה פקודה מטעם מפקד העיר: על כל הגברים לבוא למחרת לכיכר בלב העיר ולהביא עמם דלי ומטאטא כדי לטאטא את הרחובות. באו אנשים רבים. ברגע מסוים הופיע מפקד העיר בליווי ז'נדרמים ושוטרים. הוציאו מבין הנאספים חמישה אנשים צעירים. היו אלה: מאיר ציילינגולד, שמואל ויינגרטון, משה זילברמן, יעקב גליבטר, שמואל שוסטר. המפקד הסביר כי אתמול, בדרך לובומל-בורקי, נותקו כבלי הטלפון. זו לבטח פעולת חבלה שבוצעה בידי יהודים, לפיכך יקבלו חמשת היהודים עונש מוות. מיד הובילו את חמשת הצעירים אל ההר, סמוך למקום בו כונסו הגברים היהודים, כעבור דקות אחדות נשמעו יריות רובים. יהודים נשלחו לפנות את ההרוגים ולהביאם לקבר ישראל.

למחרת לקחו 50 גברים צעירים, גם אותי, לעבודה בתיקון הדרך, ביציאה מן העיר לעבר מצ'יוב. הדרך בסמוך למחצבות השיש הייתה חולית מאוד וכלי הרכב הגרמנים לא יכלו לעבור. 25 יהודים הובילו בעגלות יד קטנות לבנים ישנות של מבנים ו-25 יהודים הדביקו את הלבנים בחול. בשעה 11 הודיעו כי ניתנות 15 דקות לאכילה וחילקו לנו קפה שחור לא טהור. קודם שהספקנו לאכול, בא גרמני מן האס-אס וקרא: "מדוע היהודים הארורים זוללים". בנו של חיים-וולף אולייסקרס ניגש אל איש האס-אס והסביר לו כי אנחנו עובדים משעה שבע בבוקר והגרמני המנהל את העבודה נתן הפסקה של 15 דקות. איש האס-אס הוציא אלת גומי והחל להכותו על ראשו עד אשר נפל מדמם. הגרמני הכה קשות עוד שלושה יהודים.

יום אחד פשטה שמועה, בשם משהו מן היודנרט, כי מי שיעבוד במקום עבודה קבוע, יקבל אישור מלשכת העבודה ולא ניתן יהיה להרע לו; אך מי שלא יעבדו או לא תימצא עבורם עבודה קבועה, יישלחו למחנה עבודה.

”בשורה” זו עוררה בהלה בקרב היהודים. מי שהיו להם מכרים, איכרים או בעלי תפקידים אוקראינים, ניסו – בעזרת מתנות שונות כמו עורות, בדים, חפצי חן וזהב – להסתדר במקום עבודה קבוע.

אני וקבוצת מכרים הסתדרנו במיון ובהעמסת חומרי גלם וסחורות שהותירו הרוסים בתחנת הרכבת.

לאחר שעבדנו כך שבועות אחדים, בא, ב-22.7.1941, המפקח על העבודה, שכן שלנו, והורה לנו להסתתר בכל מקום שנוכל. הוא סיפר כי באו לעיר משאיות רבות וגרמנים מן הגסטפו, הם עוברים מבית לבית לעצור גברים צעירים ומובילים אותם לעבר הבוג. הם אומרים כי לוקחים אותם לעבודה במסילת הרכבת של חלם. ביום ההוא חטפו למעלה מ-300 יהודים, גברים בלבד.

האמת, כפי שנודע מאוחר יותר, כי כל התושבים החטופים הובלו לצדו השני של בית העלמין היהודי, שם הוכנו בורות גדולים, מעליהם הוצבו מקלעים. העמידו את היהודים שהובאו במשאיות על שפת הבורות וירו בהם במקלעים, גופותיהם נפלו אל הבורות. רבים מן הנרצחים חיו עדיין בעת נפילתם לבור, וכוסו בעודם חיים.

כפי שסיפרו לאחר מכן, זעה האדמה במקום זמן רב, וניתן להבחין כי היא עולה ושוקעת.

חלק מן ההרוגים קראו ברגעיהם האחרונים: ”שמע ישראל! פושעים גרמנים! עוד תשלמו ביוקר על רצח קרבנות יהודים חפים מפשע”.

הנותרים המשיכו לחפש מקום להסתדר בו בעבודה, להשיג מזון למשפחה. במקביל החלו להכין מקומות מסתור. נמצאו בעלי מלאכה טובים שהציעו תכניות שונות למסתור. תכניות שכללו חפירה תחת לרצפה עם פתח שלא ניתן לזהותו, או קירות כפולים במקום מסוים בבית, בעליית הגג, במרתף וכדומה.

כשנשמעה דפיקה בדלת, היו הגברים מסתתרים והנשים פתחו את הדלת. הגרמנים נהגו לחפש בבית וכשלא מצאו איש, הכו תכופות את הנשים באלות גומי. עד אז לא חטפו עדיין נשים.

בתום חודש קיבל היודנרט הוראה, לספק תוך יומיים 50 גזירי אריג צמר לחליפות, צמר בהיר ובאיכות גבוהה. נוסף לכך נדרשו למסור 300 מטבעות זהב של חמישה רובל כל אחד. למטרה זו נקראה התייעצות מיוחדת של היודנרט. הוחלט לזמן ליודנרט את כל היהודים שהעריכו כי הם בעלי אמצעים ולבקש שכל אחד מהם יתרום מרצונו מטבעות זהב. זימנו סוחרים אריגים בעבר לתת את הבד.

פרצו סקנדלים ראשונים. מקבלי ההודעה טענו כי אין ברשותם זהב או אריגים, עם זאת חלק מן היהודים בעלי האמצעים הביאו מרצונם זהב ליודנרט, אך פחות מן הנדרש במידה ניכרת. 24 השעות הראשונות לא הניבו תוצאות טובות. מחוסרי האמצעים, שעמדו סביב בניין היודנרט, צעקו כי בגלל הגבירים יאבדו כולם, ודרשו מן היודנרט לנקוט אמצעים תקיפים כדי להשיג את הפריטים הנדרשים, או לתת להם רשות ללכת לבתי העשירים ולערוך ביקורת.

לבסוף הצליחו למנוע סקנדלים ובדיקות, והושגו הפריטים הנדרשים. שניים מן היודנרט, היושב ראש ומנהל מחלקת המזון, הלכו למסור את הפריטים. הכול המתינו סמוך לבית היודנרט כדי לשמוע מה אמר מפקד העיר ואיך קיבל את פני נציגי היודנרט. הם שבו כעבור שלוש שעות וסיפרו כי המפקד היה מרוצה מאוד ואף חיך ואמר כי הכול יהיה כשורה, יעבדו היהודים ולא יאונה רע לאיש.

בימים הראשונים שררה שלוה, נשמנו קצת לרווחה. זה לא נמשך זמן רב. ככל שהשתפרה הצלחת הגרמנים בחזיתות, הורע מצב היהודים. הרעב פשה ומשפחות רבות באו ליודנרט לבקש מזון כי משפחותיהם סובלות חרפת רעב. היודנרט הקים קרן למען משפחות עניות, בעיקר לסייע בלחם.

ב-22.8.1941 חטפו הגרמנים 500 גברים ונשים, בהם אשתי, וכלאו את כולם במפעלים של קמפיוני. בתו של מאיר לונדון, אנצ'ה [הנצ'ה], שהצליחה להסתתר בגן של פבל קורנו, שגבל בביתם, נמסרה לידי הגרמנים בידי חתנו של פבל, סידורוק הבנאי.

מ-500 האסורים נותרו בחיים 11 נשים בלבד, בהן גם אשתי. כל האחרים שנכלאו במפעלים, נורו בבוקר המחרת, במרחק שישה ק"מ מלובומל ביער הקטן אורודנה.

מצב הרוח בעיר היה נורא. אין לתאר את הבכי והצעקות. רבים לא התייצבו לעבודה בבוקר ליד היודנרט. חלק נתפסו וחלק הסתתרו וחששו לצאת. היודנרט חשש מגזרה חדשה על שלא שלח עובדים למקומות העבודה. החלו לתת כסף לנציגים שבאו לקחת את העובדים, והבטיחו להם כי למחרת ישלימו את מלאכת היום האבוד, אך הדבר לא צלח. למחרת היה קומיסר העבודה במנסרה וראה כי חסרים עובדים רבים. הוא שלח לקרוא ליושב ראש היודנרט. הכוהו קשות והורו לו לשלוח למחרת מספר כפול של עובדים ולספק 500 רובל זהב עד למחרת בשעה שלוש בצהריים.

חרדה גדולה שררה בקרב היהודים, דרבנו זה את זה לצאת לעבודה, פן יהיה רע ביותר. הזהב הושג אף הוא. בבוקר היו כ-400 איש ואישה מסודרים בשורות, והם נשלחו למקומות עבודה שונים.

עוד טרם שקט דם הנרצחים ביער אורודנה, החלו איכרים מן הכפר הסמוך בורקי לחפש אצל המתים חפצי ערך, והשוטרים והפקידים האוקראינים השתכרו.

בחוף שרר הסתיו. ירד גשם והרחובות היו בוציים. עצבות בנשמה. מי שהיו להם מעט דרבות מזון החלו אף הם לסבול מצוקה. מספר היהודים המוכשרים לעבודה פחת.

בינואר 1942 שוב נערך מצוד על יהודים, הפעם נסתיים הדבר באימה בלבד. 500 היהודים החטופים, נכלאו באולם הקולנוע "רדיו". שבוע ימים הוחזקו שם ולאחר מכן שוחררו כולם.

בסוף ינואר 1942 הוטל על היודנרט כופר חדש: 100 אדרות שער לגברים ו-50 של נשים, שני מעילים מפרוות קרקול וכלבי ים, 500 רובל זהב. בקופת היודנרט היה די כסף לרכישת המעילים היקרים וזהב. הקושי היה בהשגת האדרות, זה היה פריט שלמענו מסר האיכר הכול, והסוחרים צעקו כי אין להם.

היו בעיירה איכרים שייצרו אדרות והיודנרט התקשר עמם. היו מוכנים לשלם מחירים גבוהים, אך 50 אדרות הייתה כמות גדולה. נאלצו לפנות אל סוחר העיר ולשלוח את השוטרים היהודים לערוך ביקורות בבתי יהודים. למרבה ההפתעה מצאו אצל אחד היהודים 170 אדרות. היהודי שאצלו הן נמצאו, התחנן שלא יספרו ומסר את 50 האדרות הנחוצות,

ובמהלך חמישה ימים שולם הכופר במלואו. בעת מסירת הכופר, פנה ראש היודנרט אל הקומיסר בבקשה לתת מעט עצי הסקה למשפחות השוהות בקור. הקומיסר מילא אחר הבקשה.

בראשית מאי 1942 קיבל היודנרט פקודה לספק 300 יהודים להובלת סוסים. הקושי הגדול היה בהכנת רשימה של 300 אנשים, שקרוב לוודאי לא ישובו עוד לביתם.

ובכל זאת הורכבה רשימת 300 היהודים, גם אני הייתי בה. בתחושה מוקדמת של הסכנה הצפויה לנו, הסרתי יום קודם, בחמישה במאי, את הטלאי הצהוב ויצאתי מן העיר לעבר הכפר אורודנה, אל מכר, האיכר יפים ישצ'וק, שעבד בעבר אצל אבי המנוח, במחשבה להסתתר אצלו עד שהחבורה החייבת להוביל את הסוסים תעזוב את העיר.

לנתי אצל האיכר שני לילות, ב-7 במאי פניתי לשוב העירה, בדרך פגשה אותי אשתי, שבאה להודיע לי שורר כבר שקט ואני יכול לשוב. ב-8 בינואר שבתי למקום עבודתי הקודם.

שמונה ימים לפני פסח, בבואי לחנות בה עבדתי, מצאתי אותה פרוצה וקבעתי כי נגנבו דבש ודונג. כשבא בעל הבית סיפרתי לו. הוא הודיע למשטרה ובצהריים נעצרתי והובילו אותי לכלא כנאשם בגנבה.

הישיבה במאסר בתא כלא שקירותיו מרוחים בדם יהודי, והעלילה שאני גנבתי מן החנות, הותירו בי רושם נורא. נחמתי היחידה הייתה שמפקד העיר היה מכר טוב שלנו וקיוויתי שניתן יהיה לשאת ולתת אתו על שחרורי.

למחרת, בחקירה אצל המפקד, ביקשתי ממנו שירשה לאשתי להביא לי אוכל ורמזתי כי אשתי "תסדיר הכול". לאחר החקירה, בשובי לתא הכלא ראיתי מבעד לחלון את אשתי ואת אחי הבכור מטיילים לא רחוק מבית הכלא. כעבור שעות אחדות העבירו לי אוכל מן הבית והבנתי כי המשפחה נושאת ונותנת עם המפקד על שחרורי. ובאמת שוחררתי לאחר הפסח.

חששתי לשוב למקום עבודתי הקודם, גם לא רציתי לעבוד בעיר מטעם היודנרט, התחלתי לחפש מקום עבודה מחוץ לעיר. סייע לי בזה מכרי הטוב, משה גרשנברג (בנו של אברהם רייזיס). בעזרתו באתי לעבוד

ביער קוקורוביץ, לא רחוק מן הכפר פאלאפ, שם עבדו הוא ועוד 21 יהודים. 12 עבדו בטעינת לוחות עץ ארוכים וקצרים, 3 עבדו כבוררי עצים ביער, 7 כרתו והכינו עצי הסקה.

זכורים לי שמות עובדי היער הבאים: בוררים – גרשון גרינשפן, מנדל מְשִׁקִּיס, משה גורברץ' [גורבץ'?). פועלים פשוטים – משה גרשנברג, דוד משקיס, מוטל הנדלסמן, יעקב גינזבורג, אליהו גולדבורטן, נטע ביאלר, יעקב ורבלא ובנו בן ה-14, מנדל צימרבויס, זלמן מולפלד [מורפלד?], יהושע גרימטליכט, יוסף קורפוס.

אני ומשה גרשנברג התיידדנו עם היערן נובקובסקי, ממנו נודע לנו כי ביערות בהם אנו נמצאים נראו נחתים שהוצנחו ממטוסים סובייטיים.

מסרנו מידע זה לשאר היהודים בקבוצתנו. החלטנו לחפש קשר עם הנחתים. למטרה זו נהגו שניים מאתנו לצאת מדי בוקר ליער, להתחקות ולרגל. כדי שהמשגיח לא ידע כי שני אנשים הולכים מן המקום מדי בוקר, נאלצו הנותרים למלא את המכסה שלהם, והדבר היה קשה מאוד.

לא הצלחנו ליצור קשר עם הנחתים הרוסיים, לעומת זאת בנינו לעצמנו מחבוא ביער למקרה שאנשי גסטפו יבואו לבקר. גם קבענו ביער נקודת מפגש.

מרדכי הנדלסמן ויעקב גינזבורג נטלו על עצמם את המשימה להשיג נשק. במהלך שבועיים השיגו רובה ושני אקדחים.

בסוף מאי, באחד מימי שני, ניתנו לנו להעמסה 12 קרונות פתוחים. ביום ההוא ירד גשם חזק. קשה היה להעמיס משום שבולי העץ החליקו מתוך החבלים, המשגיח הבחין כנראה כי עד צהרי היום הטענו חמישה קרונות בלבד, הוא הודיע על כך בלובומל. בשעה שלוש באו ארבעה גרמנים עם שני כלבים ושאלו מי אחראי לעבודה. הצבענו על יעקב ורבלא. הם החלו להכותו, אותו ואת בנו, וכשהתמוטטו, שילחו בהם את הכלבים, שקרעו את בגדיהם ונשכו את רגלו של הבן. לאחר מכן החלו להכות את אליהו גולדבורטן ואת מוטל הנדלסמן. הם פקדו להטעין את כל הקרונות, ולא, יירו בכולם. יצאנו כולנו להטעין את בולי העץ. בשארית כוחותינו סיימנו את המלאכה בשעה שתיים בלילה. נס שהיה לילה בהיר.

היה כבר חודש יולי. העבודה ביער הפכה קשה יותר ויותר. נחלשנו פיזית אך את המכסה היה עלינו למלא. עלה במוחנו רעיון: לא לבקע את כל בולי העץ, הוכנסו בערך 50% בולים עגולים. כדי להשיג את שתיקת המשגיח ושנייויצקי, נאלצנו לקנות לו מדי פעם מתנה.

ב-15 ביולי הושלם המחבוא. היה שם מקום ל-25-30 איש. הרובה הוסתר שם ואת שני האקדחים החזקנו בלילה בחדר וביום בעבודה.

בסוף יולי דיווח נובקובסקי למשה גרשנברג, כי יש פרטיזנים ביערות במרחק 30-40 ק"מ מקמין קושירסקי, באזור גלושה רבתא-לוביישוב. אני ומשה החלטנו להשיג מפה ולצאת לדרך אל הפרטיזנים. הלכנו שנינו לשבת העירה ומצאנו אצל שמואל-לייב הוברמן מפת האזור ההוא. חתנו של שמואל-לייב הוברמן, חיים קלֶוֹרְטוֹבְסקי, בנו אייזיק הוברמן ועובד הדפוס מלניק, עבדו בזמן הכיבוש הגרמני בבית הדפוס. בשעת ההתבוננות במפה, אמר לנו קלורטובסקי: "אם רצונכם אוכל להכין לכם דרכונים עם כל שם שתמצאו". הוא דרש שכר טרחה מסוים. קיבלנו כמובן את ההצעה. בו בשבוע הצטלמנו ומסרנו תמונות לארבע תעודות, לנו ולנשותינו. החלטנו לא למלא את הדרכונים לפי שעה, לא בשמות ולא בדת או לאומיות.

לאחר שהיו בידינו הדרכונים חסרו אישורי יציאה מן העיר ויעד נסיעה, וגם אישור שעבדנו ושוחררנו מעבודה.

אצל הגביטס-קומיסר [מושל המחוז] עבד כמתורגמן בנימין אייזנברג שהתגורר לפני המלחמה בעיר דנציג. היה לי אמון רב בבנימין, סיפרתי לו על העניין וביקשתי את עזרתו בעניין האישורים שהוזכרו. מיד אמר לי כי יוכל לדאוג לי לאישורי יציאה, אך אין לו גישה לתעודות עבודה. הם בסמכותו של אוקראיני בשם בולאווקה. הוא ביקש ממני לספר לו על תכניתי. הצגתי בפניו את תכניתנו, גם סיפרתי על הדרכונים שכבר הכנתי. הוא ביקש ממני להשיג גם לו שני דרכונים, לו ולפייגה גינזבורג, בתו של ברל גינזבורג, כלתו.

כעבור ימים אחדים הביא לי בנימין אישורי יציאה של הגביטס-קומיסר. אני השגתי למענו את הדרכונים.

ראשית ספטמבר, אני ומשה המשכנו לעבוד ביער ותכננו את נסיעתנו המסוכנת.

משה החל לחפש איכר שיסכים להוביל אותנו ואשר יהיה לנו אמון בו. לשבת שוב הלכנו לליבוונה. המצב שם היה קשה מאוד. לא היו מסוגלים עוד למלא את דרישות הגרמנים, לא בחפצים וכסף, לא בעבודה. משפחות רבות ממש רעבו. לא נותר עוד מה לתת לאיכרים. מצב הרוח נורא בעיקר משום אמרו שנותר עוד חודש ימים לחיות. כולם מסרו חפצים, אף רהיטים, למכרים איכרים. בביתי שרר ייאוש. מכר אוקראיני אמר לחמותי, כי נותרו ליהודים רק כמה ימים לחיות.

בהיותי בבית בא משה וסיפר כי נדבר עם איכר שהסכים לנסוע. זה היה האיכר פאנאס מן הכפר פֶּרְבּוּס. אמרתי למשה שאני מכיר את האיכר בתור נבל גדול, אך הוא השיב לי כי איכרים הגונים אינם מסכימים לנסוע. וחץ מזה אנחנו ארבעה ואיננו חוששים מפניו. נדברנו לנסוע ב-30 בספטמבר 1942.

כשבא האיכר לקחתנו, סירבה אשתי, שהייתה בחודש השביעי להריונה, לנסוע. האיכר הציע, שלא ייסעו כל הארבעה, אלא משה ואשתו בלבד, וכשיראה משה שניתן להישאר במקום ההוא, הוא יודיע לנו. הסכמתי ונדברתי עם משה שיכתוב מילים אחדות על חגורת מכנסיו של פאנאס.

נפרדנו ממשה והלכנו ליודנרט להאריך את התעודות. חיכינו שעות אחדות ונציג היודנרט לא שב מן הגביטס-קומיסר. בשעה ארבע וחצי חזר נציג היודנרט ואמר שלא האריכו את האישורים. הוא אף אישר את הידיעה כי באו מערים אחרות אנשי גסטפו ומשטרה. ברור היה כי הסוף קרב.

בדרך הביתה סרנו אל ידידנו שמחה קרמר (השען). הוא סיפר לנו כי לפני שעות אחדות לקחו הגרמנים את כל השעונים שהפקידו אצלו לתיקון, אף את אלה שטרם הספיק לתקן. מאוחר יותר פגשנו את החייט יוסף מלמד (יוסל קרפלס). גם הוא דיווח לנו שהגרמנים נטלו ממנו כל מה שנתנו לו לתפור, אף בגדים שלא היו מוכנים, אלא גזורים בלבד. לא רק הגרמנים, גם האוקראינים עשו זאת. כל זה היה אות לאקציה חדשה.

השעה הייתה חמש ודקות אחדות. נכנסנו הביתה וארזנו במהירות צרור קטן לכל אחד – לבנים ולחם, והחלטנו ללכת אל איכר מכר שגר במרחק ארבעה ק"מ מן העיר, על הדרך למאשווה.

נעלנו את הבית ויצאנו אל כרי הדשא מאחורי ביתו של יוסף אמריקנר. שם רבצנו עד השעה 12 בלילה. לפתע הבחנתי כי הנוצרי הזקן אברמוביץ' יוצא מביתו להאכיל את הסוסים. קרבתי אל האורווה ואמרתי לו מי אני, ביקשתי שיעזור לנו לבדוק את הדרך, כדי לחצות את הכביש. בנו ניקולאי העביר אותנו בשעה שתיים את הכביש ואף את פסי הרכבת. נמצאנו 2-3 ק"מ מן המקום אליו ביקשנו לבוא. לאחר תעייה ממושכת בחשכת הלילה באנו עם שחר אל מכרנו האיכר.

אך הופענו החל הכלב לנבוח. האיכר איוון יצא והורה לנו לנהוג בשקט משום שאינו רוצה שבנו ידע על נוכחותנו. חוץ מזה בן השכן הוא שוטר. הוא ייחד לנו מקום בגורן.

האיכר נהג להביא לנו חדשות מן העיר: שהרגו את כל היהודים ומדי יום יורים במי שמוצאים במקומות המסתור. במציאת יהודים ומסירתם לגרמנים עסקו אוקראינים, כי על כל יהודי שילמו הגרמנים בסוכר ובמלח.

בין היהודים שהוסגרו היה גם חיים קרויט בעל המנסרה. האיכר דיווח לנו כי חיים קרויט הסתתר בבורות של משרפת הלבנים בווישניויה, אך בעל משרפת הלבנים, טרבוחה, הוציא אותו מן הבור, קשר את ידיו והובילו העירה אל הגרמנים.

חלף השבוע הראשון. אשתי החלה להתלונן על כאבים, וכי אינה מסוגלת לשכב כל הזמן. חזרנו לתכנית הישנה של נסיעה כנוצרים, אך לא ידענו מה קרה למשה גרשנברג, ואם מותר לנסוע לשם. סיפרתי הכול לאיכר שלנו וביקשתי לעבור בכפר פרבוס, לחפש את האיכר פאנאס ולשאול על משה. איוון נסע אליו וחזר עם הבשורה המרה כי פאנאס אינו יודע דבר וכי לא הסיע שום משה. אני סברתי כי פאנאס הרג את משה, בכל זאת החלטנו לנסוע לשם כנוצרים.

לאחר בקשות ממושכות ותשלום הגון הסכים איוון להסיע אותנו לעבר גלושה. ב-15 באוקטובר, בשעה שתיים ומחצה בלילה, ירדנו מן הבוידם, הסתדרנו, מילאנו את המסמכים ויצאנו לדרך. האיכר הכיר

את הדרכים היטב, עם שחר באנו לעמדת הז'נדרמריה במצ'וב. הגרמני שעמד על המשמר הורה לנו לעצור. הוא בחן את המסמכים והורה להמשיך בנסיעה.

חמישה ק"מ מעבר למצ'וב הפכה הדרך חולית, הסוסים התקשו לגרור את המשא וסירבו לזוז ממקומם. בלית ברירה נפרדנו מן האיכר והודינו לו על הטובה שעשה עמנו עד כה. השתרכנו בכוחות עצמנו בעגלות מזדמנות עד לכפר בוצ'ן (ביצין).

במרחק לא רב מן הכפר פגשנו איכר מקומי, ניסיתי לשכור אותו כדי שיוביל אותנו הלאה לעבר גלושה. הוא הסכים וביקש שניכנס בינתיים לביתו ונחכה עד שובו. לאחר המתנה ממושכת החלטתי לנסות להשיג בתשלום אמצעי תחבורה מוועד הכפר. היושב ראש הבטיח לי להסדיר זאת, ואני חזרתי בינתיים לבית האיכר. לפתע הופיעו ארבעה אנשי משטרה אוקראינים ודרשו מסמכים. הבכיר לקח את כל המסמכים ואמר: "איזה פולני, אתה הרי יהודי, עבדתי אתך לפני המלחמה". העמדתי פנים שאיני שומע, אך הוא שב ושאל: "אינך זוכר אותי?" והחל להזכיר לי את עבודתנו המשותפת. ראיתי כי התכחשות נוספת אינה באה בחשבון והחלטתי להודות ובו בזמן אמרתי לו: "ניקולאי, אתה הרי זוכר כמה טוב חיינו בינינו, ואם עלה בידי להינצל מן הגטו, דווקא אתה מבקש להיות זה שיהרוג אותנו?" הוא השיב לי כי שגה כשאמר זאת בנוכחות חבריו. עתה אינו יכול לעזור לי כי הם עלולים לספר לגרמנים.

הוא הורה לנו ללכת אתו ועם שאר השוטרים. הלכנו כך שני ק"מ מן הכפר, וכאשר באנו אל השיחים, הורה לנו ניקולאי להיכנס לתוכם. אשתי הבינה כי הולכים לירות בו והחלה לצעוק "שמע ישראל". לבי התאבן, לא הוצאתי הגה.

ניקולאי ציווה עליי לפתוח את הצרורות. הוא חילק את החפצים בינו ובין חבריו. הוא הורה לי למסור את השעון וכך עשיתי. ראה שתי טבעות על ידי והורה לתת לו אותן. לפקודתו נתתי לו גם את הכסף. למרבה המזל הסתפקו בזה. השאירו לנו 10 מטר בד לבן ו-1,000 רובל.

בצאתנו מן השיחים עבר איכר בעגלה, וניקולאי אמר לו לקחת אותנו עמו ולהביא אותנו לכפר וילמצ'ה שאליו מועדות פניו. שם מצאנו

איכר שהסכים להסיע אותנו לכפר בוזאקי. שילמנו לו בשמלה. בבוזאקי שוב חיפשתי תחבורה, הסבירו לי כי עליי לפנות אל הסולטיס [ראש הכפר]. הצגתי את עצמי בפניו כיערן המיועד של גלושה רבתא, וביקשתי להשיג לי עגלה לגלושה. הסולטיס השיב כי עליו לקבל אישור מן הז'נדרמריה השוכנת במרחק חמישה ק"מ מן הכפר. הוא הציע לחכות עד שיעברו איכרים בדרכם לקמין קושירסקי והוא יורה להם לקחת אותנו עמם עד גלושה.

החשכה ירדה ושום איכרים לא חלפו, התחלנו ללכת ברגל אל גלושה זוטא. בדרך נכנסנו לביתו של איכר מכת השטונדיסטים והוא נתן לנו אוכל. כשסיפרתי לו כי אנו בדרכנו לגלושה הוא הניא אותנו מכך, כי באים לשם פרטיזנים והורגים יערנים ובמיוחד פולנים. הוא הציע לי לקבל משרת יערן במרחק שלושה ק"מ מביתו. כי היערן הקודם מבקש לעזוב. היערן שלח אותי אל קומיסר היערות בקמין קושירסקי ונתן לי מכתב אל גיסו, מילוש דארט, על מנת שייכנס עמי אל הקומיסר.

בבואי אל גיסו של היערן לקמין קושירסקי היה יום ראשון בבוקר והוא כבר היה לבוש בדרכו לכנסייה. הוא אמר לי להצטרף אליו לכנסייה, שם יכיר לי את הקומיסר אופקה. אני ואשתי לא ידענו איך מתנהגים בכנסייה אך לא הייתה בררה. נכנסנו לכנסייה וכרענו על ברכינו ככל האחרים, הבטנו על תנועות הפולנים ועשינו כמותם.

ביציאה מן הכנסייה הכיר לי מילוש את הקומיסר. הוא הבטיח לקבל אותנו בשעה שלוש בדירתו. בשיחה סיפרתי לו כי אנחנו פולנים ועבדנו בעבודות כפייה אצל הגרמנים בחיבור סוויטז' עם הבוג, אך כיוון שהעבודה הייתה קשה מדי ברחנו. אני במקצועי בורר עצים ומבקש ממנו לסייע לי. הוא הורה לי לבוא למשרדו למחרת בבוקר, וייתן לי מינוי כיערן בגלושה רבתא (בדיוק המקום אליו התכוונתי לנסוע מלכתחילה).

במשרד של קומיסר היערות נדרשתי למלא שאלון ובו 37 שאלות, וקיבלתי מינוי כיערן של גלושה רבתא, נתנו לי תחבורה רשמית למקום, והיערן הראשי מצא למעננו חדר גדול מרוהט אצל אלמנה בעיירה. ב-21 באוקטובר התחלתי לקבל את העבודה, אך כיוון שלא היה כל מושג בעבודה זו, נהגתי לקחת את הניירות הביתה והתעמקתי בהם בלילה. ניסיתי גם להתרחק מן הפולנים בעיירה, אך הם דווקא

השתדלו להתקרב אליי. הסיבה הייתה: כי רישום הזמנות עצים היה תלוי בי, והחורף קרב.

רדיו ועיתון לא היו, עם זאת שמענו כי היהודים בערים ובעיירות מושמדים. האיכרים היו תופסים יהודים שהסתתרו והסגירו אותם למשטרה כדי לקבל גמול בצורת נפט ומלח.

ב-7 בנובמבר קיבלתי חוזר: בהתאם לדרישת הרייכס-קומיסר חייבים כל היערנים לספק תוך שבעה ימים את המסמכים הבאים: אישור ממקום העבודה הקודם; אישור השכלה כיערן. למחרת בבוקר הודעתי למנהל שלי כי בפרק זמן כה קצר לא אספיק להגיש את המסמכים המצויים אצל הוריי, ביקשתי להאריך את המועד בחודשיים או לשחרר אותי מן העבודה. תשובתו הייתה כי הדבר לא אפשרי, אך הוא מציע לי ללכת אל הז'נדרמריה ולדבר עם הקומיסר אופקה שמינה אותי לתפקיד. כך עשינו. תשובתו של אופקה הייתה שלילית.

טרם הספקתי לסיים את השיחה ובעלת הבית שלי באה לדווח לי כי תקפו את אשתי צירי לידה. מיד הלכתי הביתה והבאתי מיילדת ולמחרת בבוקר נולד הילד. הרופא הורה לאשתי לשכב במיטה 20 יום.

ב-10 בנובמבר בבוקר מסרתי את מסמכי המשרד וקיבלתי אישור כי עבדתי כיערן והשתחררתי מרצוני. נפרדתי מחבריי לעבודה והלכתי הביתה. התחלנו לבחון את מצבנו הרע. ראשית, בעיירה מיד יתחילו לחטט מדוע עזבתי את העבודה; שנית, איננו מסוגלים לזוז מן המקום בשל מצבה של אשתי; שלישית, אין לנו לאן ואל מי לנסוע. ביום ההוא בא לבקרנו מייוסקי, מנהל המחלבה, והביא חבילת חמאה טרייה לכבוד היילוד. הוא הבחין בעצבותנו, וכאשר סיפרתי לו מה קרה הציע לי לעבוד אצלו. העמדתי פנים מאוכזבות, שאין זה מקצועי, אך לבסוף הסכמתי והוא הלך מאתנו שבע רצון. כבר למחרת בבוקר התחלתי לעבוד במקום העבודה החדש, נדרשתי לבקר באזור, שהיה גדול, ומדי יום נסעתי לכפר אחר.

באחת הפעמים שבתי ברגל מן הכפר גורקי. שם גר מייוסקי עם משפחתו. בבואי לנהר שמעתי לפתע קריאה: "עצור!" ראיתי פרטיזן על סוס. לשאלתו מי אני ומה מעשיי שם, סיפרתי הכול. הוא רשם את

כתובתי והבטיח לבקר אותנו בלילה. לימים התברר כי היה זה מפקד הפרטיזנים באזור.

עם הפרטיזנים

במשך חודש נובמבר ביקרו אותנו הפרטיזנים בלילה פעמים אחדות, הם קיבלו אצלי ידיעות שונות. עברו עלינו ימים מרים, ראינו שוטרים מביאים תכופות יהודים ממקומות מחבוא, מורים להם לחפור בורות ויורים בהם מול חלוננו.

ב-14 בדצמבר בשעה חמש בבוקר תקפו הפרטיזנית את עמדת המשטרה, הרגו את השוטרים ושרפו את המבנה. בו בזמן ניתצו את כל המכונות של מפעל החלב והובילו מתוך המרתף את החמאה שיועדה לגרמנים. בשש וחצי בבוקר כבר נסתיימה הפעולה. בשעה שבע יצאתי מן הבית לעבודה. אותה שעה בא מנהל החשבונות יורק פייצ'קובסקי ושנינו נכנסנו לבניין וראינו את ההרס הרב. בצאתנו מן המרתף הסתבכה רגלו של יורק בנייר גדול, הוא הרימו. הייתה זו מפה של עמדות פרטיזנים. לקחתי את המפה והסתרתי אותה היטב.

ב-18 בדצמבר באו בלילה שני פרטיזנים. בעת השיחה ביקשתי מהם לשלוח אליי את המפקד שלהם כי יש לי עניין כלשהו לדבר עליו. כעבור שני לילות בא מפקדם. כשמסרתי לו את המפה, נרעד והודה לי פעמים רבות. הוא סיפר כי הקומיסר בוריס ניקולאייביץ' איבד את המפה בשעת הפעולה. כשנפרד ממני הבטיח לארגן לי פגישה עם המפקד הראשי.

ב-22 [בדצמבר], בבית כפרי סמוך לנהר פריפיאט נפגשתי עם המפקד הראשי איוון גריגורייביץ' שוביטידזה, גבה קומה, גרוזיני בעל מבנה גוף חסון, לבוש סגין צבאי של קצין גרמני. הוא התעניין בעברי. שטחתי בפניו את הגרסה הקבועה, שברחתי ממחנה עבודה שמשמיתו לחבר את אגם סמיטיאני עם הנהר בוג, שאני פולני בורר עץ במקצועי.

קיבלתי ממנו משימות. בהן גם לבקר מספר פעמים בעיר קמין קושיירסקי, כדי לקבל חומר מסוים, כי הבריגדה של הפרטיזנים התכוננה לתקיפה של אחוזת הגביטס-קומיסר של קמין קושיירסקי, מרחק חמישה ק"מ מן הכפר אולבלה.

בשיחתי עם המפקד הצגתי שאלה בדבר מעבר למחנה הפרטיזנים עם משפחתי. תשובתו הייתה כי אני כבר ברשימת הפרטיזנים, אך חשוב יותר לבצע את משימותי כשאני מחוץ ליער.

בראשית ינואר 1943 נסעתי לעמדה בניויר. המתין לי שם המפקד הראשי ויחד נסענו לכמה כפרים פולנים לשוחח עם האיכרים בדבר ארגון הצטרפותם לפרטיזנים. בעת הנסיעה לשדה התעופה לסבורין, פגשנו ביער צעיר יהודי. רופא יהודי צעיר מגלושה, ליפא אובינוביצקי, שהחליף ברכות עמנו. המפקד סיפר לי כי ההנהגה הראשית סירבה לקבלו אל בין הפרטיזנים.

באנו אל סבורין עם רדת החשכה. הייתה שם אז מחלקת פרטיזנים גדולה של סרגיי איונוביץ' סיקורסקי, מפקד איחוד בריסק. על כוס סמורגון דיברנו על עניין ארגון אוכלוסיית הסביבה ללחימה בגרמנים. עם שחר שבנו לעמדת ניויר.

היה שם המפקד, אוקראיני בשם ונקא חורדא. הוא קיבל את פנינו באופן נאה עם כיבוד. הוא קיבל מן המפקד פקודה לעזור לי אם אפנה אליו. פקודות כאלה קיבלו ממנו גם עמדות אחרות באזור. המפקד שלי נסע למחנה ואני נסעתי לביתי בגלושה. אשתי סיפרה לי כי שעה שהייתי בדרכים באו פולנים לשאול עליי, בהם פלוני קנופצקי. ימים אחדים לאחר בואי הביתה גילה לי הפולני מקוויץ כי בקולוניה הפולנית קונדז'ליחה הופיע צנחן פולני שכיניו קורצ'ק והיה רוצה מאוד שניפגש עמו. מטעמי ביטחון לא הסכמתי. כעבור ימים אחדים, כשנפגש קורצ'ק עם פרטיזנים בקולוניה, הביא קנופצקי גרמנים שכיתרו את הבית, הרגו את הפרטיזן וסילי מאליוובסקי ואת שותפי לפעילות ין פיטקו ושרפו שני בתים בהם נערך המפגש. קורצ'ק הצליח להימלט. נאלצתי בשל כך לנסוע בדחיפות לנוויר, לשלוח למפקד דוח ולהמתין שם למענה.

בעמדה בנוויר, בחדר האחרון, ראיתי בחור צעיר נאה, חייט, סריוז'ה (שלמה) סוקול ותופרת צעירה יפה, נטשה (הינדה), שניהם מקמין קושינסקי. פתחתי בדברים עמם בעניינים שונים. סריוז'ה ביקש ממני למסור פריסת שלום להוריו ולאחיו אהרן סוקול שעסקו בעבודת בנייה אצל איכר בכפר זארוגוז'נה. דאגתי לו לאישור ביקור בן יום אצל הוריו.

סיריז'ה (שלמה) סוקול נפל שעה שפוצץ מוקשים. הוריו ואחיו היגרו לאמריקה. נטשה (הינדה) אף היא באמריקה.

בקרימנה, בדרך קמין קושירסקי-לוביישוב, הקימו הגרמנים עמדת הגנה שכללה 37 פולנים מאומנים צבאית. הבניין ניצב על הדרך הראשית ומי שנזקק לנסוע מקמין אל לוביישוב נאלץ לעבור בעמדת משטרה זו. הם קיבלו מן הגרמנים נשק קל והסבירו כי זו עמדת הגנה למשפחות פולניות מפני כנופיות אוקראינים. בקולוניה הפולנית דוברובה היה לי איש אומן בסוגיות פולניות, ה' גיווסקי, באמצעותו באתי בקשר עם עמדת ההגנה בקרימנה. כעבור זמן קצר הצליח גיווסקי לארגן פגישה ביני ובין מפקד העמדה ווּרְחוּצְקי, בעברו קצין בצבא פולין.

הפגישה הראשונה נקבעה בקולוניה הפולנית קושוויצה, אצל הפולני צווקלינסקי, ב-2.12.1943. [!]. וורחובצקי הוזהר כי עליו לבוא בגפו ואל לאיש לדעת עליה. הוא בא עם ראש המטה שלו דומברובסקי. הוא התנצל, נסיעה בגפו הייתה מעוררת חשד בעמדה, משום שלעולם אינו נוסע ללא מלווה. הצגתי בפניהם את חומרת המצב ואת החומר הפולני שקיבלנו ממוסקבה. שאלתי אותם אם בא בחשבון שהעמדה כולה תעבור אל הפרטיזנים. התשובה הייתה כי עליהם לשקול ולדבר על כך עם שוטרי העמדה.

בשל שמועות מתעצמות על קבוצות פרטיזנים אוקראינים גדולות, במרחק 70-80 ק"מ, העברתי את משפחתי לקולוניה בורשינה סמוך לגורקי מוקושין, שהייתה אזור של פרטיזנים. זה היה במרץ 1943. בסוף מרץ קיבלו הפולנים בדומברובה ידיעה כי פרטיזנים אוקראינים קרבים לכפריהם. גיווסקי בא אליי בריצה להתייעץ כיצד לנהוג. הוא הציע לבקש מן המפקד שלנו לשלוח כוחות לנהל מאבק באוקראינים. הבנתי כי זה הזמן לחסל את העמדה ולקחת את החיילים אל הפרטיזנים. לאחר שיחה ביני, בין גיווסקי ובין מפקד עמדת ההגנה הפולנית, יצאתי עם אוטריאד [קבוצה בגודל משתנה של פרטיזנים] אורדזוניקידזה, בפיקודו של איוון גריגורייביץ' שוביטידזה לקרימנה. וביצענו את חיסול עמדת ההגנה. לקחנו 34 חיילים עם 37 רובים. שלושה מן החיילים לא רצו לנסוע אתנו. 55 מ-70 המשפחות הפולניות נסעו אתנו, הנותרים נשארו במקום. היו אלה משפחות של אנשים זקנים ללא ילדים.

ב-6 באפריל באנו לנוויר, קבלתי לידי חזרה את המבנה בעל שמונה חדרים של בית הספר ושיכנתי שם את המטה וגם 34 חיילים ומטבח.

בנסיעתי בכפר ראיתי נער יהודי קטן, יעקב שוסטר, מגודל שער, לבוש בגדים קלים. קראתי לו להתקרב ושאלתי מי הוא ומה מעשיו במקום. הוא הסביר לי כי ניצל מגטו קמין קושירסקי והוא שוהה כאן עם דודתו בתיה. שאלתי אם רצונו לבוא אלינו לפרטיזנים, לשמור על סוסיי, הוא הסכים מיד. שוסטר הביא יהודי בוגר, יוסף סטפק. הוא היה לקצב של האוטריאד. דודתו של יעקב שוסטר הגיעה למושב לעין ורד והוא עצמו אי-שם בישראל.

יוסף סטפק הביא אליי שני צעירים יהודים: אברהם בֶּר מקמין קושירסקי ועורך דין מלודז' בשם דֶרְסֻוויץ'. כיוון שנודע לי כי היו בעבר קצינים בצבא הפולני, מיד הכנסתי אותם לפרטיזנים ומסרתי להם את שני הרובים הרזרביים של המטה. למפקד וורחובסקי נודע על כך. הוא שאל בפנים כעוסות מאוד מדוע נתתי את הרובים ליהודים. הסברתי לו כי לדידי אין הבדל בין יהודים לפולנים. כל הרוצה להילחם בגרמנים אני מקבל אותו בזרועות פתוחות, בפרט ששני היהודים היו קצינים בצבא הפולני, וודאי מגיע להם נשק. הוא הלך ממני לא לגמרי מרוצה, הרגעתי אותו והוספתי שאיני נופל ממנו בפטריטיות הפולנית שלי.

החלו לגייס חיילים נוספים ותוך חודש עלה מספרנו ל-73 חיילים חמושים. הבריגדה על שם מולוטוב חולקה לשניים. ממנה התפצלה הבריגדה של פינסק שהשתייכו אליה האוטריאדים: אורדז'וניקידזה, סטלין, נמיטוב, צ'פיוו, האוטריאד שלנו על שם קושצ'ושקו.

קיבלתי פקודה לצאת ליערות פוסלובֶבְסקי ובקרבת הכפר סְמינוביצ'ה לחפש מקום מתאים לבניית מחפורות ל-200 איש.

בעת הנסיעה לבחור את המקום למחנה, פגשתי בבית בכפר קוליניה יהודי מרטנה, דוד גרובב ושתי נשים וילדה. המשפחה הייתה שרויה במצוקה קשה ועזרנו לו מאוד. דוד נהרג בחודש מרץ 1944 בהתפוצצות מוקש. הנשים והילדה שאף היא כבר אם, היגרו לארגנטינה.

ב-20 ביולי היו המחפורות מוכנות. האוטריאד שלנו מנה אז 115 איש. שלחתי את בר ואת דרסוויץ' אל מפקד הבריגדה עם מכתב בעניין קבלת נשק לכמה חיילים. הם היו אמורים לשוב למחרת, ואין רואה

ואין שומע. חלפו 8-10 שעות מעבר לרגיל והם אינם. הייתי מוטרד מאוד ויצאתי לחפשם. בבואי למוצב של אוטריאד סובורוב במייטלה, סיפר לי המפקד וסקה זרז'צקי כי אתמול שמעו יריות בחורשה הסמוכה: שני השלוחים ניסו את הנשק, משום שכבר זמן רב לא השתמשו בנשק. לכן לקחו מהם את הנשק ואסרו אותם והם ממתינים למשפט.

התחלתי לבקש את וסקה לשחרר אותם, אך הוא סירב לשמוע, כי המפקד שלו, הרוצח הנודע שסקה קוז'צקי, כבר ידע על כך. ראיתי כי המצב חמור ועלולים לאבד שתי נפשות של יהודים, נסעתי אל המטה אל איוון גריגורייביץ' וביקשתי לשחרר את שני האסירים היהודים. מפקד הבריגדה נסע עמי מיד אל מטה סובורוב וקיבלנו פקודה לשחרר את שני החיילים ואת הרובים. לקחתי אותם אתי למוצב והתחלתי להכין את האוטריאד למעבר למחנה החדש ביערות פסלובקה. בדרך, ליד מוצב הפרטיזנים בן־טלה, חיכו הבריגדיר שוביטיזדה, הקומיסר פרוטווסניה וראש המטה דאראש. אני ועוד חמישה פרטיזנים נסענו בראש. ליד הכפר מוקושין, סמוך לצלב הגדול, עמדה אישה יהודיה, ברט גדול שחור לראשה, ונשאה תרמיל תרופת של הצלב האדום. היא הציגה עצמה בשם פניה סלומון. היא שמעה כי אנו עוברים למחנה חדש ורצונה להיות אצלנו אחות, שזה מקצועה. לאחר הסכמת המפקד שלי לקחנו אותה עמנו למחנה, היא עבדה בו כאחות רחמנייה במשך כל הזמן עד שעזבנו את המחנה. פני סלומון-לץ עלתה לישראל.

מתוך הפרק: לוחמים בחזית וביערות ע' 331 – 343.

דוד מלמד עם הצבא האדום

בשנת 1939 נכנסו הגרמנים לליבונונה ועזבו כעבור ימים אחדים. העיר נותרה אז חסרת הגנה. החרדה בקרב היהודים הייתה גדולה. מעת לעת נראו אוקראינים מן הסביבה, שקים בידיהם, במטרה לבזוז בתי יהודים ועסקיהם. יהודים ונוצרים הקימו מיליציה חמושה שהצליחה לגרש מן העיר מבקרים לא-רצויים. זה קרה בעשרת ימי תשובה.

שרידים של הצבא הפולני שהסתתרו באזור מפני הצבא הגרמני, נכנסו אף הם לליבונונה בדרכם לבוג בכיוון חלם, והחלו לירות בעודם קוראים: "יהודים קומוניסטים".

יומיים תמימים השתוללו בעיירה. שני קרבנות נפלו מכדוריהם, ברחוב חלם ירו בר' יידל רייכרס וברחוב מצ'יוב ירו בר' דוד פאלאפֶר, שעה שניסה להגיף את תריסי ביתו.

בו בלילה, כשעזבו בדרכם אל הבוג, נכנס הצבא האדום לעיירתנו. זה היה בערב יום כיפור.

למחרת יצאו האנשים לרחוב. החיים החלו לשוב למסלולם, אך אין לומר שהכול היו מרוצים באופן מיוחד מן המושלים החדשים.

בביתנו למשל, הייתה השמחה רבה. קיוונו כי אחינו לייבל יבוא להתראות עמנו. השמחה פגה לאלתר. קיבלנו ידיעות כי אחינו נהרג בידי הסובייטים.

בצבא האדום

כך חלף זמן-מה, גייסו אותי לצבא האדום. השנה הייתה 1940. שירתי במזרח הרחוק.

ב-22.6.1941 הודיע הרדיו כי הצבא הגרמני חצה את הגבול הסובייטי. קומיסרים ופוליטרוקים נשאו בפנינו נאומים נלהבים על הגנת המולדת. הגרמנים קרבו לשערי לנינגרד, והדיביזיה המצטיינת שלנו נשלחה בפברואר 1942 לחזית לנינגרד.

נטלתי חלק בקרבות ונפצעתי. שלחו אותי לבית חולים באזור סברדלובסק (אורל). שכבתי שם ארבעה חודשים ולאחר מכן שוחררתי מבית החולים עם מסמך שאיני כשיר ללחימה במשך שנה.

נשלחתי עם חיילים פצועים נוספים למחנה עבודה. אם הייתי אז עדיין בטעות ביחס למקום הימצאי, אני מבין כיום כי היער הגדול והצריפים המזהמים יכול לשמש רק כמחנה הגליה. הם עצמם כינו את המקום: "בטליון העבודה".

שוב בחזית

כאשר החלמתי ונחתי זמן-מה, העבירו אותי משם למקום אחר. בלשכת הגיוס הצבאית הלבישו אותנו במדי צבא. סופחתי ליחידת ארטילריה ועסקנו באימונים שונים.

לאחר שישה שבועות יצאנו לחזית. זה היה בפברואר 1944. השתייכנו לחזית הראשונה של רוסיה הלבנה, באזור לוצק-קובל. הדיביזיה שלנו תפסה קו הגנה בפרוורי קובל.

ב-25 במרץ ביצענו אופנסיבה חזקה על העיר, במהלכה נפצעתי ברגלי.

קיבלתי עזרה ראשונה והובלתי לבית החולים של הדיביזיה. בדקו אותי והייתה לי תחושה שאני פצוע באורח קשה. כעבור ימים אחדים ניגש אליי כירורג ואמר כי אם רצוני להישאר בחיים חייבים לקטוע את רגלי.

לאחר הקטיעה העבירו אותי לעורף הרחוק, באזור קווקז. שם הייתי בבית חולים עד תום המלחמה. ב-15.4.1945 עזבתי את בית החולים. קומיסר בית החולים העניק לי שתי מדליות, אחת על הניצחון על גרמניה והשנייה על לחימה נועזת.

בליבוונה לאחר המלחמה

בינתיים התחתנתי והחלטנו, אני ואשתי, לנסוע לעיירת הולדתי ליבוונה.

היהודי הראשון שפגשתי בבואי מן הרכבת, סמוך לביתו של חיים רייזמן, היה משה רקוביצר. הוא הכיר אותי, שוחחנו בינינו, דמעות עמדו בעיניו כאשר סיפר לי את קורותיו בתקופת הכיבוש הגרמני.

כשנפרדתי ממנו פרצתי בבכי על החורבן הגדול של עיירת הולדתי ותושביה.

המשכתי ללכת, לא הכרתי את הרחובות. לא הרחק מבית גלמן ראיתי את שלד בית הכנסת: מרחב גדול שומם, במרכז ארבעה קירות חרבים ועליהם אותיות גדולות: "מה טבו אהליך יעקב משכנתך ישראל".

לא רחוק מביתו של קלמן פֶּוֹלֶס נישא אליי בחור צעיר. הוא זיהה אותי מיד ואת שמי. אני לא זיהיתי אותו. הוא אמר כי הוא בנו של אברהם סובל ושמו נתן. דירת אביו נמצאת באותו רחוב ואם רצוני ייקחני אליו.

הייתי אצלו ומצאתי שם בית. למחרת פגשתי בני ליבוונה נוספים שהסתתרו באזור אצל נוצרים.

בזמן הראשון קשה היה לי להימצא במקום בו נשפך דם יהודי. גויים שפגשו אותי והכירו בעבר את אבי, נהגו לומר לי: "ואיך נשאת אתה בחיים?" תמהו איך נשאר יהודי בחיים.

ניסיתי להישאר בליבוונה ולהקים חיים חדשים עם השרידים שנותרו. אך היה קשה מאוד לחיות על אדמה זו, מקום בו הכול נשם את המוות הטרי של יקירינו ואהובינו. עזבנו את ליבוונה היקרה לנו בעבר ועלינו לישראל.

מתוך הפרק: לוחמים בחזית וביערות ע' 344 – 345.

מנדל זילברמן בשליחות מסוכנת

בשנת 1941, כשהחלה המלחמה בין הרוסים לנאצים, חייתי עם אשתי בקובל. ביום השלישי למלחמה ברחנו לקייב. שם גויסתי כעבור עשרה ימים לצבא האדום.

נזדמן לי ללחום במקומות שונים: קייב, רוסטוב, סטלינגרד. לימים, כשהתחלנו לזכות בניצחונות על הגרמנים, נכנסתי עם הצבא לקובל, למצ'יוב ולבסוף לליבוונה. ברחוב קוסינישץ' ראיתי מכר אוקראיני בשם פֶּדוֹס. בראותו אותי החוויר ונחרד עד שאבדה לו לרגעים לשונו. מן הסתם רבץ על מצפוני יותר מיהודי אחד.

מענדל זילבערמאן
אלס פוילישער זעלנער

הראשונה שפגשתי הייתה אחותו של יודל סנדלבוים. בביתם פגשתי את שני ילדיו של יודל, ילדה בת 8-10 וילד בן 6-7. הילדה לא הייתה מסוגלת ללכת בכוחות עצמה, נאלצה להיאחז בקירות, והילד לא היה מסוגל לדבר באורח רגיל, אלא חרישית, כאילו היה צרוד. לשאלתי מדוע הוא מדבר כך, השיב יודל כי הסתתר בבור, שם אסור היה לדבר בקול, הוא התרגל ואינו מסוגל לדבר אחרת.

פגשתי שם את משה הלפנט (משה רקוביצר), את יעקב רייז עוד אחדים.

מביתנו לא נותר זכר, כפי שסיפר לי יודל, פירק אותו אוקראיני מסוים והעביר לכפר בורס ושם הקימו. רציתי ללכת לכפר עם חיילים ולהצית את הבית, יודל הניא אותי מן המעשה בטענה כי הגוי עלול לנקום בו.

מליבוונה נכנסנו לחלם ולימים באנו עד פרגה, פרוור בוורשה. מחלקתנו תפסה עמדות בעיירה קֶרְצ'ב הסמוכה לאוטבוצק, הגרמנים היו אז בעברו השני של נהר ויסלה.

בוקר אחד נקראתי למטה הגדוד. שם דיווחו לי כי נבחרתי עם חיילים נוספים למשימה, להביא גרמני חי מעבר לוויסלה. נזקקנו למידע על

הצבא הגרמני באזור ורשה. שבועות אחדים קודם לכן נשלחה קבוצת חיילים פולנים למשימה דומה, הם הסגירו עצמם לידי הגרמנים.

בקבוצה שלנו היו, פרט לי, הקפיטן שלי ושני חיילים נוספים. לימדו אותנו בחיפזון סימני איתות מסוימים. איכר שחי שם לאורך שנים, אמור היה להעביר אותנו לגדה השנייה.

באנו למקום המיועד, שם כבר המתין הפולני. היינו לבושים בגדי כפריים וכל אחד מאתנו אחז מקלע (זה שאני מצולם אתו) ושני נרתיקי אבק שרפה, בכל אחד מהם 12 ק"ג רימוני יד ואקדח.

המחצית הראשונה של משימתנו עברה בשלום. תוך עשר דקות היינו בצדה השני של הוויסלה. התפרשנו ובאנו לגדה גבוהה. התחלנו לטפס לראשה בזחילה על הבטן.

בבואנו לראש סוללת העפר הבחנו במחפורת שהייתה קרובה מאוד אלינו. שמענו גרמנים מדברים בפנים. הפקודה הייתה שניכנס למחפורת רק כשנהיה בטוחים כי אין שם אלא גרמני אחד. שכבנו כך שעה ארוכה. לפתע נפתחה דלת המחפורת ויצא מתוכה גבר. הדלת נסגרה. האיש הלך היישר לעברי. הוא פנה בגבו אליי, בצד השטוח של המקלע שלי חבטתי בראשו. הוא פלט צעקה פראית ונפל. בן רגע ניגש הקפיטן עם חייל והחלו גוררים אותו לסירה. אני והחייל השני נשארנו זמן קצר במקום. ברגע ההוא נפתחה דלת המחפורת ושתי דמויות נוספות הופיעו, הם שמעו ודאי את הצעקה. כשהתקרבו מעט פתחנו באש עזה וירינו בהם.

מיד ירדנו לסירה, ברגע זה ירו הגרמנים רקטה לבנה והכול הואר, ואני יריתי רקטה אדומה. זה היה האות לארטיילריה שלנו לירות על עמדות הגרמנים. החלו יריות עזות משני הצדדים. בזמן זה הספקנו לקפוץ לסירה. הקליעים התעופפו מעל ראשינו אך איש מאתנו לא נפגע.

משימתנו המסוכנת בוצעה בהצלחה. מן השבוי הגרמני הוצא מידע חשוב. אני ושלושת האחרים זכינו בתודת מטה היחידה הצבאית שלנו.

מתוך הפרק: לוחמים בחזית וביערות ע' 346 – 347.

שמחה גיטליס בכל התבערות

ככל עיירה יהודית, גם ליבוונה לא מנתה גבירים מרובים. מספר העניים לא היה קטן. אך יהודי ליבוונה סייעו לכולם בעת מצוקה, ביחידות, בציבור, באמצעות ארגונים.

בימי שישי נהגו לעבור בעגלה ולאסוף חלות לשבת למען יהודים נצרכים.

לעניים זרים דאגה חברת "הכנסת אורחים". גבאי החברה היה מחותני, לייביש מלמד. היה ברשותו פנקס שירש מאביו אליהו (ליסנוקר) מלמד. בפנקס נרשמו החברים. הפנקס היה בן 100 שנה.

הנוער ביקש בכל כוחו להיחלץ מן החיים הסובבים אותו, אך לא? ישראל וארצות אחרות היו כמעט נעולות בפניהם. כשפרצה המלחמה עם הגרמנים נחתם גורל רובנו.

אני הייתי בין המגויסים לצבא הפולני, נפלתי בשבי הגרמנים פצוע בעין אחת. ארבעה שבועות שכבתי בבית חולים בלודז'. לאחר ייסורים ממושכים הצלחתי לבוא הביתה.

עיני השתפרה ויכולתי לקבל עבודה אצל הרוסים.

תחת השלטון הסובייטי היו החיים מרים למדי. הכול היו חסרי מרץ, מדוכאים. חלק מן האנשים נשלחו לסיביר. זה היה גן עדן לעומת הרציחות של הגרמנים במחוזות שכבשו.

לאחר פרוץ המלחמה הגרמנית-סובייטית, הגעתי לאחר גלגולים שונים לחרקוב, שם חי אחי משנת 1918. גם שם לא ניתן לשהות זמן רב כי הגרמנים קרבו לעיר. אני ואחי ומשפחתו נסענו לאסיה המרכזית, לפרונזה. כעבור חודשים אחדים גייסו את אחי שמשון והוא נפל בקרב ליד מוסקבה.

ב-1945 כתב לי משה ליפשיץ מליבוונה כי כלתי חנה מלמד, אחותה אסתר ומוטל פישר, נותרו בחיים. בקשיים שלא יתוארו הצלחתי לפלס דרכי לליבוונה.

מסרו לי את הפרטים על האבדן הנורא של משפחתי ושל העיירה, ואיך ניצלו הם. במשך 24 חודשים הסתתרו אצל איכר בכפר קושרי, בבודם שבאורווה. למטה היו סוסים וחזירים. הם סבלו רעב. האיכר, טומש גרשימיוק, היה מעלה להם שלוש פעמים בשבוע דבר מאכל כלשהו, להחזיקם בחיים. פעמים רבות היו כולם בסכנה, גם טומש ומשפחתו. בנס ניצלו. כשירדו מן הבוידם הקטן למדו ללכת, פשוטו כמשמעו.

לאחר שהות של ימים אחדים בעיירה נסענו לחלם. במצב כזה, מי יכול אף לחשוב על הישגרות על אדמה זו שבעבר הייתה יקרה לנו מאוד ועתה מקוללת לנצח.

טומש גרשימיוק ואשתו, מן הכפר קושרי, הסתירו בבודם את היהודים: חנה מלמד גיטליס, אסתר מלמד פישר, מוטל פישר, גברת ברונשטיין, שני ילדים מקובל, במשך למעלה משנתיים (1942-1944) עד לשחרור.

טומש גרשימיוק — מהסירי אימות העולם

מתוך הפרק: שרידים מאפר – לשם ושארית ע' 349 – 350.

שמואל וקריינדל כץ במאבק על ילדה

אחותי פריידה בת ליזר כץ, בעל מלון ויקטוריה בליבוונה, התיישבה לאחר חתונתה בעיר בֶּנְדִין. חודשים אחדים לאחר מלחמת העולם נודע לי כי אחותי, בעלה ובנה הבכור נספו בידי המרצחים הנאצים. אך בתה הקטנה שולה, מצויה אי-שם אצל נוצרי שלידי נמסרה כדי להסתירה.

כתובתו של הנוצרי לא הייתה בידי, אף את שמו לא ידעתי. נסעתי על פני אזור בנדין, חיפשתי וחיטטתי, ולא העליתי דבר. לאחר חודשים של חיפושים נודע לי בדרך מקרה המקום בו נמצאת בת אחותי.

נטלתי עמי את אחותי הצעירה קריינדל, ונסענו למקום. התברר כי המסתירים היו גרמנים. בראותנו את הילדה, הייתה מצד אחד שמחה עד לב השמים, מצד שני נחמץ הלב למראה – בשמלה קרועה, יחפה, ובידה פיסת לחם יבש.

הבאנה לילדה ממתקים וסיפרנו לה מי אנחנו. לנוצרי ולאשתו הוכחנו כי אנחנו דוד ודודה של הילדה, גם הראינו להם תצלומים שלה. אמרתי להם כי אתן כל אשר יבקשו אם ימסרו לידינו את הילדה, נוסף על מה שאחותנו השאירה להם, יהלומים ופרוות. תשובתם הייתה כי ימסרו את הילדה רק לידי האם, ולא, ישאירו אותה לעצמם.

החלטתי לנקוט בכל האמצעים להוציא מידי הגויים את הילדה. גם כך היה הלב מלא כאב. לא די שאחותי הבכירה, בעלה האהוב ובנה נספו, הנשמה היחידה, בת החמש, שנותרה אחריהם, תישאר בידי גויים?

היו זמנים שהייתי בכפר מדי יום, חיפשתי דרכים לקבל את הילדה, אך הם ניצרו אותה והודיעו לי כי אם אבוא שוב יהרגו אותי.

ראיתי כי בטוב לא אקבל את הילדה, החלטתי למסור את העניין לרשויות החוק. כסף להתדיינות לא היה לי אך קיבלתי עורך דין שנטל עליו לטפל בדבר בלא תשלום.

במשפט נכחו אנשים רבים. הנוצרים שהסתירו את הילדה אמרו במפורש כי לא יחזירו אותה כיוון שהוריה אינם והילדה כבר נוצרייה. קשה להאמין, אך הפסדתי במשפט. הגשתי ערעור ושוב הפסדתי.

כבר איבדנו תקווה לקבל לידינו את הילדה. במקרה נודע לנו ממכר כי התובע הראשי של בית הדין בוורשה, הוא יהודי. קיבלנו מכתב המלצה אליו ונסענו לוורשה. הוא הסכים לחקור בעניין. נסע יחד אתנו לקטוביץ, שם התנהלו המשפטים הראשונים שלנו, ובחן את כל המסמכים הנחוצים.

הודות לו נקבע מועד למשפט חדש. הפעם היו בין השופטים גם שניים מוורשה. התובע, שאיש לא ידע כי הוא יהודי, היה מוורשה.

במשפט החדש בכתה הילדה וצעקה כי הנוצרים שהסתירו אותה הם הוריה, ואינה רוצה ללכת אל איש. המסתירים הנוצרים שוב חזרו על טיעונם כי לא ימסרו את הילדה אם לא תימצא אמה.

התובע נשא נאום ארוך. הוא טען כי למרות שהילדה נוצרה, היא עדיין אותה ילדה יהודיה. כ-95% מן היהודים נרצחו בידי המרצחים, במקרה חריג זה של רצח עם, רשאים אח ואחות שתעמוד להם הזכות לגדל את בת אחותם, אם הילדה, שנרצחה. היא בשר מבשרם, לכן על הילדה להימסר לאחי אמה.

הפעם נפסק כי הילדה תועבר לבית יתומים למשך שלושה חודשים, ולאחר מכן תעבור לאפוטרופסות שלי.

גם פסק דין זה גרם לנו צרות לא מעטות. הילדה לא חדלה לבכות כי רצונה לשוב אל "הוריה". הנוצרים מצדם איימו עליי במוות אם לא אשיב את "הנשמה שניצלה". על מנת לעקוף סכנות הבאנו את הילדה אל אחותנו חיה, הניצולה השנייה, שלאחר החורבן חיה עם בעלה בשלזיה תחתית, מרחק רב מאתנו. משם נסעה הילדה עם משפחתה של חיה לישראל.

מתוך הפרק: שרידים מאפר – לשם ושארית ע' 351 – 352.

ישראל לייכטר   האקטיביסט נחמן וייסמן

נחמן ווייסמאן ז"ל

נחצ'ה וייסמן היה אקטיביסט מטבעו. כשפעל, היה זה מכל הלב ובמלוא הלהט – כך בענייניו הפרטיים וכך בפעילותו החברתית.

נחום לא הצטיין בתחום הרוחני, אך בעשייה פעל רבות, תחילה בעיירתו ולאחר מכן בקנה מידה נרחב.

בליבוונה היה קיבוץ הכשרה של "החלוץ", נחום היה פעיל מאוד וסייע מאוד באחזקה, דבר לא קל בתנאים של עיירה קטנה. חברי ההכשרה בליבוונה שאבו חלק ניכר מפרנסתם בחטיבת עצים וניסורים. נחום סייע בהשגת עבודה זו ובעצמו הטה שכם תכופות. כשהשיגו לעתים עבודה בניסור כמה מאות מטר עץ והחלוצים לא הצליחו לבצע את מלוא המלאכה בעצמם, ארגן נחום אוהדים צעירים מן העיירה להגיש עזרה בביקוע ובניסור.

חברי הכשרת פלוגת קלוסובה בעבודת חטיבת עצים

האנרגיה של נחום לעזור ליהודים הרקיעה שחקים לאחר החורבן הגדול. נחום הצליח לעבור את התקופה של האסון היהודי הגדול ברוסיה הסובייטית, שם סבל לא מעט. מיד לאחר המלחמה שב לפולין ובמהרה הפך פעיל בארגון "הבריחה" שעסק בהברחה בלתי לגלית של יהודים, במטרה להמשיך את הדרך לחופי ארץ ישראל. שלחו את נחום לאחת העמדות החשובות של "הבריחה", על גבול פולין-צ'כיה. שם היה מן החברים המנהיגים מטעם "איחוד" – ציונים כלליים, שהיה אחראי לאיוש עמדה זו ועל העברת היהודים שהובאו את הגבול בשלום.

ביום הועסק נחום בשמירת הסדר בבית הגדול ששארית הפלטה אוכסנה בו ארעית, בלילה היה עסוק, עם חברים נוספים, בהבאת משאיות ובשילוחן עם יהודים שהבריחו את הגבול. לא אדע מאין שאב כוחות לבצע את העבודה הקשה והמאומצת.

לאחר שנאלצו לסגור את עמדת ההברחה, משום שלא היה אפשר עוד להסתיר את הפעילות הבלתי לגלית במקום, עבר נחום לוורשה, שם עבד בג'וינט. היה במחלקה לחלוקת מזון וביגוד, שהיו חשובים ביותר הן לשארית הפלטה בפולין, הן ליהודים שזרמו מרוסיה הסובייטית בהליך רפטריאציה. נוסף לכך נדרשה מילה טובה ליהודים המסכנים והענות תקווה שהמצב ישתפר. נחומצה קיים מצווה זו בכל לבו. שנתיים עבד בג'וינט.

העבודה הקשה והחשובה ביותר שביצע נחום וייסמן לאחר החורבן הייתה הצלת ילדים יהודים מידי נוצרים שאצלם הסתתרו בתקופת האסון הגדול. חלק מן הנוצרים החזירו מרצונם את הילדים היהודים המוסתרים, אך חלק התעקשו להעבירם על דתם אל הדת הנוצרית.

נחום וייסמן, אחד מקבוצה קטנה של יהודים שנסעו על פני ערים וכפרים בפולין לחפש את הילדים היהודים המוסתרים. אך שמעו על מקום, מיד נסעו לשם. הדבר היה קשה וכוון בסכנת חיים.

לעתים עלה בידם לקבל ילד יהודי בתמורה לכסף ולעתים נאלצו לנקוט אמצעי כפייה כנגד האיכרים שסירבו למסור ילד יהודי מרצונם.

תכופות התרחשו סצנות נוראות. היה מקרה בנער כבן 15 שנחום מצא אצל נוצרי והביאו לוורשה. נודע מן הנער כי אמו מסרה לנוצרי אחות קטנה שלו. עלו על עקבות הנוצרי, נתנו לו סכום כסף הגון ולקחו ממנו

את הילדה, אז בת 10. הילדה עשתה ניסיונות אחדים לברוח, וכשעצרו בעדה צעקה: "מה אתם רוצים ממני ז'ידים?"

נחום סיפר לי על מקרה בו נאלצו להפעיל כוח כדי להוציא מידי משפחה פולנית ילד יהודי. האיכר סירב למסור מרצונו, נחום ועמו חבורה באו לביתו בלילה, מחופשים כשוטרים פולנים. באיומי נשק הורו לכל בני המשפחה להשתטח על הרצפה ופניהם כלפי מטה, בנימוק שבאו לחפש נשק. הם הזהירו את האיכר שאם יצעק יעלו את ביתו באש על משפחתו. כך הוציאו בזריזות את הילד היהודי והובילו ברכב. כעבור חצי שנה, כשהילד הניצול כבר היה בארץ ישראל, שלחו לאיכר סכום כסף נאה על הסתרת הילד היהודי.

כשפרצה המלחמה הערבית-יהודית ב-1948 וכל מדינות ערב תקפו את מדינת ישראל שזה עתה הוכרז על הקמתה, במטרה להשמידה, עזב נחום את פולין ועלה לישראל, התגייס לצבא היהודי ונטל חלק בשורת קרבות כנגד האויב.

נחום נשאר במדינת ישראל, אט-אט הקים קן משפחתי משלו, אך החוויות הנוראות בגטו, ברוסיה הסובייטית, בגלגולים ובנדודים הותירו עקבות קשים בבריאותו. הוא לא זכה לשמוח זמן רב במדינה היהודית ובאשתו וילדיו, בשנת 1963 גווע ומת.

מתוך הפרק: שרידים מאפר – לשם ושארית ע' 353 – 354.

זליק פייגין יוצאי ליבוונה בארגנטינה

בראשית שנות ה-80 של המאה ה-19, לאחר גל פוגרומים ברוסיה הצארית, רדופים ומעונים ברעב, מצוקה וחוסר זכויות – החלה הגירה יהודית המונית ממזרח אירופה לאמריקה, חלק קטן ממנה לארצות אחרות. שר האומה השתדל שחלק גדול מיהדות מזרח-אירופה יינצל ושייווצרו יישובים רבים בארצות אמריקה, בהן קיבלו היהודים זכויות והגנה כאזרחים חופשיים.

ארגנטינה לא שכנה בעת ההיא על נתיבי ההגירה היהודית. לתחום המושב לא הגיעו ידיעות על ארגנטינה "הרחוקה והחמה". רק בראשית שנות ה-90 [של המאה ה-19] החלה הגירה יהודית דלילה לארגנטינה, הודות לחברה היהודית להתיישבות, יק"א, שנוסדה בידי הברון מוריס הירש אשר רכש שטחי קרקע גדולים להתיישבות יהודית. גם לפני כן כבר היו יהודים בארגנטינה אך מספרם היה זעום.

במקביל ליהודים שהתיישבו בפרובינציה ועיבדו את שדות ארגנטינה, חלק אחר של מהגרים יהודים התיישב בבואנוס איירס ועסק בנגרות, בחייטות, באריגה, ברוכלות ובמכירת סחורות בתשלומים.

יוצאי ליבוונה החלו לבוא לארגנטינה באמצע שנות ה-20 [של המאה ה-20]. בני ליבוונה ספורים כבר שהו שם, אך במספרים גדולים החלו לבוא בסוף שנות ה-20 ובראשית שנות ה-30.

הצפיפות בעיירה הקטנה הייתה גדולה. הנוער שוטט בחוסר מעש, חלמו על מרחקים וחיפשו מוצא ממדבר הייאוש. לאמריקה לא הכניסו בשל חוקי המכסות [חוק ההגירה משנת 1924] ולארץ ישראל היה קשה לנסוע בשל מספר הסרטיפיקטים המצומצם. כל זה דחף לעבר ארגנטינה. באו לא צעירים בלבד, אלא גם אנשים בגיל העמידה עם משפחות שלמות, בחפשם מוצא מן המצב הכלכלי הקשה.

בשנות ה-20 [של המאה ה-20] קל היה לנסוע לארגנטינה. די היה להירשם בדרכון זר כעובד אדמה או עובד שכיר ומיד קיבלו ויזת כניסה לארגנטינה. בראשית שנות ה-30 כבר נדרשו מסמכי זימון [של בן משפחה] כדי לאפשר הגירה לארגנטינה.

כך נמשך לאטו זרם ההגירה עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

הקשרים בין יוצאי ליבוונה בארגנטינה היו רופפים. נפגשו לעתים נדירות. היו עסוקים איש-איש בבעיותיו. פה ושם הזמין בן עיר לשמחה. ציבור מאורגן כמו אצל יוצאי ערים אחרות לא היה, משום שלא היו משפחות רבות של יוצאי ליבוונה. רוב המהגרים מליבוונה באו מן הכפרים ומן העיירות בסביבתה, כמו: אופולין, לובחין, נידז', רימאץ' ואחרות.

ראוי לציין מקרה חריג של בן עיר שבשנים "הירוקות" לא עסק בעצמו בלבד אלא הושיט עזרה חומרית וחברית גם לרבים מיוצאי העיר שזה מקרוב באו. זהו בן עירנו אהרן פרוסמן (בנם של ברוך-הירש וחיה מוכרת הדגים). הוא עצמו בא בסוף 1927, וכעבור שנה-שנתיים כבר עזר לבאים חדשים מבני ליבוונה.

יזכר גם בן עיר אחר מן ה"וותיקים", מאיר-חיים שוסטק. מוצאו מן הכפר אופולין אך נשא לאישה בת ליבוונה. הוא היה מראשי החלוצים ומייסד "איגוד הטבע", נוח לבריות ואהוב על כולם. שגריר לא רשמי של יוצאי אופולין.

בשנת 1945 החלה פעילות יוצאי ליבוונה כארגון. ביוני אותה שנה התכנסה חבורה של בני העיר בבית זקן בני העיר, ר' נחום צימרבוים, במטרה לייסד איגוד יוצאי ליבוונה.

קבוצה מבני העיר והסביבה ומשפחותיהם בארגנטינה במסיבה לכבוד מדינת ישראל

המלחמה העקובה מדם זה עתה נסתיימה. עוד לא ידענו אם נותר משהו מביתנו הישן. קיווינו כי ככל שהשמיד האויב עדיין נותרו ניצולים ונחוץ להתארגן מהר ככל האפשר ולשלוח סיוע.

מיד הוקם ועד זמני לנהל את העבודה. המפגש הראשון נערך באוגוסט 1945. התכנס קהל גדול. בכינוס ידידותי זה נבחרה הנהלה של יוצאי העיר. נחום צימרבוים נבחר כיושב ראש; יוחנן ברגרום – סגן יושב הראש; זליק פייגין – מזכיר, וחברי הנהלה אחרים וגם ועדת ביקורת.

בישיבתה הראשונה של ההנהלה הוחלט לאחר דיונים ממושכים כי האיגוד יקרא: "איגוד יוצאי ליבוונה אופולין והסביבה". השם אופולין נוסף בשל מספר רב של יוצאי אופולין שהצטרפו לאיגוד ליבוונה.

ב-7 באוקטובר אותה שנה קיימנו ערב זיכרון ראשון לקדושינו. בערב זה הכרזנו על מבצע העזרה לשנת 1946. בו במקום תרמו יוצאי העיר סכום של 3,000 פזו. במשך השנה אספנו 5,000 פזו (4 פזו שווים דולר).

בשנת הפעילות הראשונה קיים האיגוד כמה כינוסי משפחות ומיזם קולנוע שהגדיל את קופת הסיוע שלנו. נאסף כסף למען פליטים גם בכל אירוע שמחה של בן עיר. לא חסכנו כסף ומאמץ ליצור קשר עם בני עיר בישראל, בניו יורק ובמקומות אחרים, כדי להיוודע על שארית הפלטה שלנו. אט-אט, תחילה מיחידים ולאחר מכן מעשרות, נתקבלו מכתבים מבני ליבוונה ניצולים.

רשימה ראשונה גדולה, 170 ניצולים, שלח אלינו מארץ ישראל נתן סובל, בלוויית מכתב "איכה" ארוך בן 30 עמודים כתובים בצפיפות, בו נמסרו הפרטים על מעשי הזוועה והשחיתות של הרוצחים הנאצים, האוקראינים והפולנים ביקרים לנו בעיר הולדתנו. אך עדיין לא היו בידינו כתובות הניצולים וממילא לא יכולנו לשלוח עזרה ישירה. באוגוסט 1946 שלחנו 125 לירות אנגליות לארגון יוצאי ליבוונה בישראל כדי שיעזרו ישירות לפליטים שלנו הבאים לשם.

בו בזמן לא הזנחנו את הסיוע המקומי לבני עיר עניים. גם עזרנו בכסף להכין מסמכי זימון למען קרוביהם מעבר לים. ב-1947 כבר עמדנו בקשר מכתבים עם למעלה מ-40 פליטים מליבוונה שנמצאו בפולין, באיטליה, בארץ ישראל, בגרמניה, ושלחנו חבילות ומתנות כסף.

במשך הזמן הוקמה בארגון ועדת נשים: מינה סטייר, רחל שילדרגמיינ, סופיה גרשנצווייג, דורה בוטר ואחרות, שתרמו להצלחת הכינוסים ונטלו חלק בפעילות הסיוע.

תחילה הצטרפנו לפדרציה של ארגונים, אך לימים עזבנו אותה בשל חילוקי דעות ועניינים לאומיים.

לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל באומות המאוחדות, בנובמבר 1947, חגגנו את החג הגדול בכינוס גדול שהשתתפו בו 300 בני עיר.

כתבה ביומון "די פרעסע" בבואנוס איירס מספקת מושג על האווירה החגיגית ששררה בקרב חברי ארגון ליבוונה ועל פעילות הסיוע המעשית שלו:

"ב-14 בדצמבר 1947 נערכה באולם מלא מפה לפה אספה לכבוד יום הולדתו השני של הארגון שלנו. הנשיא ג' צימרבוים פותח את האירוע ומדבר על החג שנפל בימים ההיסטוריים הגדולים של ייסוד מדינה יהודית. שרים ספונטנית "התקווה" ושיר הפרטיזנים. המזכיר זליק פייגין מזכיר לנוכחים כי כל מי שזכו להיות רחוקים מטלפי היטלר, וזכו לייסוד מדינה יהודית, מוטל עליהם חוב כפול לתמוך בכוחות נמרצים בהגשמת המדינה היהודית.

לאחר מכן קורא הנשיא דוח מפורט על שתי שנות הארגון ועל פעילות הסיוע. הוא מציין כי במשך זמן זה נשלחו לפליטים 54 חבילות, כסף בערך של 6,000 פזו, ולמעלה מ-1,500 פזו לבני עיר עניים מקומיים. גם ניתנו 1,000 פזו למבצע שבעה מיליון, 100 פזו לבית החולים היהודי, 100 פזו למניית פרץ לספרים, 100 פזו לבית היתומים בפריז, 200 פזו לוועד קרימנה ועוד תרומות קטנות למוסדות נצרכים. הדוח זכה במחאות כפיים סוערות".

כך נמשכה הפעילות במשך שנים אחדות. ההנהלה נשארה כמעט ללא שינוי במשך כל הזמן, למעט משרת הגזבר. למן השנה השנייה לארגון עד לשנים האחרונות היה הגזבר ברנרד גרשנצווייג מן הכפר אופולין. שנים אחדות היה יוחנן ברגרום יושב ראש הארגון. כאשר כתב שורות אלה היה יושב ראש, היה ליאון פורמן מזכיר.

כך נמשכה עבודת הארגון שנים אחדות בהנהגת ההנהלה הישנה.

בשנים האחרונות נחלשה הפעילות מסיבות רבות. מצב בני העיר הניצולים התייצב. כל אחד מהם הסתדר בביתו החדש: ישראל, ארגנטינה, אמריקה, לא נזקקו עוד לעזרתנו. ואנחנו הפעילים, הזדקנו, ונדמה היה כי מילאנו את משימתנו.

תפנית בפעילות החברתית של ארגון יוצאי ליבוונה התרחשה עם ייסוד קופת הלוואות על יסודות קואופרטיביים.

קואופרטיב האשראי החדש הוכר משפטית על ידי ממשלת ארגנטינה בשם: "לה ליברל".

משימת הקואופרטיב הייתה: לאפשר הלוואות לחברים, על מנת שיוכלו לבנות לעצמם פרנסה או להרחיב את עסקם, ולעתים לעזור להם במצב פיננסי קשה.

כל הפעילים בהנהגת הקואופרטיב עבדו בהתנדבות ותרמו מזמנם ומרצם למטרה.

ראוי להדגיש את מסירותם של נשיא הקואופרטיב יוחנן ברגרום ושל מנהל החשבונות דוד שר, שהקימו את הקואופרטיב על יסודות איתנים והגנו על האינטרסים שלו.

כיום [ראשית שנות ה-70 של המאה ה-20] מנהל את פעילות הקואופרטיב יוסף שיכט, כמו המנהלים הקודמים הוא דואג להמשיך במסורת שהקואופרטיב יעניק אפשרויות לנזקקים ובמיוחד לבני עיר.

בימים ההיסטוריים של יוני 1967 תרם הקואופרטיב סכום כסף ניכר למדינת ישראל.

מתוך הפרק: שרידים מאפר – לשם ושארית ע' 361 – 364.

ולול ריזמן התהוות ארגון יוצאי ליבוונה בניו יורק ופעילותו

ארגון הסיוע של יוצאי ליבוונה-והלין בניו יורק נוסד ב-1906.

התאריך צוין בתקנון שהופיע לימים, כאשר בני שיינגורטן קיבל לידיו את הנהגת הארגון. תאריך זה מופיע גם בחוזה החתום על ידי הארגון מצד אחד ובית העלמין היהודי בריצ'מונד, סְטֵייטֵן איילנד, מצד שני.

זה אגב המסמך היחיד שנותר מן הזמן ההוא. לפי האמור במסמך רכש הארגון חלקת קרקע לבית העלמין "יונייטד היברו סמטרי" בריצ'מונד, בתמורה שילמו 1,000 דולר בתשלומים של 100 דולר לחודש. על החוזה חתומים נשיא הארגון בעת ההיא, ט' שניידמיל והמזכיר יונה ביאליש.

הארגון נקרא אז: "ארגון הסיוע של יוצאי ליבוונה-והלין". לא ידוע מה היה מספר החברים, משום שאין פרוטוקולים מן הזמן ההוא וכל חבריו כבר בעולם האמת.

כעבור זמן-מה התבדלו חלק מבני העיר. היו אלה האורתודוקסים היותר דתיים, שהקימו מחלקה נפרדת והעניקו לה את השם: "שומרי שבת". הם קיימים עד עצם היום הזה ויש להם בית כנסת משלהם.

קבוצה שנייה התנתקה ועשתה שבת לעצמה. הם מכנים עצמם: "צעירי ליבוונה", סקציה של ארבעטער רינג. יש להם אולם והם פעילים עד היום הזה [ראשית שנות ה-70 של המאה ה-20].

בשנת 1911 היה פייוול וריבש נשיא ויעקב לישנר היה מזכיר.

הזקנים הספורים מקרב יוצאי העיר, הזוכרים עוד משהו מן הזמן ההוא, הותירו מעט זיכרונות ממלחמת העולם הראשונה. עובדה היא, כי בשנות המלחמה, 1914-1918, תפקד הארגון. ראוי להזכיר מעשה חשוב של הארגון מן העת ההיא:

בתום המלחמה וקודם שהתייצב המצב באירופה, השתוללו באוקראינה כנופיות מאורגנות וערכו פוגרומים בישובי היהודים. בוהלין פעלו הבלחובצים. הם נהגו להתנפל על כפרים ועיירות שחיו בהם יהודים, שחטו באכזריות את היהודים ובזזו נכסים ורכוש שלהם. רבים ניצלו והתאכסנו בליבוונה. אך ליבוונה הייתה מאוימת אף היא.

בשנת 1919 נסע אייבי (אברהם) קאהן לביקור בליבוונה; הארגון שלח עמו 1,200 דולר לסייע לנפגעי הפוגרומים שנזקקו לעזרה עד מאוד. בליבוונה עצמה הוקם אז ועד בראשות הרב ר' אוסלקה. בוועד היו חברים גם הרבנים: ר' לייבוש לונדון ור' לייבל מלמד. הודות לקשריו של הכומר, בא הוועד במגע עם מנהיג הבלחובצים ושילמו לו 400 דולר דמי כופר (סכום כסף גדול בעת ההיא) כדי שיפסחו על ליבוונה. וכך, הודות לכסף ששלח ארגון יוצאי ליבוונה, חמקה ליבוונה מפוגרומים.

בשנת 1918 נבחר יוסה בוביש כנשיא ויעקב לרנר כמזכיר. הארגון גם נהג לשלוח מדי שנה מעות חיטים לליבוונה, תמך בתלמוד התורה ולא שכח עניים שנזקקו לעזרה.

בשנות ה-30 [של המאה ה-20] קיבל את ההנהגה כנשיא – בני שיינגורטון, לייבוש פרצון היה סגן נשיא וקלמן קרמר – מזכיר. הם יצרו תקנון שנדפס בפורמט של ספרון. ואז קיבל הארגון את השם: "ארגון הסיוע של יוצאי ליבוונה-וההלין". התקנון כלל 13 נקודות וסעיפים רבים.

הפרוצדורה הייתה נוקשה מאוד. כל חבר חויב להישבע בהצטרפו, והתחייב לקבל על עצמו משימות שדרש התקנון.

היו אז 185 חברים וכולם כינו עצמם: אחיות ואחים. הורים הביאו את ילדיהם ואלה הביאו את ילדיהם. בעת ההיא כלל הארגון את מרבית הפעילים בחיים הציבוריים של יוצאי העיר.

פגישות קוימו פעמיים בחודש, וארבע פעמים בשנה נתקיימה אספה כללית. בכל הפגישות הכלליות נערכו מגביות לפעולות למען ילדים. כך מתנהלים הדברים עד היום. המשתתפים לארגון נהנו מכל היתרונות שהיו בארגון:

1. זכות לקבר בבית העלמין (לאחר 120) וההוצאות הכרוכות בקבורה.
2. משפחת הנפטר קיבלה סכום כסף חד-פעמי (דולר אחד מכל חבר).

היו לארגון ועדות: ועדת חולים, ועדת כספים, חברה קדישא. חלה פלוני חלילה, הוא טופל בידי רופא הארגון. פעלה קופת הלוואות, מוכנה תמיד לסייע לכל חבר נצרך. קרנות הארגון גם תמכו ביוצאי עיר

בניו יורק, שלא עלה בידם לשלם שכר דירה, ובאלה שלא היו להם אמצעים לחתן ילדים.

הארגון שכן אז ברחוב קלינטון 96. היה זה בית כנסת שהתפללו בו מדי שבת והוא גם שימש אולם בו נערכו הפגישות.

בשנת 1935 נבחרה הנהלה חדשה, בני שיינגורטן – נשיא, שוב, ישראל פרידמן – סגן נשיא וקלמן קרמר – מזכיר.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1939 נותק הקשר של הארגון עם ליבוונה. עיירתנו ליבוונה חרבה עם הקהילות היהודיות באירופה, שהושמדו. הורינו, אחיותינו ואחינו נהרגו, וכל מה שהיה יהודי נעקר משורש.

הבודדים שניצלו בנס ונותרו בחיים לאחר החורבן, היו במחנות די-פי [Displaced Persons Camps] ועלו לבסוף לישראל.

בשנת 1948, כשנולדה מדינת ישראל, לא הייתה המדינה הצעירה מסוגלת להעניק הרבה למהגרים החדשים שנאלצו להתחיל חיים חדשים בידיים ריקות.

בשנת 1948, לאחר ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, בחר הארגון, בפגישה מיוחדת, ועדה מיוחדת במטרה להקים קרנות ולשלוח עזרה וחבילות לישראל למען העולים החדשים בני העיר. נבחרו לוועדה: נח צימרברג, משה קרישטל, נתן אייגר, הרשל גרשנגורן.

בשנת 1956 נשכר מארגון יוצאי צ'חוב, בית כנסת קטן ברחוב נורפולק 74. מדי שבת התפללו שם והמקום שימש גם אולם לקיום פגישות.

בשנת 1961 שלח הארגון עם נתן אייגר 800 דולר לקופת הלוואות ישראלית. לימים נשלח סכום זהה עם ראובן שניידר, ושוב עם ולוול שיינוולד, לאותה מטרה. גם בשנת 1967 שלח הארגון עם נתן אייגר ואביגדור גרשנגורן 1,000 דולר לקופת הלוואות הישראלית.

בשנת 1962 נפטר בני שיינגורטן. לארגון אבד איש מוכשר. בני שירת את הארגון במסירות ובנאמנות, בכל מאוּדו, במשך 30 שנה. ישראל פרידמן היה לנשיא, דֶּגְוֹסְקֶר לסגן נשיא.

לאחר הבחירות בשנת 1964 שוב נבחר ישראל פרידמן לנשיא, נתן אייגר ושפירא – סגני נשיא, אביגדור גרשנגורן – גזבר. ב-1965 היו בחירות חדשות ונתן אייגר נבחר לנשיא, אפרים לרנר לסגן נשיא, אביגדור גרשנגורן [גרשנהורן] – גזבר.

באותה שנה רכש הארגון חלקת קרקע בבית העלמין "בית אל", סידנר פארק, ניו ג'רזי; זהו בית העלמין החדש שלנו, בית העלמין הישן בסטייטן איילנד כמעט מלא. עלות החלקה 20,000 דולר.

כעבור שנה, ב-1966, העתיק הארגון את משכנו מרחוב נורפולק לבניין פֶּרֶמוֹרְטְס באיסט ברודווי 175. המעבר היה הכרחי. היהודים הזקנים שגרו ברחוב נורפולק נפטרו אט-אט, הצעירים עברו לאזורים טובים יותר. בית הכנסת הקטן עמד בשיממונו, לא השתמשו בספרי התורה.

היו תשעה ספרי תורה, שניים מהם נשלחו לישראל עם הרב ר' אליהו פרידמן, שהתיישב בירושלים. השבעה הנותרים יצרו בעיה. הארגון זימן גגישה מיוחדת והנשיא נתן אייגר רכש אותם בסכום של 2,100 דולר ולימים העבירם לישראל.

בראשית 1969 נערכו בחירות ונבחרה הנהלה חדשה: נתן אייגר – נשיא, ישראל פרידמן – סגן נשיא, אביגדור גרשנגורן – גזבר, ולוול רויזמן – מזכיר רשם, שכטר – מזכיר. זו ההנהלה עד עצם היום הזה. מספר החברים כ-200 [ראשית שנות ה-70 של המאה ה-20].

בעת הכנת מאמרו של ולוול רויזמן לדפוס, נתקבלה הידיעה המעציבה על מותו הפתאומי.

ולוול רויזמן היה מסור בכל לבו לרעיון מימוש הוצאתו לאור של ספר הזיכרון לקדושינו, והיה פעיל בוועדת המערכת באמריקה.

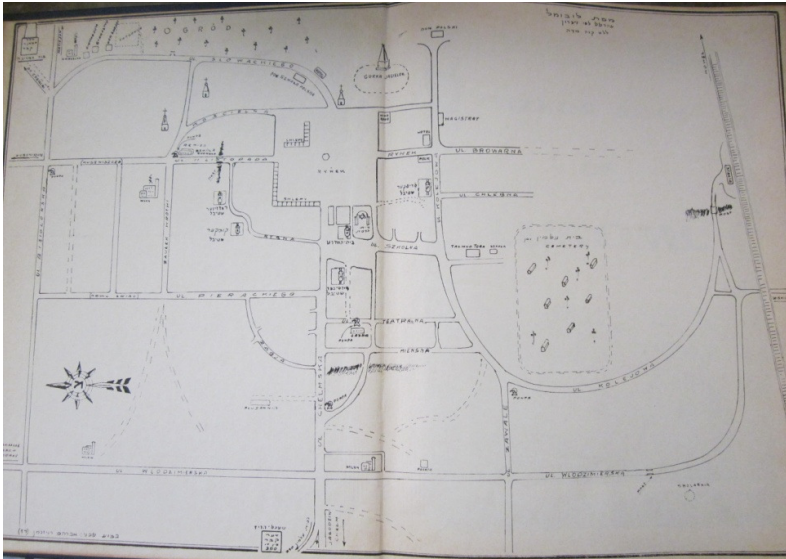

מאמריו בספר הזיכרון הם תרומה חשובה להקמת המצבה לביתנו שחרב, לובומל.

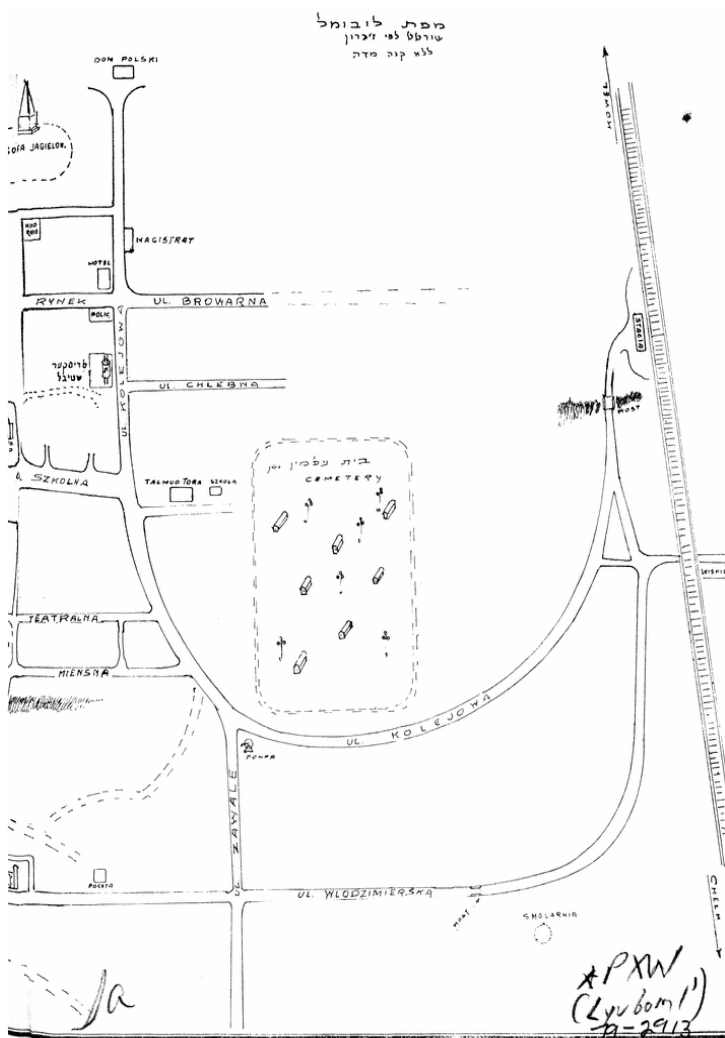
יחד עם אחיו, משפחתו וידידיו בארץ ומחוצה לה אנו אבלים על מותו בטרם עת. יהי זכרו ברוך. תנצב"ה.

מתוך הפרק: שרידים מאפר – לשם ושארית ע'
365 – 367.

מפת לובומל

מפתח שמות משפחה וכינויים הנגזרים משמות מקומות

<u>המקום</u>	<u>הכינוי</u>
אולֶסְק	אולסקר
הורודֶלֶה	הורודלר
זֶסְלֵב	זסלבר
לדיניה	לדינר
לודינה	לודינר
לודמיר	לודמירר
מְלִנִיצָה	מלניצר
סְטִוּוֹקָה	סטווקר
סְקִיב	סקיבר
פאלאפ	פאלאפר
רקוביץ	רקוביצר
שְטִין	שטינר

תוכן העניינים

7	קורות היהודים בלובומל	ברל כהן
56	בין מלחמה למלחמה	יחזקאל כהן
73	לאחר מלחמת העולם הראשונה	מאיר נתנזון
75	בול דואר יהודי	
77	העיירה שלנו	ד"ר בן-ציון בוקסר
79	עיר הולדתי	ולוול רויזמן
82	ליבוונה שלי	חנה אכטמן (קרויט)
84	בעתות רגיעה	וולף שיינוולד
88	ארבע שנים בליבוונה	ד"ר א' אמשציבובסקי
90	זיכרונות	יעקב הלפנד [אלפנט]
91	התפוצצות במבשלת י"ש	
92	יהודים בכפר סטווקה	אפרים לרנר
94	אוטוביוגרפיה של בת ישראל	רחל לייכטר (וייסמן)
102	כשהחיים פעמו	בנימין רזונצווייג
106	בית התפילה של חסידי סטפן	אפרים לרנר
108	ערב שבת בעיירה	יצחק אובנטל-קופרניק
111	ביקור הרבי מטריסק	אפרים לרנר
113	יום שוק בליבוונה	אפרים לרנר
115	"היהודים טובים" – בעלי מופת בעיירה	שלמה-ברוך רובין
117	ר' אהרן-שמואל קנלר	ד' פריסטר
120	ראש העיר	י' ה'
121	בית הספר הראשון לילדים בליבוונה	ברוך-מנדל פרכטר
122	מכונאים מומחים בליבוונה	ולוול רויזמן
125	הקומפוזיטור	וולף רייזמן
126	הסבל	ישראל לייכטר
127	אפיזודה	מרדכי קנדלשטיין
128	חיימקה שואב המים	בתיה כהן (זילברמן)
129	טיפוסים ומראות	אפרים לרנר
145	פעילות תרבותית חשובה	יחזקאל כהן
148	שלושה ימים ראשונים למלחמה	ישראל לייכטר
151	תחת הממשל הסובייטי	שמואל-יעקב לנדסמן
153	הממשל הסובייטי	ישראל לייכטר
157	ממשל קומוניסטי	וולף שיינוולד
159	כפליטים בלובומל	רחל מלצר
161	דאגה לפליטים	בלה רז
163	ייצור שמן בגטו	נתן סובל
164	קווים ופרופילים	יהודה קריין
167	כרונולוגיה של חורבן	נתן סובל
177	מאחורי גדרות המוות	חיים רוזנבליט
190	הקרנב הראשון	יהודה רייך
191	עשרים הניצולים	חיה קולטון-פוזנר

193	בימי האימים	יעקב הלפנד [אלפנט]
195	בעיניי ראיתי זאת	מאשה רוביביץ' (אוסטיק)
197	הרוצחים של יהודי ליבוונה	י' א' ר'
199	מוות על כל צעד ושעל	פסיה אברס (אלפנט)
207	ניצלתי מן הבערה הגדולה	רחל גוטמן (סנדלבוים)
214	בגבולות המוות	אברהם גטמן
220	בכסות ארית	אסתר ברוד-מילשטיין
221	עם דרכון אוקראיני	שמואל וקריינדל כץ
225	צרות במחבוא	רגינה אלקס (רבקה גרשנברג)
227	בצל האבדן	חייקה קולטון-פוזנר
228	במנוסה מפני המוות	רחל לייכטר (וייסמן)
236	שבוי בידי גרמנים ורוסים	וולף רויזמן
244	המרד בסוביבור	ישראל פוזנר
251	כפולני עם הפרטיזנים	יוסף קורפוס-וייצפרוכט
270	עם הצבא האדום	דוד מלמד
273	בשליחות מסוכנת	מנדל זילברמן
275	בכל התבערות	שמחה גיטליס
277	במאבק על ילדה	שמואל וקריינדל כץ
279	האקטיביסט נחמן וייסמן	ישראל לייכטר
282	יוצאי ליבוונה בארגנטינה	זליק פייגין
287	התהוות ארגון יוצאי ליבוונה בניו יורק ופעילותו	ולוויל רויזמן

קישור לספר יזכור לקהילת לובומל שנסרק באתר הספרייה הציבורית
של ניו יורק

<http://yizkor.nypl.org/index.php?id=2386>

קישור למפה אינטראקטיבית של אוקראינה

[http://www.nationsonline.org/oneworld/map/google
_map_ukraine.htm](http://www.nationsonline.org/oneworld/map/google_map_ukraine.htm)